چوار چەمکی سیاسی

لە ڕوانگەیەکی چەپ و کوردییەوە

(دیموکراسی، لیبرالیزم، نیوولیبرالیزم، سۆسیالیزم)

چوار چەمکی سیاسی

لە ڕوانگەیەکی چەپ و کوردییەوە

(دیموکراسی، لیبرالیزم، نیوولیبرالیزم، سۆسیالیزم)

د. کامەران ئەمین ئاوە

خانەی موکریانی بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە

- **چوار چەمکی سیاسی**
لە روانگەیەکی چەپ و کوردییەوە

- د. کامەران ئەمین ئاوە

- نەخشەسازی ناوەوە: گۆران رواندزی

- بەرگ: رێمان

- نرخ: (٤٠٠٠) دینار

- تیراژ: ٥٠٠ دانە

- چاپخانە: هێڤی (هەولێر)

- لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانـەکان ژمارەی سپاردنی (٥١)ی ساڵی (٢٠٢٢)ی پێدراوە

زنجیرەی کتێب (١٠٧٨)

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com

ئیمێل: info@mukiryani.com

بۆ یادی نەمر کاک مینەی شێرخانی(١٣٦٤-١٣٣١)

ناوەڕۆك

دیموكراسی و چەشنەكانی ٩

پێناسەی دیموكراسی ١٢

دیموكراسی لە ڕەوتی مێژوودا ١٤

دیموكراسی لە ڕوانگەی فیلسووف و سیاسەتوانەكانەوە ٢٦

تایبەتمەندییەكانی دیموكراسی ٤٠

چەشنەكانی دیموكراسی ٤٦

دیموكراسی ڕاستەوخۆ ٤٦

دیموكراسیی نوێنەراتی یان ناڕاستەوخۆ ٤٧

دیموكراسی فرەئەتنیكی ٤٨

كۆتایی ٥٧

هەڵسەنگاندنی لیبرالیزم لە ڕوانگەی سۆسیالیستی‌یەوە ٦٧

پێشەكی ٦٧

هەڵسەنگاندنی لیبرالیزم لە ڕوانگەی سۆسیالیستییەوە ٦٨

دژوازی بیری ئازادیی لیبرالی ٧٦

سێ بیرۆكەی سەرەكیی لیبراڵەكان ٧٩

سۆسیالیستەكان و دیموكراسی لیبرالی ٨٤

كورد و دیموكراسی لیبرالی ٨٦

نیوولیبرالیزم لە ئاوێنەی مێژوودا ٩١

پێناسە و بنەماكانی نیوولیبرالیزم ٩١

نیوولیبرالیزم لە ئەزموونی زەمەندا ٩٦

سیاسەتی هاوتەرازكردنی ئابووری ١٠٨

كۆتایی ١١٩

گەڕانەوەیەک بۆ چەمکی سۆسیالیزم................................ ١٢٤
پێشەکی.. ١٢٤
چەمکی سۆسیالیزم لە ڕوانگەی مێژووییەوە........................ ١٢٧
کورتەیەک لەسەر شێوازەکانی بینای سۆسیالیزم.................. ١٣٣
سۆسیالیزم لە ڕوانگەی کۆمۆنیستەکانەوە.......................... ١٣٩
سەرکەوتنی سۆسیالیزم تەنیا لە وڵاتێکدا.......................... ١٤٧
ڕووخانی سۆسیالیزمی بەڕاستی ئارایی............................ ١٥٠
هەڵسەنگاندنی 'سۆسیالیزم'...................................... ١٦٨
کورد و سۆسیالیزم... ١٧٩

دیموکراسی و چەشنەکانی

(کورتەباس)

یەکێک لەو چەمکانەی بەردەوام لە ژیانی ڕۆژانەدا دەبیسترێ، وشەی دیموکراسی و ئازادییە. تەنانەت دیکتاتۆرەکانیش کاتێک باسی دەسەڵات و شێوەی فەرمانڕەواییان دەکەن، هەوڵ دەدەن خۆیان بە دیموکرات و خاوەنی دیموکراسی بناسێنن. بۆ وێنە لەکاتێکدا لە ئێران چوار دەیەیە ئیزنی هەناسەکێشانێکی ئازاد بە هیچ تاکێکی ئازادیخواز نادرێ و لە دوایین بڕیاری کۆڕی گشتیی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ساڵی ٢٠١٨دا ئەم دەوڵەتە وەکو پێشێلکەری مافی مرۆڤ، ئازادیی دەربڕینی بیروڕا، کۆبوونەوە و خۆپێشاندانی ئاشتیخوازانە، سانسۆری چاپەمەنی و ڕاگەیاندن، هەروەها پێشێلکردنی مافی کەمینە نەتەوەیی وئایینیەکان وەکو عەرەب، بەلووچ، کورد، ئازەری، بەهایی، تازە مەسیحییەکان(ئەوانەی بە تازەیی هاتوونە سەر ئایینی مەسیحیەت)، سوننە و یارسانەکان و هتد مەحکووم کراوە،[1] و ڕیکخراوەی نێونەتەوەیی لێخۆشبوون ساڵی ٢٠١٨ی سەبارەت بە گیرانی پتر لە ٧ هەزار خۆپێشاندەر، خوێندکار، ڕۆژنامەوان، کرێکار، چالاکانی بواری ژینگە و مافی ژنان و هتد بە ساڵی شەرم و

---

1 http://www.bbc.com/persian/iran-46602255

سەرشۆڕی بۆ ئێران لە مێژوودا ناو بردوە،[1] و بە پێی ڕاپۆرت پێشێلکردنی مافی مرۆڤ لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە ماوەی ساڵی ١٣٩٧ زیاتر لە ١٣٠٠ حاڵەتی پێشێلکردنی مافی مرۆڤ لە کوردستان بە هۆی دەزگای سەرکوتی کۆماری ئیسلامییەوە ڕووی داوە، و لە ماوەی ئەم ساڵەدا ٢٤٢ کۆڵبەر و کاسبکاری کورد کوژراو و بریندار بوون، لانیکەم ٦٤١ کەس بە تۆمەتی چالاکیی سیاسی گیراون و لانیکەم ٤٩ زیندانی لە کوردستان ئیعدام کراون کە شەش کەس لەوان زیندانی سیاسی بوون،[2] هەروەها بە پێی لێکۆڵینەوەکانی بنکەی سەربەخۆی"بێرتلیزمەن"ی[3] ئاڵمان، ئێران لە نێوان ساڵەکانی ٢٠١٥ هەتا ٢٠١٧، لە باری چۆنیەتیی دیموکراسییەوە لە نێو ١٢٩ وڵاتی جیهاندا پلەی ١١٨ی هەیە[4]، و بە پێی لێکۆڵینەوەکانی گۆڤاری ئێکۆنۆمیست لە نێو ١٦٧ وڵاتدا پلەی ی ١٥٠ی هەیە،[5] یان بە پێی راپۆرتی "کۆڕی جیهانی ئابووری" لە ساڵی ٢٠١٨ لە بواری کەڵێنی ڕەگەزیدا[6] لە نێوان ١٤٩ وڵاتدا لە پلەی ١٤٢دایە،[7] ڕواڵەتێکی دیموکراتیک بە خۆیەوە دەگرێ، هەڵبژاردنی سەرۆک کۆماری و پارلەمانی بەڕێوە دەبا! بەڵام هەڵبژاردن لە کۆمەڵگەیەکدا کە زۆرینەی خەڵک یەخسیری کەمینەیەکەی

---

١ عفو بین‌الملل: ٢٠١٨ سال شرم برای ایران در تاریخ

https://womww.dw.c/fa-ir/ عفو-بین‌الملل-٢٠١٨-سال-شرم-برای-ایران-در-تاریخ /a-47210856

٢ ڕاپۆرتی پێشێلکردنی مافی مرۆڤ لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، "کوردستان" ئۆرگانی حیزبی دێموکراتی کوردستان، ژمارەی ٧٤٧، لاپەرەی ٤، ١٥ی خاکەلێوەی ١٣٩٨، ٤ی ئاوریلی ٢٠١٩

3 Bertelsmann SE & Co. KGaA

4 https://www.radiozamaneh.com/387527

5 https://fa.euronews.com/2018/02/01/economist-intelligence-unit-published-the-democracy-index-2017-iran-afghanistan-low-place

٦ شکاف جنسی

7 https://www.radiozamaneh.com/425018

تۆتالیتێر و سەرەڕۆن و، مافی بڕیاردانی ڕاستەقینەیان بۆ بەربژێر بوون و هەڵبژاردنی کەسێک، بێجگە لە دەستنیشانکراوەکانی ویلایەتی فەقێ نیە، گاڵتەکردنە بە دیموکراسی. بەو حاڵەش بەڕێوەبەرانی ڕێژیمی ئەو وڵاتە خۆیان وەکو نموونەیەک لە دیموکراسیی ڕاستەقینە واتە "دیموکراسیی ئیسلامی" !!! ڕادەنێن، و تەنانەت وڵاتانی ئەوروپایی لە لایەن کاربەدەستانی حکوومەتی ئیسلامیی ئێرانەوە بە خەوشدارکردنی دیموکراسی و مافی مرۆڤ تاوانبار دەکرێن!

دیموکراسی چییە و بۆچی کۆمەڵگەیەکی ئازاد، بێ دیموکراسی ناتوانێ مانای هەبێ؟ بڵێی هەر کەس خۆی بە دیموکرات و هەر سیستەمێک خۆی بە خاوەنی دیموکراسی ناساند، لە باری نێوەرۆکیشەوە شایانی ئەم ئاوڵناوە بێ؟ بڵێی دیموکراسی بتوانێ وەڵامدەری هەموو کێشەکانی کۆمەڵگە بۆ وێنە نابەرامبەریی کۆمەڵایەتی، ئابووری و مسۆگەرکردنی دادپەروەری و کەم کردنەوەی کەلێنی چینایەتی بێ، هەروەها کێشەی نەتەوەیی بۆ چارەسەر بکرێ؟ بڵێی بۆ ئێمەی کورد و بە گشتی بۆ کۆمەڵگەیەکی ڕۆژهەڵاتی هەبوونی دیموکراسی بۆ بەرەو پێشبردنی خەباتی نەتەوەیی خاڵێکی گرینگ و پێویست بێ؟ یان تەنیا هەبوونی هێزی چەکدار، و هاوسەنگیی هێزە دژبەرەکان بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان لە ڕەوتی مامەلەکردن لەگەڵ ناوەنددا قسەی ئاخر دەکات؟ بڵێی کەسێک یان حیزب و ڕێکخراوەیەک کاتێک بۆخۆی پێشێلکەری دیموکراسیی نیوخۆییە، بتوانێ ئاڵاهەڵگری ڕاستەقینەی خەباتی نەتەوەیی – ڕزگاریخوازانە بێ و وەکو هێزێکی دیموکرات و دیموکراسیخواز پێناسە بکرێ؟ و هتد. ئەم بابەتە، تێدەکۆشێ بە کورتی تیشک بخاتە سەر پێناسە، مێژوو، چەشن و پێداویستیی دیموکراسییەکی راستەقینە بۆ پێکهێنانی کۆمەڵگەیەکی ئازاد و ئەمڕۆیی.

پێناسەی دیموکراسی:

دیموکراسی تێکەڵاوێکە لە دوو وشەی یوونانیی "دیموس"[1] بە مانای خەڵک یان گەل و، "کراتۆس"[2] بە مانای حکوومەت یان فەرمانرەوایی کردنی خەڵک. مەبەست لە خەڵک زۆرتر کۆی شاروەمەندانە. بە گشتی، دیموکراسی لە ڕۆژی سەرهەڵدانی ئەم چەمکەوە هەتا ئێستا مانا و پێناسەیەکی هاوبەشی نەبووە و زۆربەی فیلسووف و سیاسەتوانەکان لە ڕوانگەی جۆراوجۆرەوە دیموکراسییان پێناسە کردوە و لەوە دەچێ نزیک بە ۲۰۰ پێناسەی جۆراوجۆری هەبێ. دیموکراسی یان بە وتەیەکی دیکە خەڵکسالاری ۲٤۰۰ ساڵ لەمەوە پێش لە یوونانی کۆنەوە دەستی پێکرد. زۆربەی خەڵک، دیموکراسی وەکو حکوومەتی گەل یان خەڵک پێناسە دەکەن و لەم نێوەدا سەرەکیترین مەبەست و ئامانجی خەڵک بۆ دروستکردنی حکوومەتێکی دیموکرات واتە پارێزگاری و پاراستنی "ماف"، "بەرژوەندی" و "خۆشبژیوی" لەبیر دەچێتەوە.

ئەفلاتوون، دیموکراسی وەکو فۆڕمێک لە حکوومەتێکی"دڵرفێن، بێسەروبەرە و ڕەنگاوڕەنگ کە یەکسانی هەم لە نێوان ئەوانەی بەرامبەرن و هەم ئەوانەی نابەرامبەرن دابین دەکات، دەناسێنێ. لە ڕوانگەی ئەرەستۆوە دیموکراسی، دەسەڵاتی هەمووان لەسەر هەر کەس و، هەر کەسیش بە چەشنێکی بگۆڕ لە سەر هەموو کەسە. "ئەسپینۆزا"ش وەکو یەکەمین بیرمەندی دیموکراسیی ئازادیخوازانە

---

1 Demos
2 Kratos

(لیبرال)، پێی وایە دیموکراسی باشترین شکڵی حکوومەت بۆ بەرەو پێشبردنی ئازادیی بیرو هزر، فەلسەفە، چاکی و باشیی[1] ڕاستەقینەیە.

ژان ژاک ڕۆسۆ، دیموکراسی وەکو هێمای ئیرادەی زۆرینە پێناسە دەکات و بە باوەڕی ئابراهام لینکۆڵن دیموکراسی "دەسەڵاتی خەڵک بۆ خەڵک و بە دەستی خەڵکە. لە ڕوانگەی لینینەوە دیموکراسی شتێک نیە بێجگە فۆڕمێک لە دەوڵەت، و دەوڵەتی پاش شۆڕشی سۆسیالیستی، کامڵترین چەشنی دیموکراسییە. لە ڕوانگەی "ئیزایا بێرلین"یش دیموکراسی سیستەمێکە دەرفەتی هەڵبژاردن لە نێو بەدیلە جۆراوجۆرەکان بە خەڵک دەدات. لەوەدەچێ دیموکراسی وەکو سیستەمێکی حکوومەتی پێناسە بکرێ کە بۆ ڕێکخستنی پێوەندیی نێوان دەستەڵاتداران و خەڵک پێک هاتووە.

جین شارپ حکوومەتی خەڵکسالار یان دیموکراتیک بە حکوومەتێک دەزانێ کە تەواوی شارومەندان، ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ(لە ڕێگای نوێنەرە هەڵبژێردراوەکانی خۆیان) وێڕای بەشداریی لە دەستەڵات چاوەدێری لە چۆنیەتی کارەکانی دەوڵەت دەکەن و لە ڕاستییدا لەم چەشنە حکوومەتانەدا ئەوە خەڵکن کە حکوومەت بەسەر یاسادانەر و دەوڵەتدا دەکەن. خەڵکسالاری یان دیموکراسییش کۆی ئەو بنەواشە(پرەنسیپ) و میتۆدانەیە، بەرگری لە ئازادیی مرۆڤ دەکات. خەڵکسالاری جێگیرکردنی ئازادی لەسەر بنەمای حکوومەتی زۆرینە و پاراستنی مافی تاک و کەمینەیە، هەروەها وێڕای ڕێزگرتن لە ویستی زۆرینە، سەرسەختانە بەرگری لە مافە بنەڕەتییەکانی تاک و گرووپە کەمینەکان دەکات. دیموکراسی، پێش ئەوەی چەشنە شێوەیەکی حکوومەت بێ، چەشنە شێوەیەکی ژیانە. واتە مانای دیموکراسی ڕیشەی لە باوەڕ و بۆچوونی خەڵکی کۆمەڵگەدا هەیە و لە

1 Virtue

کۆمەڵگەیەکدا شکڵ دەگرێ کە خەڵک لە بواری کۆمەڵایەتی‌دا خاوەنی فەرهەنگی"قبووڵکردنی بوونی یەکێکی دیکە" و لە بواری سیاسی‌دا ئامادەی قبووڵی بیرو ڕا و بۆچوونی جۆراوجۆر بن. بنەمای ئەخلاقیی ئەم کۆمەڵگەیە لەسەر بنەمای مسۆگەرکردنی ئازادیی تاک و پێشگیری لە پێشێلکردنی ئازادی و مافی کەسانی دیکەدایە. خەڵکی ئەم چەشنە کۆمەلگایە بەختەوەری و پێشکەوتنی خۆیان لە پێوەندیی لەگەڵ پێشکەوتن و چاکسازیی کۆمەلگەدا دەبینن.

دیموکراسی لە ڕەوتی مێژوودا:

یەکەمین شکلی ناسراوی دیموکراسی لە یوونانی کەوناردا دیتراوە. سەرهەڵدانی هەوەڵین ڕێکخراوە دیموکراتیکەکانی دەوڵەت - شارەکانی یوونان دەگەڕێتەوە بۆ ساڵەکانی ٥٠٨-٥٠٧ هەتا ٣٣٨ پێش زایین. ئاتێن، دەوڵەت – شاری هەرە گەورەی یوونانی، خاوەنی بە هێزترین حکوومەتی دیموکراتیکی سەردەمی خۆی بووە و تەنیا سیستەمێک بووە کە گەلێک کتێب و نووسراوەی باشی لە دوای خۆی سەبارەت بە شێوەی دەستەڵاتداری و بیرو ڕای جۆراوجۆر، هەروەها لە بارەی دیموکراسی بە جێ هێشتووە. گۆڕانکاریی سیاسیی ئاتێن لە ئاریستوکراسیی خاوەن‌زەوییەوە بۆ دیموکراسی، لە سەرەتاکانی سەدەی شەشی پێش زایین لە پێوەندیی لەگەڵ چاکسازییەکانی سۆلۆن ڕێبەری هەڵبژێردراوی ئاتێن لە ساڵی ٥٩٤ی پێش زایین دەستی پێکردوە.

لە یوونان بێجگە لە ئاریستوکراتەکان، بە دانیشتووانی ئازادی ناوچەی "ئاتیکا"شیان دەگوت "دیموس". زۆربەی دیموسەکان لە جووتیار، کاسبکار، دەریاوان و کرێکارە مزبەرەکان پێکهاتبوون، بەڵام، لە نێو ئەواندا جەماعەتێکی دەوڵەمەندیش وەکو بازرگانان، خاوەن

کەشتییەکان و خاوەن کۆیلەکانیش هەبوون. تەواوی دیموسەکان بە هەژار و دەوڵەمەندەوە مافی بەشداریی لە کار و باری حکوومەتی ئاتێنیان نەبوو و ئەم مافە تەنیا بۆ نەجیبزادەکان پارێزراو بوو. لە سەرەتای سەدەی شەشی پێش زایین، شەڕو کێشەی خوێناوی لە نێوان دیموس و نەجیبزادەکان سەری هەڵدا. لە سالی ٥٩٤ پێش زایین سۆلۆن لە دایکبووی بنەماڵەیەکی ئاریستوکرات – دیموس، بوو بە دەستەڵاتداری ئاتێن.

سۆلۆن تەواوی قەرزەکانی هەڵوەشاندەوە، و وێڕای ئازادکردنی ئەو کەسانەی کە بە هۆی قەرزداربوونیان تووشی کۆیلەتی ببوون، ئەم کارەی بۆ هەمیشە قەدەغە کرد [هەڵبەت چاکسازیی سۆلۆن گۆڕانێکی لە وەزعی ئەو کۆیلانەی لە وڵاتەکانی دیکەوە بۆ ئاتێن هێنابوویان، پیک نەهێناو ئەوان هەر بە کۆیلەیی مانەوە]، پاشان بە پێی ئەو یاسا بنەڕەتییەی کە پەسەند کرا، شارومەندەکانی ئاتێن بە پێی پانتایی زەوی یا داهاتیان، بە چوار چین دابەش دەکران و ئیتر مەرجی ئەندامبوون لە نێو چینی بژاردە، نەک نەجیبزادە بوون، بەڵکوو هەبوونی مڵک و سەروەت بوو. لە کاتی سۆلۆندا شووڕایەکی هەڵبژاردە لە ٤٠٠ کەس، بە ناوی "ئەنجومەنی گەل" ڕۆڵێکی تایبەتی لە کارو باری دەوڵەتدا دەگێرا.

چاکسازییەکانی سۆلۆن بوو بە هۆی دابەشبوونی دانیشتووانی ئاتێن بە دوو دەستە: خەڵکی ئاتێن و کۆیلەکان. خەڵکی ئاتێن، خەڵکێکی ئازاد بوون، مافی ڕاگرتنی کۆیلە، سەروەت و سامانیان هەبوو و بەشدارییان لە ئەنجومەنی گەڵ دەکرد و هەرە دەوڵەمەندەکانیان دەبوون بە خاوەنی پلە و پایەی بەرزی دەوڵەتی، بەڵام کۆیلەکان هیچ مافێکیان نەبوو و وەکو بەشێک لە دارایی خاوەندارەکانیان بە ئەژمار دەهاتن.

به پێی لێکۆڵینەوەکانی لویس هێنری مۆرگان "لەبەرامبەر ٩٠ هەزار شارومەندی ئاتێنیدا، ٣٦٥ هەزار کۆیلە دانیشتووی ئەم شارە بوون.[١]

چاکسازییەکانی سۆلۆن، دەوڵەتی ئاتێنی کردە دەوڵەتێکی دیموکراتیکی گشتی و پاش ئەو کلیستن (٥١٠- ٥٠٩ پێش زایین) وێرای درێژە پێدان بە چاکسازییەکانی سۆلۆن، بوو بە هۆی هەرچی زۆرتر دیموکراتیک بوونی دەوڵەتی ئاتێن.

لووتکەی دیموکراسیی ئاتێن دەگەرێتەوە کاتی دەستەڵاتداریی پریکلێس. بە پێی چاکسازییەکانی پریکلێس مافی خەڵک لە هەڵبژاردندا زۆرتر کرا و هەڵبژاردنی قورعەیی[٢] کرا بە باو. پێدانی پارە بە هەژاران لەم سەردەمەدا دەرفەتی بۆ بەشداریی ئەوان لە کار وباری کۆمەڵگە پێکهێنا. ئەنجومەنی گەل وەکو بەرزترین شوێنی بڕیاردان لە سیاسەتی نێوخۆیی و بیانی، چاودێریی بەسەر تەواوی کارەکانی دەوڵەتدا دەکرد. ئەم ئەنجومەنە هەر ١٠ ڕۆژ جارێک کۆبوونەوەی هەبوو و هەر شارومەندێکی ئاتێنی خاوەن مافی قسەکردنو پێشنیاردەربڕین یان گەلاڵەکردنی یاسای بوو. چاکسازییەکانی پریکلێس سەرچاوەی ئازادیی مافی دەنگدانی گشتی و بەشداریی تەواوی خەڵک[بێجگە لە ژنان، بێگانە، کۆیلە و ئەوانەی تەمەنیان ژێر سی ساڵ بوو] لە تەواوی کارو باری دەوڵەتدا بوو.

توێژینەوەکانی فریدریش ئینگێلس لە کتێبی "سەرچاوەی بنەماڵە و دەوڵەت" بە پێێ لێکۆڵینەوەکانی لویس هێنری مۆرگان خەڵکناس و دێرینناسی ئەمریکایی لە کتێبی "کۆمەڵگەی دێرین" باسی شووراپەکی سەرەتایی لە نێوان سوورپێستەکانی باکووری ئەمریکا دەکات کە

---

١. فردریک انگلس، منشاء خانواده، مالکیت خصوصی و دولت، ترجمه مسعود احمدزاده، ص ١٦٦، اسفندماه ١٣٥٠

٢ تیرو پشکیی

دەکرێ وەکو دیموکراسیی خانەدانی پێناسە بکرێ. شووڕای ڕیش سپییەکان و سەردارەکانی سپا بەرێوەبەری خێڵ یاخود یەکیەتیی خێڵەکان بوون. نموونەی ئەم حاڵەتە لە نێوان تیرەی ئێیرۆکی سوورپێستەکانی ئەمریکایی لە ڕۆژئاوای چۆمی میسیسیپی دیتراوە. تەواوی ئەندامەکانی ئەم تایفەیە ئازاد بوون و دەبوو بەرگری لە ئازادیی یەکتری بکەن. لە ڕوانگەی ئیمتیاز و مافە کەسییەکان یەکسان بووە و سەرۆکەکانی کاتی ئاشتی[1] و سەرۆکەکانی دیکەی ئەم تایفەیە سەرتر لەوانی دیکە نەبوون.[2] ئەندامانی ئەم کۆمەڵگەیە مافی زەوتکردنی پلە و پایەی سەرۆکی کاتی ئاشتی و شەڕیان هەبووە و کۆبوونەوەکانی شووڕا لە نێو کۆی گشتیی خەڵکدا بەرێوەچووە. هەر ئەندامێکی کۆمەڵگە خاوەن مافی بەشداری و قسەو باس بووە، تەنانەت ژنانیش لە ڕێگای نوێنەرانی خۆیان بیرورای خۆیان ڕاگەیاندوە و بڕیاری کۆتایی، بە پێی دەنگدانی گشتی بووە.[3]

"تێکچوونی سیستەمی فیۆدالی و سەرهەڵدانی سیستەمی سەرمایەداری هاوکاتە لەگەڵ سەرهەڵدانی دیموکراسیی بۆرژوازیی. "دیموکراسیی بۆرژوازیی لە ئەورووپا لە حاڵەتی سەرەتایی خۆیدا لە نێو شارە ئازادەکان کە سیستەمی هاوپیشەیی و شووڕای شارەدارییەکان هەتا ڕادەیەک دەستەڵاتی فیۆداڵەکانیان بەرتەسک کردبوو سەری هەڵدا. بۆرژوازی توانی پێوەندیی خۆی لەگەڵ خەڵک بە هێز بکات و

---

1 Sachem

٢ فردریک انگلس، منشاء خانواده، مالکیت خصوصی و دولت، ترجمه مسعود احمدزاده، ص ١٢٥، اسفندماه ١٣٥٠

٣ سەرچاوەی سەرێ، لاپەرەی ١٣٠

ئەوان بە شوێن خۆیەوە ڕابکێشێ، هەتا لە ئاکامدا بتوانێ دەسەڵات لە دەستی فێوداڵەکان دەربێنێ".[1]

شۆڕشەکانی دژ بە سیستەمی فێودالی، ئاڵاهەڵگری دروشمی ئازادی، بەرابەری و مافی خاوەنداریەتی بوون. یاسا بنەرەتییەکانی ئەم شۆڕشانە بە پێی پێداویستی خەباتی دژ بە سیستەمی فێودالی و هاوئاهەنگی لە کار و خەباتی تەواوی شارومەندان، ناوەڕۆکێکی دیموکراتیکیان هەبوو. بەڵام ئەو یاسایانەی لە کردەوەدا بەرێوە دەچوون، و لەڕاستیدا بە تەواوی جیاواز بوون و چین و توێژەکانی خوارەوەی کۆمەلگا و ژنان مافی دەنگدانیان لی زەوت کرابوو. بەم پێیە لە درێژایی سەدەی نۆزدەدا وەدەستهێنانی دیموکراسیی سیاسیی، ئامانج و بەرنامەی سیاسیی چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵگە بوو. بەرە بەرە خەباتی بەردەوامی هێزە پێشکەوتنخوازەکانی کۆمەڵگە توانی دیموکراسیی سیاسی بەسەر بۆرژوازیدا بسەپێنێ و مافی کۆمەڵایەتی وەدەست بێنێ و ببێتە هۆی پەسەندکرانی مافی دەنگدانی تەواوی ئەندامانی کۆمەڵگە و بەربژێر بوونیان بۆ پارلەمان و هتد. لە سەدەی بیستەمدا خەباتی بێوچانی هێزە چەپ و کرێکارییەکان لە ئەورووپا بوو بە هۆی پاشەکشەی سەرمایەداری و مسۆگەر کردنی گەلێک مافی بەرچاو بۆ تەواوی چینو توێژەکانی کۆمەڵگە وەکو مافی بێکاری، بەرگری لە ژینگە، ئاسایش و سلامەتیی پیشەیی، سلامەتی ژنانی دووگیان، پاراستنی مافی بەکارهێنەر، پێکهاتنی یەکیەتیی پیشەیی و هتد. دیموکراسیی بۆرژوایی دەستکەوتێکی گەورە لە مێژووی مرۆڤایەتییە کە توانی "مافی بەرامبەر" و ئازادیی تاکەکەسی دابین

---

١ ا. طبری، دمکراسی و سیر تاریخی آن، نوشته‌های فلسفی و اجتماعی، جلد دوم، انتشارات حزب توده ایران ١٣٨٦، صص ٢٠١- ١٩٢

بکات، بەڵام نەیتوانی بەرامبەری(یەکسانی) پێکبێنێ، بە واتایەک "مافی یەکسان" بە بێ یەکسانی.

لە دەیەکانی کۆتایی سەدەی ڕابردووەوە هەتا ئێستا دیموکراسیی بۆرژوایی لە بەشێکی بەرچاو لە وڵاتانی جیهان، لە قاڵبی نیولیبرالی و لە چوارچێوەی پێوەندییەکانی سیستەمی سەرمایەداری‌دا گەڵاڵە و تیۆریزە کراوە. دیموکراسی لەسەر بنەمای بیرو هزری نیولیبرالی یان ڕاستی نوێ، لە ڕێبازی سیاسیی ڕابێرت نۆزیک[1] و فریدریک ڤۆن هایک[2] سەرچاوەی گرتوە. لە ڕوانگەی ئەوانەوە ژیانی سیاسی وەکو ژیانی ئابووری لە سەر بنەمای ئازادی یان توانایی تاک بۆ داهێنانی شتی نوێ دابین کراوە. هایک دیموکراسیی وەکو بیرۆکەیەک لە پێوەندی لەگەڵ شێوەی دیاریکردنی ئەو شتانەی پێناسە دەکات کە دەبێ قانوونی بن و لەم ڕەوتەدا دیموکراسی وەکو ئامانج نابینێ. بە باوەڕی هایک دیموکراسی ئامرازێکی قازانجخوازانە بۆ یاریدەدان بە مسۆگەرکردنی هەرە بەرزترین ئامانجی سیاسی، واتە ئازادییە. دیموکراسیی قانوونی دەبێ ئازادی بکاتە تەوەرەی کاری خۆی و یاسادانەران نابی دەست لە دەستەڵاتداریی قانوون وەردەن. هایک دیموکراسیی جەماوەری وەکو مەترسییەک بۆ ڕووتێکردن لە سەرەڕۆیی و ڕاگوێزتنی دەستەڵاتی زۆرینە بۆ دەستەڵاتی کارگێرانی دەوڵەت لە قەڵەم دەدات. دیموکراسیی نیولیبرال، دیموکراسییەکی ڕەواڵەتی و لەسەر بنەمای نوێنەرایەتی و هەڵبژاردنی دەورەییە و مانایەکی بەرتەسک و فەرمی لە ئەزموونی دیموکراتیک پێشکەش دەکات. بازاڕی ئازاد و دەست تێوەرنەدانی دەوڵەت لە کارو باری ئەوان وەکو "پاژنەی ئاشیل" و پێوەری هەڵسەنگاندنی دیموکراسی لە

---

1 Robert Nozik
2 Friedrich Von Hayek

لایەن نیولیبرالەکانەوەیە. بە باوەڕی میلتۆن فریدمەن[1] ئابووریناس، ئامارزان و نووسەری ئەمریکایی لە کتێبی "سەرمایەداری و ئازادی" دا، بەو پێیە کە قازانجخوازی، نێوەڕۆکی دیموکراسییە، کاتێک دەوڵەتێک سیاسەتەکەی دژ بە بازار بێ، نادیموکراتیکە و پشتیوانیی خەڵکی ئاگاش لەو دەوڵەتە بێ بایخە.

لە ڕوانگەی دیموکراسیی نیولیبرالی، بازار سەرتر لە هەموو شتێکە و نیولیبرالەکان دیموکراسی، وەک هاوتەرازی بازاری ئازاد پێناسە دەکەن و لە کاتی لێکدانەوەی بارودۆخی وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات و ڕووسیە وێرای زاڵبوونی دەستەڵاتی مافیا و گەنگێستەرە ئابوورییەکان بە سەر ژیانی خەڵک، ئەو کۆمەڵگەیانە وەکو کۆمەڵگەیەکی دیموکراتیک پێناسە دەکەن و تەنانەت دیکتاتۆرێکی وەکو ژێنڕاڵ پینۆشەش لە سالوادۆر ئالێندەیەک زۆر بە دیموکراتیکتر دەزانن کە بە پێی ڕێفراندۆمیکی ئازاد هەڵبژێردرابوو و لە لایەن کوودەتاچییە پاشکەوتووخوازەکان کوژرا و وڵاتی شیلی کرا بە گۆمی خوێن.

نیولیبرالەکان، ئازادی و دیموکراسی تەنیا لە پێوەندیی لەگەڵ بازاردا پێناسە دەکەن و بایخی پێ دەدەن. بە باوەڕی فریدمەن"بە پێی ئازادیی بەکارهێنەر لە بازاری ئازاددا، هەر کەس دەتوانێ دەنگ بەو شتە بدات کە دەیەوێ، بەڵێ! دەکرێ ئاوا بێژی، تاک دەتوانێ دەنگ بە ڕەنگی ئەو کراواتەی بدات کە گەرەکیەتی." ئەم چەشنە دیموکراسییە لە کردەوەدا دیموکراسیی بەکارهێنەرە و بە وتەی دەیوید کۆرتێن[2] ئابووریناسی ئەمریکایی، دیموکراسیی بەکارهێنەر یانی: لە ڕەواڵی ئاسایی بازاڕدا ئێوە بە دۆلاری خۆتانەوە دەنگبدەن" و لەگەڵ "برسی ڕاگرتنی ئابووریی سەرمایەداری" بتوانن" بازارێک بە فیکر و بە ئاوەز پەروەردە

---

1 Milton Friedman
2 David Korten

بکەن. لەم چەشنە دیموکراسییەدا لۆژیکی" یەک دۆلار، یەک دەنگ" زاڵە و ئەو کەسانەی کە خاوەنی زۆرترین سەرمایەی ئابوورین، مەیڵ و پاڵنەرێکی کەمتریان بۆ چاکسازیی یاخود گۆرانکاریی لەو سیستەمی ئابوورییە هەیە کە کارەکەی لە بەرژوەندی ئەواندایە، نیولیبرالەکان پەرەسەندنی بیرو هزری دادخوازانە بە سەرچاوە و هۆی تەواوی چارەڕەشی و شەرمەزارییەکانی کۆمەڵگە لەقەڵەم دەدەن.[١]

بەڵام ئەمڕۆ فۆکایاما پاش تێپەرینی ئەم ساڵانە بە تەواوی باوەڕی خۆی بە داهاتووی سەرمایەداری لەدەست داوە و لە بابەتێک لە نیوستیتمن[٢] لە ١٧ی ئۆکتۆبری ٢٠١٨ دەبێژێ: "ئەو شتەی من ئەو کات (١٩٩٢) گوتم، ئەوەبوو کە یەکێک لە کێشەکانی دیموکراسیی مودێرن ئەوەیە کە ئاشتی و کامەرانی دابین دەکا بەڵام خەڵک شتێکی لەمە زیاتریان دەوێ. دیموکراسی‌یە لیبرالییەکان تەنانەت هەوڵ نادەن پێناسەیەک بۆ ژیانێکی باش بخەنە روو. قورسایی ئەم ئەرکە کەوتۆتە سەر شانی کەسانێک کە هەست بە نامۆبوون لە گەڵ خۆیان و بێ ئامانجی دەکەن و هەر لەبەر ئەوەشە کە پەیوەستبوونیان بە گرووپە شۆناسخوازەکان، هەستی کۆمەڵ بوونیان دەداتێ."

ڕووداوەکانی چەند دەیەی رابردوو تەنانەت لە نێو لێکۆڵەرە ڕاستەکان (سەر بەدەست ڕاستی‌یەکان) بۆتە هۆی ڕەتکردنەوەی هەتاهەتایی بوونی لیبرال دیمۆکراسیی و بەشێکی زۆریان پێیان وایە لیبرال دیمۆکراسی لەسەروبەندی هەرەسهێنان و لەنێوچوون دایە. لایەنگرانی سەرمایەداری پێش‌بینییان دەکرد، سەرکەوتنی لیبرالیزم دەبێتە هۆی مسۆگەر کردنی ئاشتی و سەرکەوتن لە داهاتوودا.

---

١ خسرو صادقی بروجنی، نولیبرال‌ها دروغ می‌گویند؛ نولیبرالیسم و دموکراسی.
http://www.khosrosadeghy.com/?p=153

2 New Statesman

ئابووریناسەکان باسیان لە قازانجی ئاشتی دەکرد و پێیان وابوو پاش تەواوبوونی شەڕی سارد لەگەڵ یەکیەتیی سۆڤیەتی، دەوڵەتە سەرمایەدارییەکان دەتوانن بودجەیەکی زۆر بۆ درووسکردنی قوتابخانە، نەخۆشخانە، ماڵ و تەواوی پێداویستی‌یەکانی دیکەی ژیانێکی ئەمڕۆیی تەرخان بکەن و، لەم ڕەوتەدا زەوییە شۆڕەکاتەکان دەژێنەوە، ڕادەی بەرهەمهێنان بەرز دەبێتەوە و مرۆڤ لێرە بەدواوە هەتا کۆتایی ژیانی، بەختەوەرانە دەژی. هەرچەند ٢٦ ساڵ لە ژیانی پیاو یان ژنێکدا ماوەیەکی زۆرە، بەڵام لە پێوەری مێژوودا تەنیا کاتێکی تیژتێپەرە. وەک دەبینین لەم ماوە کورتەی مێژوودا، هەموو شتێک گۆڕاوە و بەو چەشنەی هێگل پێش‌بینیی کردبوو، هەموو شتێک بووە بە دژی خۆی و، ئەمڕۆ ئیتر پێش‌بینیە گەنیوەکانی ئەو کاتی نیولیبرالەکان داریان لە سەر بەردیان نەماوە.

فۆکۆیاما لە وڵامی پرسیارێکدا سەبارەت بە سەرلە نوێ بووژانەوەی چەپی سۆسیالیستی لە ئەمریکا و ئینگێلستان دەڵێ" هەموو شتێک پێوەندیی بەوە هەیە کە مەبەستی ئێوە لە سۆسیالیزم چ بێ؟ پێم وانیە خاوەنداریەتی ئامرازی بەرهەمهێنان بێجگە لە بوارگەلێکی وەکو خزمەتگوزاریی گەشتی‌دا، بمێنێ، بەڵام ئەگەر مەبەستتان بەرنامەکانی سەرلەنوێ دابەشکردنەوە لە پێناوی قەربووکردنەوەی لاسەنگیی گەورە لە داهات و سەروەت دابێ، بەڵێ، پێم وایە سوسیاڵیزم نەک تەنیا دەتوانێ، بەڵکوو دەبێ بگەڕێتەوە." بە باوەڕی فۆکۆیاما ئاکامی ئەو سەردەمە درێژخایەنەی لەگەڵ هاتنی ڕیگان و تاچێر دەستی پێکرد لەگەڵ سەرجەمی ئەو ئایدیا تایبەتی‌یانەی سەبارەت بە قازانجەکانی

بازاری ڕێکوپێککراو سەریان هەڵدا، لە زۆربەی بوارەکاندا کارەساتخوڵقێن بووە".[1]

پاش سەرهەڵدانی بزووتنەوەی کرێکاری لە سەدەی هەژدەی زایینی و بە تایبەتی شۆڕشی کۆمۆنی پاریس لە مارسی ١٨٧١، هەروەها دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبری ١٩١٧ لە ڕووسیەی تزاری و بە دەستەڵاتگەیشتنی باڵشویکەکان، چەمکی دیموکراسیی سۆسیالیستی وەکو بەدیلێک بەرامبەر بە دیموکراسیی بۆرژوایی بۆ ماوەیەکی درێژخایەن خۆی دەنواند. لە ڕوانگەی کۆمۆنیستەکان دیموکراسیی سۆسیالیستی بریتییە لە دیکتاتۆریی پرۆلتاریا، واتە دیموکراسی بۆ زۆرینەی خەڵک و ئامادەکردنی بارودۆخی پێویست بۆ حکوومەتی ڕاستەقینەی خەڵک بەسەر خەڵک دا و بەرێوەبردنی دیموکراسی بە چەشنێکی بەرفراوان لە قازانج و بەرژوەندی خەڵک دا. بەم پێیە دیموکراتیکترین شکڵی کۆماری بۆرژوازی شتێک نیە جگە لە دیکتاتۆریی کەمینەی چەوسێنەر بەسەر زۆرینەی زەحمەتکێش و هەژاردا. دەوڵەتی بۆرژوازی هەرچەند دیموکراتیکیش بێ، دیسان شایانی ڕووخاندنە و " دەوڵەتی سۆسیالیستی، چەشنی هەرەکاملی دیموکراسییە".[2]

نێوەرۆکی دیموکراسیی سۆسیالیستی بە پێی نووسراوەکانی مارکس لە بارەی کۆمۆنی پاریس بریتییە لە لەنێوبردنی دەوڵەتی بۆرژوازی، دەزگای بۆرۆکراتیک و سەرکوتکەر، ڕێکخراوە سەرەڕۆ و

---

١ الن وودز،نگرش جدید فوکویاما: «سوسیالیسم باید بازگردد» ترجمەی نیکزاد زنگنە، اخبار روز: www.akhbar-rooz.com _

سەشنبە ٢٧ آذر ١٣٩٧ – ١٨ دسامبر ٢٠١٨

٢ و ای. لنین، دولت و انقلاب، ترجمە محمد پورهرمزان و علی بیات، چاپ سوم، ١٣٨٧، انتشارات حزب تودە ایران، ص ٢٤

ستەمگەرەکان، هەروەها گۆڕانی ئەوان بە چەشنە دەستەڵاتێکی نوێ کە ڕەنگدانەوەی راستەوخۆی ویستی خەڵکی زەحمەتکێش و نوێنەری ڕەوتە جۆراوجۆرە سیاسییەکان واتە ژاکوبێنەکان، بلانکیستەکان، پرۆدۆنیستەکان و گرووپە جۆراوجۆرە سیاسییەکان بێ.[1]

ئینگێلس لە پێشەکی بۆ کتێبی"شەڕی نێوخۆیی لە فەرانسە – مارکس" لە پێوەندی لەگەڵ حکوومەتی ٧٢ ڕۆژەی کۆمۆنی پاریس‌دا" هەڵبژاردنی تەواوی کاربەدەستانی دەزگا ئیداری، دادوەری و پەروەردەییەکان بە پێی دەنگی گشتیی و وەرگرتنەوەی ئەم بەرپرسایەتیانە لە هەر کاتێکی دڵخوازدا، بە یەکێک لە دوو ئامرازی کارامەی دەوڵەتی کۆمۆن پاریس بۆ پێشگیری لە گۆڕانی دەوڵەت و ئەندامەکانی لە خزمەتگوزارییەوە بە خوداکانی زاڵ بە سەر کۆمەڵگەدا [2]

پێناسە دەکات و ڕوو بەو سوسیال دێمۆکراتانەی کە بە بیستنی وشەی دیکتاتۆری پرۆلتاریا تووشی ترس و دڵەراوەکێ دەبن دەڵێ"ئەگەر بەڕێزان پێیان خۆشە بزانن ئەم دیکتاتۆرییە چییە؟ باشترە سەیرێکی کۆمۆنی پاریس بکەن، ئەو کات دەبینن کە ئەمە هەمان دیکتاتۆریی پرۆلتارییایە".[3] دیکتاتۆریی پرۆلتاریا لە ڕوانگەی مارکس و ئینگێلسەوە بە مانای دەستەڵاتداریی سیاسیی چینی کرێکار واتە دیمۆکراسیی ڕاستەقینەیە. بە گشتیی بە باوەڕی مارکس و ئینگێلس و لێنین دیمۆکراسیی ڕاستەقینە واتە ئازادی و بەرابەریی تەنیا پاش لەناوبردنی دەستەڵاتی دەوڵەتی و لە ڕێگای شووڕا یان دیمۆکراسیی

---

١ میشل لووی، انسان‌گرایی مارکسیستی و دموکراسی سوسیالیستی، ترجمەی آرمان پایدار، دسامبر ٢٠١٨

٢ مارکس، جنگ داخلی در فرانسە، ١٨٧١، مقدمە فردریش انگلس بر چاپ آلمانی ١٨٩١، ص ٤٥، ترجمە باقر پرهام، نشر مرکز، چاپ اول ١٣٨٠

٣ سەرچاوەی سەرێ لاپەرەی ٤٧

کرێکارییەوە مسۆگەر دەکرێ. لەم ڕەوتەدا ئەرکی دەوڵەتی کرێکاریی تێک شکاندنی خۆڕاگریی سەرمایەدارەکان و خاوەن زەوییەکان، هەروەها پیلانی دوژمنە دەرەکی و نێوخۆییەکانە. بە باوەڕی لێنین "دیکتاتۆری پرۆلتاریا لێبڕاوترین و کۆڵنەدەرترین خەباتی چینی نوێ دژ بە دوژمنێکی بە هێزتر واتە بۆرژوازیەو[1] "خەباتێکی سەخت، خوێناوی و بێخوێنڕێژی، تێکەڵ بە توندوتیژی یان ئاشتیخوازانە، نیزامیو ئابووری، هەروەها راهێنەرانە و بەڕێوەبەرانە دژ بە هێز و دابو نەریتەکانی کۆمەڵگای کۆنە."[2]مارکس گوتەنی ئەم دیکتاتۆرییە تێپەرینێکە بۆ لەنێوچوونی چینەکان وگەیشتن بەکۆمەڵگایەکی بێ چین.[3]

بەڕێوەبردنی دیکتاتۆری پرۆلتاریا بۆ ماوەی پتر لە ٧ دەیە لە یەکیەتیی سۆڤییەتی و پتر لە ٤ دەیە لە ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا، بە هۆی نەبوونی پلورالیزمی سیاسی و میکانیزمێک بۆ پاراستنی مافی کەمینە، پێشێلکردنی دیموکراسی و خنکاندنی دەنگی ئازاد و بیرو هزری جیاواز، ڕووخانی سۆسیالیزمی بە راستیی ئارایی لێ کەوتەوە.

"زۆربەی ئەم وڵاتانە تێکۆشاون تا لە ڕوانگەی جۆراوجۆرەوە دیکتاتۆری پرۆلتاریا دابین بکەن. ئەم ڕەوتە بە تایبەت بە هۆی تێروانینی ڕێبەرانی کۆمۆنیست لە دیکتاتۆری پرۆلتاریا، نەک هەر لە توندوتیژی و کوشتنو گرتنی نەیارانی سۆسیالیزم بە دوور نەبووە بەڵکوو خودی کۆمۆنیستەکانیشی نەبواردوە. تیرۆری سوور لە

---

١ لنین، بیماری کودکی"چپگرایی" در کمونیسم، ترجمه محمد پورهرمزان، ص ١٤چاپ ششم ١٣٨٧، انتشارات حزب توده ایران

٢ سەرچاوەی سەرەوە، لاپەرەی ٤٢

٣ نامەی مارکس بە ویدمیر مارسی ١٨٥٢، در باره دیکتاتوری پرولتاریا، مارکس، انگلس و لنین منبع روزنامه ژنمین ژیبائو، ٢٢ فوریەی ١٩٧٥، و مجلەی خونچی شماره ٣ سال ١٩٧٥، انتشارات سازمان چریکهای فدائی خلق ایران

سەردەمی لێنین، کوشتاری بەکۆمەڵ لە سەردەمی ستالین، سەرکوتکردنی بیرجیاوازن و تەنانەت کۆمۆنیستان لە شۆڕشی فەرهەنگیی چین، کۆمەڵکوژی لە کامبۆچیا بە ڕێبەریی پۆلپۆت و هتد، نموونەگەلێک لە شێوەی دابینکردنی دەسەڵاتی کرێکاریی بوون و ئەمانە ئەو ڕاستییە دەسەلمێنن کە سۆسیالیزم بێ دیموکراسیی ڕاستەقینە، بێ ئازادیی بیروڕای جیاواز، بێ هاوبەشیی خەڵک و کۆنترۆڵی دەستەڵاتداران لە خوارەوە و لە ڕێگای یەکیەتی و شۆراکانەوە ئاکامێکی باشتری نابێ.

لە لایەکی دیکەشەوە کاتێک بەرنامەدانان لە چەشنی ئابووری دیموکراتیکی بەشداریکەرانە نەبێ و ژیانی ئابووریی ئینسان واتە بەرهەمهێنان، بەشینەوە(دابەشکردن) و بەکارهێنان و هتد لە ڕێگای ئیرادەی سەربەخۆی مرۆڤەکانەوە ڕێکوپێک نەکرێ، ئەم کۆمەڵگایە ئاکامێکی باشتر لە سۆڤیەتی ڕابردووی نابێت. بە پێی وتەکانی مارکس، لە ئابووریی سۆسیالیستیدا بەرنامە دانان دەبێ لە ڕێگای بەشدارکردن و ئاوەزمەندیی کۆیی مرۆڤەکان و ڕەوتی بەرهەمهێنان لە ژێر کۆنترۆڵی هاوبەشدا بێت. سۆسیالیزم کاتێک مانای دەبێ کە خەڵکی کۆنترۆڵیان لەسەر ژیانی خۆیان هەبێت و بتوانن بە شێوەیەکی ئاگایانە بڕیار لەسەر شێوەی ژیان و بەرێوەبەرایەتیی کۆمەڵگا بدەن."[١]

دیموکراسی لە ڕوانگەی فیلسووف و سیاسەتوانەکانەوە:

ئەفلاتوون لە کتێبی هەشتەمی کۆماردا، دیموکراسی وەکو ڕێکخراوەیەکی بەرێوەبەر و چەشنێک لە یاسای بنەڕەتی پێناسە

١ کامران ئەمینئاوە، گەڕانەوەیەک بۆ چەمکی سۆسیالیزم، بەشی ٧ هەڵسەنگاندنی سۆسیالیزم، "کوردستان" ئۆرگانی حیزبی دێموکراتی کوردستان، ژمارەی ٧٤٧، لاپەرەی ٩، ١٥ی خاکەلێوەی ١٣٩٨، ٤ی ئاوریلی ٢٠١٩

دەکات. ئەو پێی وابوو "پاش سەرکەوتنی هەژارەکان، بەرپرسە دەوڵەتییەکان بە پێی دەنگدان هەڵدەبژێردرێن و حکوومەتی دیموکراسی پێکدێنن، جار و بار ئەم کارە بە زۆری چەک یان بە هۆی پاشەکشەپێکردنی دەستەڵاتدارانی پێشوو بە هۆی ترسەوەیە.[1]

بە باوەڕی ئەفلاتوون، ئازاد بوونی هەموو کەس تایبەتمەندیی دیموکراسییە. دەوڵەت، ئازادیی ئاکار و ئاخاوتن بۆ هەموو کەس دابین دەکات و هەر کەس مافی هەیە هەر چی پێی خۆشە بیکات. لە وڵاتێکدا ئازادیی تەواو دابینکرابێ، بێگومان هەر کەس ژیانی خۆیی بە مەیل و سەلیقەی خۆی سامان دەدات. واتە لەوێدا سەلیقە جۆراوجۆرەکان خۆیان دەنوێنن. بەم پێیە دیموکراسی یەکێک لە جوانترین حکوومەتەکانە، چونکە وەکو جلوبەرگێکی ڕەنگاورەنگ و پڕ نەخش و نیگار وایە کە تەواوی نیشانە و تایبەتمەندییەکانی ئینسانی تێدا دەبینرێ. بەم پێیە، زۆربەی خەڵک بۆ وێنە ژنان و منداڵان بە گوێرەی ئاستی تێگەیشتنیان چێژ لەم دیمەنە ڕەنگاورەنگ و دڵرفێنە وەردەگرن و، لە ڕاستیدا دیموکراسی وەکو جوانترین حکوومەتەکان پێناسە دەکەن. دووهەمین نیشانەی تایبەت بە دیموکراسی، دیتنەوەی حکوومەتی دڵخواز لەودایە. سێهەمین تایبەتمەندیی دیموکراسی بێسەروبەرەیی ڕەهایە، چونکە لە لایەکەوە هیچ کەس ناچار ناکرێ ئەرکێکی سیاسی وەئەستۆ بگرێ، تەنانەت ئەگەر لە ئەنجامدانیدا لە هەموو کەسیش شارەزاتر بێ. لە لایەکی دیکەوە هیچ کەسێک مەجبور نیە مل بۆ حوکمێک بدا کە بە مەیلی ئەو نیە. واتە نە کەسێک بە ئەرکی خۆی دەزانێ وەکو خەڵکی دیکە بۆ مەیدانی شەڕ بچێ یان ئەگەر گرێبەستی ئاشتی بەسترا، پێی پابەند بێ. [و ....] دوایین تایبەتمەندیی

---

١ افلاطون، جمهوری، ترجمه محمد حسن لطفی، ص ٤٢٦، چاپ خوشه، چاپ اول شهریورماه ١٣٥٣، تهران

دیموکراسی، ئازادڕەوشتی لە ڕاهێنان و پەروەردەکردنی لاوان و بەکەمزانینی بنەما سەرەکییەکانی کۆمەڵگا دایە. لەم حاڵەتەدا بایەخ بەوەی نادا کە بەربژێری حکوومەت چۆن پەروەردە کراوە و چ کار و پیشەیەکی هەبووە، هەر ئەوەندە بەسە ئیددیعای خۆشەویستیی نەتەوەکەی بکات. بەم پێیە دیموکراسی شکڵێک لە حکوومەتێکی"دڵرفێن، بێسەروبەرە و ڕەنگاوڕەنگە، کە یەکسانی هەم لە نێوان ئەوانەی بەرامبەرن و هەم ئەوانەی نابەرامبەرن دابین دەکات".[1]

بە باوەڕی ئەفلاتوون، دیموکراسی بە هۆی زێدەڕۆیی لە ئازادی بەرەو تووناببوون دەڕوات.[2] هەروەها زێدەڕۆیی لە ئازادی دەبێتە هۆی گۆڕانکاریی دیموکراسی و پێداویستیی بە دەستەڵاتدارێکی سەرەڕۆ[3].

بە گشتیی "ئەفلاتوون دژایەتییەکی توندی لەگەڵ دیموکراسیی ئاتێنی هەیە، ئەو دیموکراسییەی لە ساڵی٣٩٩ پ. ز. بڕیاری کوشتنی مامۆستاکەی واتە سوقراتی دا. دیموکراسی بۆ ئەفلاتوون زۆرتر سیستەمێکە لەسەر بنەمای بیرو باوەڕی بگۆڕی جەماوەری خەڵک، نەک تێگەیشتن، هەروەها هۆی بەلاڕێداچوونی لاوانە. ئەفلاتوون لە کتێبی کۆماردا لە قاڵبی وتووێژی خۆی و سوقرات، بە زمانی مامۆستاکەی دیموکراسی وەکو یەکێک لە خراپترین ڕێژیمەکان پێناسە دەکات. ئەفلاتوون هەروەها لە نامیلکەی پیاوی دەوڵەت (دولتمرد) دا، دیموکراسی وەکو باشترین نموونەی ڕژیمێکی بێ قانوون پێناسە دەکات کە توانای بە جێ هێنانی هیچ کارێکی گەورەی بە باش و خراپەوە نیە."

---

١ سەرچاوەی سەرێ لاپەڕەی ٤٢٩

٢ سەرچاوەی سەرێ لاپەڕەی ٤٣٧

٣ سەرچاوەی سەرێ لاپەڕەی ٤٣٨

ئەفلاتوون بەشداریی خەڵکی هەژار لە پارلەماندا وەکو کێشە و عەیبێک دەبینێ و پێی وایە هەژاران بە پێی هەژاریی فەرهەنگی، لە بڕیارداندا تووشی هەڵە دەبن. هێرۆدۆت مێژوونووسی یوونانییش لەم پێوەندییەدا پێی وایە"ئەگەرچی لە دیموکراسی دا هەموو کەس لە بەرامبەر یاسادا، یەکسانن ، بەڵام گرفتەکە لەوەدایە کە بە ئاسانی دەتوانێ ببێتە مۆبوکراسی یان حکوومەتی نەزان و نالێهاتووەکان، و بە دڵنیاییەوە حکوومەتی زانا و کەسە لێهاتووەکان، باشترە لە حکوومەتی نەزانەکان. "

ئەرەستوو، دیموکراسی، بە دەستەڵاتی هەمووان لەسەر هەر کەس و هەر کەسیش بە چەشنێکی بگۆڕ لە سەر هەمووان" دەزانێ. دیموکراسی، چەشنە ڕژیمێکە کە زۆربەی خەڵک لەوێدا بۆ بەرژوەندی خۆیان حکوومەت دەکەن. لە لایەکی دیکەشەوە چونکە زۆرینەی خەڵک فەقیر و هەژارن و تەنیا چەند کەسێک خاوەنی ماڵ و سامانن، ئەم دیموکراسییە، حکوومەتی هەژارانە.

ئەرەستوو لە کتێبی "سیاسەت"دا باس لە ٣ حکوومەتی پاشایەتی، ئاریستوکراسی و کۆماریی دەکات. حکوومەتی پاشایەتی، حکوومەتێکە بەرژوەندی گشتی لەبەر چاوە بگرێ و لە ژێر فەرمانی تاکە کەسێک دابی. ئاریستوکراسی حکوومەتی گرووپێک لە باشترین کەسەکانە و ئامانجی مسۆگەرکردنی باشترین شتەکان بۆ وڵات و دانیشتوانیەتی. بەڵام حکوومەتێک کە گرینگی بە خێر و قازانجی هەمووان بدات و بە دەستی زۆرینە بەرێوە بچێ، هەر دەبێ هەڵگری ئەو ناوە بێ کە بە شێوەیەکی گشتی لە سەر هەموو حکوومەتەکانە، ئەویش "پۆلیتی" – یە[کۆمارە].[1] بە باوەڕی ئەرەستوو ئەم سێ چەشنە حکوومەتە

---

١ ارسطو، سیاست، ترجمه دکتر عمید عنایت، شرکت سهامی کتابهای جیبی، چاپ دوم ، ص ١١٩، ١٣٤٩، تهران

جاروبار بە لاڕێدا دەرۆن و، حکوومەتی پاشایەتی دەبێتە حکوومەتێکی ستەمکار. ئاریستوکراسی دەبێتە ئۆلیگارشی و ،کۆماریی دەبێتە دیموکراسی. ئۆلیگارشی تەنیا بەرژوەندی دەوڵەمەندەکان و دیموکراسییش تەنیا بەرژوەندی هەژاران لەبەر چاو دەگرێ و هیچ کام لەم حکوومەتانە بۆ بەرژوەندی گشتیی تێناکۆشن.[1] بە باوەڕی ئەرەستوو دیموکراسی حکوومەتێکە کە بە دەستی هەژاران بەڕێوە دەچێ.

ئەرەستوو لە کتێبی سیاسەتدا باس لە ٥ چەشنی دیموکراسی دەکات: چەشنی هەوەڵی دیموکراسی لە هەموو چەشنەکانی دیکە لە بنەمای یەکسانی نزیکترە و یاسا، هەژاران سەرتر لە دەوڵەمەندەکان نابینی و هیچ کامیان بەسەر یەکدا زاڵ ناکات، بەڵکوو هەموویان یەکسان و هاوسەنگ دەبینێ. لە چەشنی دووهەمی دیموکراسیدا هەبوونی ڕادەیەکی دیاریکراوی سەروت و سامان هەرچەند کەمیش بێ، شەرتی وەدەست هێنانی پلە و پایەی دەوڵەتییە. لە چەشنی سێهەمدا هەر شارۆمەندێک کە عەیبێک لە ڕەچەڵەکیدا نەبێ، دەتوانێ بە حکوومەت بگات، بەڵام یاسا باڵاترین داوەرە. لە چەشنی چوارمدا هەر کەس شارۆمەند بێ، مافی وەرگرتنی پلە وپایەی هەیە، بەڵام دیسان یاسا بە سەر تەواوی کاروبارەکاندا زاڵە. لە چەشنی پێنجەمدا هەر ئەو ڕێسایانەی[چەشنی چوارەم] ل جێگەی خۆیان هەیە، بەڵام لە جێگای یاسا، کۆمەڵانی خەڵکی ئاسایی دەستەڵاتیان بەدەستەوەیە و یاسا بە بڕیارەکانی ئەنجومەنی نوێنەران هەڵدەوەشێتەوە.[2] بە باوەڕی ئەرەستوو زۆربەی ڕێژیمەکان دیموکراتیک یان ئۆلیگارشین و هەر کام لەوان سنوورێکی تەسکی تایبەت بەخۆیان هەیە، بەم پێیە باشترین

---

١ سەرچاوەی سەرێ، لاپەرەی ١٢٠

٢ سەرچاوەی سەرێ لاپەرەی ١٦٦

ڕێژیم دەکرێ خاوەنی تێکەڵاوێک لە تایبەتمەندییەکانی ئەم دوو ڕێژیمە بێ. [1] لە ڕاستیدا پێناسەی ئەرەستوو پێوەندیی بە ئەزموونی دیموکراسی لە ئاتێن، واتە ٤٠٠ ساڵ پێش زایینەوە هەیە. لە دیموکراسیی ئاتێنیدا دەبوو شارۆمەندان بە نۆبە بەشداری پارلەمانی گەل یان خەڵک بن. مەبەست لە دیموکراسی یان حکوومەتی خەڵک"سەرچاوەگرتنی"دەسەڵات" نەک لە دەرەوە، بەڵکوو لە خودی خەڵکەوەیە. لە یوونان ئەندامەکانی پارلەمانی خەڵک لە ٣ هەزار یوونانی پێک هاتبوون- ژنان و کۆیلەکانی تێدا نەبوون-، کە هەر سێ مانگ جارێک دەگۆڕدران. نێوەرۆکی دیموکراسیی ئاتێنی نەک ئازادیی بیرو هزری تاک، بەڵکوو بەرگریی بێ ئەملاو ئەولا لە حکوومەتی خەڵک لە ڕێگای بڕیاردانی خەڵک لە پارلەمان بوو. هەر لەبەر ئەوەش بوو کە سوقرات بە هۆی ڕەخنەگرتن لە دیموکراسی، ناچار بە خواردنی ژەهر کرا. [2]

لە سەردەمی ڕۆشەنگەریدا، مۆنتسکۆ هەوەڵ بیرمەندە وێرای جیاکردنەوەی دەستەڵاتی یاسادانان، ڕاپەڕاندن (بەرێوەبردن) و دادوەری وەکو بنەمای سەرەکیی دیموکراسی، دژایەتی لەگەڵ هەرچەشنە شکڵێک لە کۆمار دەکات. مۆنتسیکۆ پێی وابوو کۆمار دەتوانێ هۆیەک بێ بۆ زیان گەیاندن بە دەسەڵاتی بێ ئەملاو ئەولای دیموکراسی.

---

١ آرلینه و. ساکسون‌هاوس، ارسطو، ترجمه مراد فرهادپور، دایره‌المعارف دموکراسی، جلد اول، ص ١٣٧- ١٣٦ کتابخانه تخصیصی
وزارت امور خارجه، تهران ١٣٨٣

٢ نشریه فلسفی – اجتماعی خرمگس، دفتر ششم، پیرامون دمکراسی، آگوست ٢٠١٦

له ڕوانگەی مۆنتسیکۆوە دەستەڵاتی کۆی میللەت، شێوەی حکوومەتی دیموکراسی لە جمهوریەتدایە، لە دیموکراسی‌دا میللەت لە لایەکەوە دەستەڵاتدار و لە لایەکی دیکەوە فەرمانبەرە. میللەت ناتوانێ دەستەڵاتدار بێ، مەگەر لە ڕێگای دەنگی خۆیەوە کە بریتییە لە ئیرادەی میللەت. بەم پێیە ئیرادەی میللەت هەر خودی میللەتە و لەم چەشنە حکوومەتانەدا، ئەو یاسایانەی کە ماڤی دەنگدان دابین دەکەن بنەمای کار و لە ڕاستی‌دا یاسا بنەڕەتیی ئەوانن.[١] مۆنتسیکۆ "تەقوا"(مانەوە بەپاکی) بە مەرجی سەرەکی بۆ حکوومەتێکی کۆماری و دیموکراسی دەزانێ[٢] و هەوڵی ئەوانەی کە دەیانویست لە سەدەی ١٧ زایینی دیموکراسی لە بریتانیادا دابین بکەن، بە هۆی نەبوونی تەقوا، بە کارێکی بێهوودە لەقەڵەم دەدات.[٣] مەبەستی مۆنتسیکۆ لە "تەقوا" وڵاتپارێزی، هۆگری بە یەکسانی[٤] و هۆگری بە کۆمارە.[٥] هۆگری بە کۆمار لە دیموکراسی‌دا، هەر ئەو خۆشەویستییەی دیموکراسییە و خۆشەویستی دیموکراسی هەمان خۆشەویستیی بەرابەری و یەکسانیە.[٦] لە ڕوانگەی مۆنتسیکۆوە گەندەڵی هەر حکوومەتێک زۆربەی کات لەگەڵ بەلاڕێداچوونی بنەماکانیەوە دەست پێدەکات و بنەماکانی دیموکراسی لە دوو حاڵەتدا بە لاڕێدا دەچن. یەکەم، کاتێک کە ڕووحی بەرابەری لەنێو بچێ و ، دووهەم، ئەو کاتەی ڕووحی بەرابەری

---

١ منتسیکو، روح‌القوانین، ترجمه علی اکبر مهتدی، ص ٩٤ چاپ ششم، انتشارات امیرکبیر ١٣٤٩

٢ سەرچاوەی سەرێ لاپەرەی ١٠٩

٣ سەرچاوەی سەرێ ل ١١١

٤ سەرچاوەی سەرێ ل ٥٠

٥ سەرچاوەی سەرێ ل ١٤٣

٦ سەرچاوەی سەرێ ل ١٤٤

تووشی زێدەڕۆیی بێ و هەر کەس بیەوێ لەگەڵ بەرپرسان و پیاوانی سەرەوەی دەوڵەت و گەورە گەورەکان کە بەرێوەبەری وڵاتن، وەک یەک(یەکسان) بن.[1] حاڵەتی یەکەم، حکوومەت بەرەو حکوومەتێکی ئاریستوکراتی و دەستەڵاتێکی سەرەڕۆ پەلکێش دەکا و، ئەوەکەی دیکە دیسان بەرەو سەرەڕۆییەکی توندتر دەکێشرێت و ئەم سەرەڕۆییە لەنێو ناچێ مەگەر بە سەرکەوتنی دوژمنە بیانیەکان.[2]

ژان ژاک ڕۆسۆ پێی وایە لە جیهاندا هیچ کاتێک حکوومەتی دیموکراسی بە مانای ڕاستەقینەی خۆی نەبووە و ناشبێ، لەبەر ئەوەی ئەمە بە پێچەوانەی سیستمی ئاساییە کە زۆرینەی خەڵکی میللەتێک فەرمان بدات و کەمینە فەرمانبەر بێ.[3]، هەروەها ناکرێ خەڵکی، ڕۆژانە بۆ ڕاوێژکردن و بریاردان پێکەوە کۆ ببنەوە و ئەگەر بیانەوێ بەم مەبەستەش کۆمیسیۆنەکان هەڵبژێرن، ئیدی شێوەی بەڕێوەبردنی کارو بارەکان دەگۆڕێ.[4] ڕۆسو بۆ هەبوونی دیموکراسی ئەم هەلومەرجانە بە پێویست دەزانێ:

١. هەبوونی وڵاتێکی چکۆلە کە حکوومەت بتوانێ لەوێدا خەڵکی بە هاسانی کۆکاتەوە، و هەموو یەکتری بە باشی بناسن،

٢. عادەت، داب و نەریتی زۆر سادە بۆ پێشگری لە سەرهەڵدانی ئەو مەسەلە ئاڵۆزانەی کە پێویستیان بە باس و لێکدانەوەی دوور و درێژ هەیە،

---

١ سەرچاوەی سەرێ ل ٢٣٥

٢ سەرچاوەی سەرێ ل ٢٣٧

٣ ژان ژاک روسو، قرارداد اجتماعی یا اصول حقوق سیاسی، ص ٨١ مترجم: منوچهر کیا، انتشارات گنجینه – ناصر خسرو بهمن ٦٦

٤ سەرچاوەی سەرێ ل ٨٢

٣. هەتا ئەو جێگایەی دەکرێ یەکسانی لە پلە و پایە و دارایيدا هەبێ، چونکە بەرابەری لە ماف و دەستەڵاتدا دەوامێکی وەهای نابێ.

٤. نەبوون یان هەبوونی کەمێک نازو نیعمەتی ژیان.[1] چونکە نازو نیعمەت یان ئاکامی سەروەتە، یان ورووژێنەری کۆکرکردنەوەی سەروەت. نازو نیعمەت دەوڵەمەند و فەقیر تووشی گەندەڵی دەکات، دەوڵەمەند لەبەر هەبوونی ئەو نازو نیعمەتە و، فەقیریش بە هۆی حەسرەتی نەبوونی ئەو ناز و نێعمەتە. نازو نیعمەت دەبێتە هۆی ئەوەی کە مرۆڤ نیشتمانی خۆی بۆ گەیشتن بە ئاسوودەیی خۆی و خۆپەرستی بفرۆشێ. نازو نیعمەت پێشی مل ڕاکێشانی خەڵک لە دەوڵەت دەگرێ و بەشێک لەوان دەکاتەکۆیلەی کەسانی دیکە و دەیانکاتە گوێڕایەڵی بیروڕای باو و ڕێوشوێنی سەردەم.

ڕۆسۆ بێ هێنانی ناوی مۆنتسیکۆ ڕەخنەی لێ دەگرێ و دەڵی "بەم هۆیەوە یەکێک لە نووسەرە بەناوبانگەکان، "تەقوا" بە بنەمای حکوومەتی کۆماریی دەزانێ. لەبەر ئەوەی، هیچ یەک لە مەرجەکانی سەرەوە بێ تەقوا وەدی نایەن. بەڵام ئەم نووسەرە گەورەیە بیرێکی تەواو روونی نیە. ئەو لەوە نەگەیشتووە، کە دەستەڵاتی حاکمانی سەرەوەی حکوومەت لە هەموو جێیەک هاوچەشنە. هەر وڵاتێک لەسەر بنەمایەکی دروست پێکهاتبێ، بناغەکەی لە سەر تەقوا دانراوە. بەڵام شکڵی حکوومەت کەم و زۆر دەست لەم پرەنسیپە وەردەدات.[2] بە گشتی ڕۆسۆ بۆچوونێکی ئەرێنیی سەبارەت بە دیموکراسی نیە و وتەی یەکێک لە پیاوانی پایەبەرز و پەرێزخاوێنی لەهێستان(پۆلۆنیا) بەرامبەر بە پارلەمانی شووڕای وڵات دەگێرێتەوە کە دەڵێ:" ئازادیم بە تەواوی مەترسییەکانیەوە گەلێک پێ خۆشترە لە کۆیلەتییەکی تێکەڵ بە

1 Luxury

٢ سەرچاوەی سەرێ ل ٨٣

ئاسوودەیی". ئەگەر لە جیهاندا میللەتێک لە خوداکان و فریشتەکان دروست بوایە، من حکوومەتی دیمۆکراسیم هەڵدەبژارد. حکوومەتێک بەم کامڵی و باشییە بە کەڵکی ئادەمیزاد نایە.[1]

دوو بیرمەندی گەورەی سەدەی ١٩ واتە مارکس و ئینگێلس لە بابەتەکانی خۆیاندا کەمتاکورتێک باسی دیموکراسییان کردوە. بیروباوەڕی مارکس لە بارەی دیموکراسییەوە بە گوێرەی نووسراوەکانی گۆڕانی زۆر بە سەردا هاتوە. مارکس لە سەرەتادا لە ژێر کاریگەریی ڕۆسۆ لە سەر دیموکراسیی ڕاستەوخۆ، هەروەها ڕەتکردنەوەی خاڵی „نوێنەرایەتی"پێداگریی کردوە. پاشان سیستمی کۆمۆنی لە ژێر کارتێکەریی کۆمۆنی پاریس و هەڵبژاردنی نوێنەران بە پێی مافی بانگهێشتن و گۆڕین، لە سیستمی پارلەمانی بە بەرزتر نرخاندوە. بەڵام پاش شکانی کۆمۆنی پاریس زۆر جار پێداگریی لە سەر پێویستیی دیموکراسیی پارلەمان دەکات."[2]

بە پێی ڕوانگەی مارکس و ئینگێلس لە مانیفێستی کۆمۆنیست لە ساڵی ١٨٤٧ز گەیشتنی پرۆلتاریا بە پلەی چینی دەستەڵاتدار و وەدەستهێنانی دیموکراسی، هەوڵین هەنگاوی شۆڕشی کرێکارییە.[3] ئەوان پێیان وابوو کاتێک پرۆلتاریا لە ڕێگای شۆڕشەوە دەبێتە چینی دەستەڵاتدار، لەو کۆمەڵگایەی کە جێگری کۆمەڵگای کۆنی بۆرژوازی

---

١ سەرچاوەی سەرێ ل ٨٣

٢ سعید رهنما، "دمکراسی شورایی" در مقابل"دمکراسی پارلمانی"، نشر سایت نقد اقتصاد سیاسی، ژانویه ٢٠١٨

٣ کارل مارکس و فردیش انگلس، مانیفست حزب کمونیست، ص ٤٥ ترجمه محمد پورهرمزان، انتشارات حزب توده ایران، چاپ دوم ١٣٨٥

بووە، گەشەسەندنی ئازادیی هەر کەسێک شەرتی گەشەسەندنی ئازادیی هەمووانە.[1]

بە گشتیی، بە باوەڕی دامەزرێنەرانی مارکسیزم، دیموکراسیی راستەقینە کاتێکە، دیکتاتۆریی پرۆلتاریا واتە دەستەڵاتی زۆرینەی کۆمەڵگا بەسەر کەمینەدا زاڵ بێ و تێکشکاندنی دەوڵەتی بۆرژوازی، سەرەتای ئەم ڕەوتەیە. مارکس و ئینگێلس لە مانیفێست و زۆر نووسراوەی دیکەدا، وێڕای گرینگیدان بە بەکار هێنانی زەبر و زۆر بۆ ڕووخاندنی دەوڵەتی بۆڕژوازیی، ئاڵوگۆڕی ئاشتیخوازانەی دەوڵەت لە وڵاتێکی دیموکراتیکیش بە هۆی دیموکراسیی بۆرژوازییەوە بە دوور لە ڕاستی نازانن.

"مارکس لە ساڵی ١٨٧٢ پاش کۆنگرەی لاهە“ گەیشتنی ئاشتیخوازانەی کرێکاران بە ئامانجەکانیان لە بریتانیا، ئەمریکا و هۆلەند ڕەت ناکاتەوە“. مارکس لە ساڵی ١٨٧٨ دەبێژێ“ئەگەر بۆ وێنە لە ئینگلیس، یان وڵاتە یەکگرتووەکاندا، چینی کرێکار لە بارودۆخێکدا بێ، بتوانی دەنگی زۆرینە لە پارلەمان و کۆنگەرەدا بێنێتەوە، دەتوانێ لە ڕێگای قانوونیەوە، خۆی لە بەربەستی یاسا و ئەو دەزگایانەی کە پێشگری پێشکەوتنیانە، ڕزگار بکات.

لە پێشەکیی بەرنامەی حیزبی کرێکارانی فەرانسە کە لە ساڵی ١٨٨٠ لە ژێر کاریگەریی مارکس‌دا نووسرابوو، باس لە بە کارهێنانی تەواوی ئامرازەکان و یەک لەوان ڕاپرسیی گشتی لە لایەن پرۆلتاریاوە دەکرێ، واتە ئامرازێک کە پێشتر بۆ فریوکاری بەکار دەهات بکرێتە ئامرازێک بۆ ڕزگاری. ئینگێلس چەند ساڵ پاش نووسرانی مانیفێست، سەرکەوتن لە ڕاپرسی گشتیی و دیموکراسی وەکو یەکێک لە ئەرکە پربایەخەکانی

---

١ سەرچاوەی سەرێ ل ٤٧

خەباتی پرۆلتاریا پێناسە دەکات"[1] هەروەها لە بابەتی" ڕەخنە لە گەڵاڵەی بەرنامەی سوسیال دیموکراتیک لە ساڵی ١٨٩١ زایینی، لە کۆمارە دیموکراتیکەکانی فەرانسە، ئەمریکا و ڕێژیمە پاشایەتییەکانی وەکو بریتانیا، گۆڕانی کۆمەڵگای کۆن بۆ نوێ، کاتێک دەستەڵاتی تەواو بە پشتیوانیی زۆرینەی گەل لە دەستی نوێنەرانی خەڵکدا بێ، بە دوور لە ڕاستی نازانێ.[2]

کائوتێسکی یەکێک لە ڕێبەرانی „ئەنتێرناسیۆنالی دووهەم، وێرای هەبوونی دیموکراسی وەکو مەرجێک بۆ خەباتی چینایەتیی پرۆلتێری لە چەشنی خەباتی جەماوەری ئاماژە دەکات: ئەگەر[لە کۆمەڵگەدا] دیموکراسی بێ شەرت و مەرج و دیموکراسیی ڕەسەنیش نەبێ، لانی کەمێک لە دیموکراسی بۆ ڕێکخستن و ڕۆشنگەری لە نێو جەماوەردا پێویستە.[3] کائوتێسکی، دیموکراسی وەکو سەروەریی زۆرینە پێناسە دەکات و هاوکات ئەمەی قبووڵ نیە کە کەمینە بێپارێزگار دەمێنێتەوە.[4] بە باوەڕی کائوتێسکی دیموکراسی، دەستەلاتداریی زۆرینەیە، بەڵام زۆرینە تووشی گۆڕانکاریی دێت و هیچ ڕێژیمێک لە دیموکراسیدا ناتوانی حکوومەتێکی هەتاهەتایی بێ. تەنانەت هاوسەنگیی هێزی چینەکان بە تایبەتی لە سەردەمی سەرمایەداریدا شتێکی نەگۆر نیە. هێزی حیزبەکانیش گەلێک خێراتر لە هێزی چینەکان تووشی ئاڵوگۆڕ

---

١ سعید رهنما، "دمکراسی شورایی" در مقابل"دمکراسی پارلمانی"، نشر سایت نقد اقتصاد سیاسی، ژانویه ٢٠١٨

٢ مارکس، انگلس، لنین، در باره انقلاب اجتماعی، ص ٥٠ – ٤٩ ترجمه محمد پورهرمزان، انتشارات حزب توده ایران، تهران ١٣٥٨

٣ کارل کائوتسکی، دیکتاتوری پرولتاریا، ص ٢٢، ترجمه منوچهر صالحی، نشر اینترنتی پژوهش ١٣٩٠

٤ سەرچاوەی سەرێ ل ٢٨

دێ و، ئەمە حیزبەکانن لە دیموکراسی‌دا بۆ گەیشتن بە دەسەڵات، ململانێ دەکەن.[1] چینێک دەتوانێ سەروەر بێ، بەڵام ناتوانێ حکوومەت بکات، چونکە چین جەماوەرێکی بێ‌شکڵە و ئەمە تەنیا ڕێکخراوەیە دەتوانێ حکوومەت بکات. لە دیموکراسیدا ئەمە حیزبەکانن حکوومەت دەکەن. بەڵام حیزبێک ناکرێ وەکو هاوسەنگی چینێک لەبەر چاو بگیرێ.[2] لە پێوەندی لەگەڵ دیکتاتۆریی پرۆلتاریا کائۆتیسکی پێی وایە مەبەستی مارکس لە دیکتاتۆری نەک شکڵی حکوومەتی، بەڵکوو وەزعێکە کە دەکرێ لە هەر شوێنێکدا پرۆلتاریا دەستەلاتی سیاسیی بەدەستەوە بگرێ[3] و، کاتێک مەبەست لە دیکتاتۆری، نەک وەزعێکی سەروەری بەڵکوو چەشنە شکڵێکی حکوومەتی بێ، ئەو کاتە دەکرێ باس لە دیکتاتۆریی کەسێک یان ڕێکخراوەیەک بکرێ، واتە نەک دیکتاتۆریی پرۆلتاریا بەڵکوو دیکتاتۆریی حیزبی پرۆلتێری.[4] بە باوەڕی کائوتیسکی، دیکتاتۆریی پرۆلتاریا دەتوانێ تەنیا دەستەڵاتداریی پرۆلتاریا لەسەر بناغەی دیموکراسی بێ.[5] بۆچوونی کائوتیسکی لە دیکتاتۆریی پرۆلتاریا جیاوازییەکی زۆری لەگەڵ لینین هەبوو و ڕەخنەی توندی لە شێوەی دامەزراندنی کۆماری شووڕایی سۆڤییەت دەگرت.

لینین کائوتیسکی بە چەواشەکاری لە بیرو ڕای مارکس و ئینگێلس و بە تایبەتی لە پێوەندی لەگەڵ دیکتاتۆریی پرۆلتاریا تاوانبار دەکات. بە باوەڕی لینین "هەتا کاتێک چینی جۆراوجۆر لە کۆمەڵگادا هەبێ،

---

١ سەرچاوەی سەرێ ل ٢٨
٢ سەرچاوەی سەرێ ل ٢٩
٣ سەرچاوەی سەرێ ل ٣٤
٤ سەرچاوەی سەرێ ل ٣٦
٥ سەرچاوەی سەرێ ل ٤٥

تەنیا دەکرێ باس لە دیموکراسیی چینایەتی بکرێ، نەک ڕەسەن. ئەوەی لە مێژوودا پێشینەی هەیە ئەوە دیموکراسی بۆرژوازییە کە جێگرەوەی فیۆدالیزم، و دیموکراسی پرۆڵترییە کە جێگیرەوەی دیموکراسی بۆرژوازییە.[1] دیموکراسی بۆرژوازی وێرای ئەوەی بە بەراوەرد لەگەڵ سیستەمەکانی سەدەکانی نێوەڕاست دەستکەوتێکی گەورەی مێژووییە، بەڵام هەمیشە دیموکراسییەکی تەسک، کلک و گوێکراو، ساختەکار و خەڵک خەڵەتێن دەمێنێتەوە. بۆ دەوڵەمەندەکان حوکمی بەهەشتی بەرینی هەیە و بۆ هەژاران حوکمی داو و فریو.[2] حکوومەتی شووڕایی وەکو چەشنێک لە دیموکراسیی پرۆلتری، وەها بۆتە هۆی گەشەکردن و پەرەسەندنی دیموکراسی زۆرینەی بەرچاوی خەڵک واتە چەوساوە و زەحمەتکێشان، کە هەتا ئێستا نموونەی لە جیهاندا نەدیتراوە.[3] لێنین، فۆڕمی سیاسیی"دەوڵەت" ئەویش پاش شۆڕشی سۆسیالیستی وەکو کاملترین چەشنی دیموکراسی پێناسە دەکات و دەڵێ "دیموکراسیش دەوڵەتە و بەم پێیە کاتێک دەوڵەت لە ناو دەچێ، کۆتایی بە دیموکراسییش دێ.[4] واتە دەوڵەت و دیموکراسی شانبەشانی یەک دێن و پێکەشەوە لە ناو دەچن.

دیکتاتۆری پرۆلتاریا لەگەڵ پەرەسەندنی بەرچاوی دیموکراسی، ئەویش بۆ هەوڵ کەرەت بۆ هەژاران و خەڵکی، نەک بۆ دەوڵەمەندەکان دەبێتە هۆی زەوتکردنی یەک زەنجیرە ئازادی لە ستەمکارو

---

١ ولادیمیر ایلیچ لنین، انقلاب پرولتری و کائوتسکی مرتد، ص ٢٨، ترجمه محمد پورهرمزان، انتشارات حزب توده ایران

٢ سەرچاوەی سەرێ ل ٢٩

٣ سەرچاوەی سەرێ ل ٣٥

٤ و. ای. لنین، دولت و انقلاب، صص ٢٥ – ٢٤ ترجمه محمد پورهرمزان و علی بیات، چاپ سوم، ١٣٨٧، انتشارات حزب توده ایران

چەوسێنەرو سەرمایەدارەکان". "دەبێ ئێمە ئەوان سەرکوت بکەین هەتا کۆمەڵگای مرۆڤایەتی لە بەندی کۆیلەتی و بەکرێگیراویی ئازاد بکرێ. دەبێ خۆڕاگریی ئەوان بە زەبر و زۆر تێکبشکێندرێ، و بێگومان لەوجێیەی سەرکوت، و بەکارهێنانی زۆر هەیە، ئازادیی و دیموکراسی لێ نیە.[1] لینین ئاماژە بە وتەیەکی ئینگێلس دەکات "هەتا کاتێک پرۆلتاریا پێویستی بە دەوڵەت هەیە، داواکارییەکەی نەک بۆ ئازادی بەڵکوو بۆ سەرکوتی دوژمنەکانیەتی و، کاتێکیش بکرێ باس لە ئازادی بکرێ، ئیتر دەوڵەت بە مانای ڕاستەقینەی خۆی نەماوە.[2] دیموکراسی بۆ زۆرینەی خەڵک لە لایەک و سەرکوتی بە زەبر و زۆری چەوسێنەران و ئەوانەی کە ستەم لە خەڵکی دەکەن، یانی بێبەشکردنی ئەوان لە دیموکراسی لە لایەکی دیکەوە – ئەوەیە گۆڕانکاریی دیموکراسی لە سەردەمی تێپەرین لە سەرمایەدارییەوە بۆ کۆمۆنیزم.[3] کاتێکیش لە کۆمەڵگای کۆمۆنیستیدا چینێک نامێنێ واتە پێوەندیی ئەندامەکانی کۆمەڵگا لەگەڵ ئامرازی کۆمەڵایەتیی بەرهەمهێنان جیاوازییەکی نامێنێ" دەوڵەت لە ناو دەچێ و دەکرێ باس لە ئازادی بکرێ. تەنیا لەم سەردەمەدایە کە دیموکراسی لە ڕاستییدا بەکامڵی و بێ هیچ ئاوارتەیەک مسۆگەر دەکرێ و دیموکراسی ڕێگای توونابوون دەگرێتە بەر.[4]

تایبەتمەندییەکانی دیموکراسی:

لە چەند دەیەی ڕابردوودا دیموکراسی وەکو دیارەیەکی سیاسی – مێژوویی، زۆربەی وڵاتانی جیهانی تەنیوەتەوە و سەرەڕای هەوراز و

---

١ سەرچاوەی سەرێ ل ١٠٣

٢ سەرچاوەی سەرێ

٣ سەرچاوەی سەرێ ل ١٠٣

٤ سەرچاوەی سەرێ ل ١٠٤ – ١٠٣

نەشێو لە ڕەوتی پەرەئەستاندن و گەشەکردنیدا، بۆتە پێوەرێک بۆ هەڵسەنگاندنی ئاکاری دەوڵەت و هێزە سیاسییەکانی جیهان. "لاچوونی حکوومەتە سەرەڕۆکانی پورتۆگاڵ، سپانیا و یوونان لە نێوەڕاستەکانی دەیەی ١٩٧٠ دا و دروستبوونی شەپۆلی دیکەی دیموکراسی لە سەرەتا و نێوەڕاستەکانی دەیەی ١٩٨٠دا لە وڵاتانی ئەمریکای لاتین، هەروەها ئاسیا وەکو کوریای باکوور، تایلەند و فیلیپین، هەروەها رووخانی یەکیەتیی سۆڤیەتی و دەوڵەتانی بەرەی ڕۆژهەڵاتی ئەورووپا، و گۆڕانکاریی لە بەشێک لە وڵاتانی بیابانی ئەفریقا لە دەیەی ١٩٨٠ و سەرەتای ١٩٩٠ سیمای جیهانی تووشی گۆڕانێکی بەرچاو کرد. ساڵی ١٩٧٠ زایینی، زۆرینەی وڵاتانی جیهان لە ژێر حوکمی حکوومەتە سەرەڕۆکاندا بوون، بەڵام بە پێی ئامارێک، هەتا ساڵی ١٩٩٥ لە ١٩١ وڵاتی جیهان، ١١٤ یان خاوەنی سێ شەرت و تایبەتمەندیی دیموکراسی بوون"[١] واتە: هەبوونی ڕکەبەری و ڕێفراندۆمی بە ئینساف بۆ وەدەست هێنانی پلە و پایەی دەوڵەتیی بێ بەکارهێنانی زەبر و زۆر یان قرتاندن، هەروەها بێ بەشکردنی هیچ گرووپێک لە کۆمەڵگا و هەبوونی ئازادی مەدەنی و سیاسیی بۆ زەمانتکردنی سڵامەتیی ڕکەبەری سیاسیی. لەم چەشنە دیموکراسییەدا دەستەڵاتدارانی وڵات وڵامدەر و بەرپرسیارن بەرامبەر بە شارۆمەندان و خەڵک بە چەشنێکی ناڕاستەوخۆ لە ڕێگای نوێنەرانی هەڵبژاردەی خۆیانەوە حکوومەت دەکەن.

لێرەدا جیاوازیی حکوومەتێکی دیموکراتیک لە ڕێژیمەکانی دیکە لە شێوەی ڕاگوێزتنی دەستەڵات، بەرپرسیاریەتی و وڵامدانەوەی ڕێبەرانی وڵات بە پێی قانوونی بنەڕەتیی وڵاتەکەیە، کە لە لایەن زۆرینەی

---

١ سیمور مارتین لیپست، دیباچە ص چهاردهم، دایرەالمعارف دموکراسی، جلد اول، کتابخانە تخصیصی وزارت امور خارجە، تهران ١٣٨٣

خەڵکەوە پەسەندکراوە. یاسای بنەڕەتی لێرەدا ئامرازێکە کە چوارچێوەی دەستەڵاتی حکوومەت دیاریی دەکات و پێش بە سەرەڕۆیی حکوومەت دەگرێ. واتە حکوومەتێک کە لەسەر بنەمای قانوونی بنەڕەتی پێکهاتبێ، حکوومەتێکە کە لە ڕێگای قانوونەوە هەم لە بواری دەستەڵاتی خۆی و هەم لە شێوەی بەڕێوەبردنی قانوونەکان دا، مەیدانی لێ سنووردار دەکرێ. لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا لە هەر سیستمێکی خەڵکسالاردا- بێجگە لە بریتانیا، ئیسرائیل و زۆلاندی نوێ- قانوونی بنەڕەتی وەک بەڵگەیەکی داڕێژراو هەیە. لە سیستمە سیاسییەکانی وڵاتانی وەکو ئاڵمان و ئامریکا، دەستەڵاتی دادوەری مافی پێداچووونەوەی دادگەریانەی[1] هەیە و بە پێی ئەو دەستەڵاتەی کە هەیەتی دەتوانێ ئەو یاسایانەی لە لایەن دەستەڵاتی یاسادانانەوە(مقننه) پەسەندکراوە بەڵام لە دژایەتی لەگەڵ قانوونی بنەڕەتیی وڵاتەکەدایە، هەڵوەشێنێتەوە.

هاوکات لە حکوومەتێکی دیموکراتدا شارۆمەندانیش خۆیان پابەند بە ڕەعایەتی قانوون و قاعیدە دابینکراوەکانی وڵاتەکەیان دەزانن. بە گشتیی شارۆمەندان لە دیموکراسییەکاندا خاڵێکی گرینگ و دیارن. هەر چەند تەواوی ڕێژیمەکان لە دەستەڵاتداران و خەڵک پێک دێن، بەڵام تەنیا لە دیموکراسییەکان‌دا مافی شارۆمەندان لەبەر چاو دەگیرێ و بەرابەریی سیاسیی تەواوی شارۆمەندان وەکو خاڵێکی گرینگ لە ژیانی کۆمەڵگادا مسۆگەر دەکرێ.

بەرابەریی سیاسی، حقووقی و ئاکاری(ئەخلاقی)ی تەواویی شارۆمەندان یەکێک لە خاڵە گرینگەکانی دیموکراسییە. واتە لە کۆمەڵگایەکی دیموکراتیکدا شارۆمەندی پلەی یەک و دوو نیە و، هەر کەس بە یەک کەس دەژمێردرێ، نەک زۆرتر. بەرابەریی سیاسی لێرەدا

1 Judicial review

بریتییە لە مافی هەر شارۆمەندێک بۆ بەربژێر بوون و دەنگدان. واتە کەس مافی زۆرتر لە دەنگێکی نیە و ڕێژەی دانیشتووانی ناوەندەکانی هەڵبژاردنیش بەلانیکەم دەبێ وەکو یەک بن هەتا قورسایی هەر دەنگێک لە هەر کامیاندا کەم و زۆر بەرامبەر بمێنێتەوە.

بەرابەریی حقووقی بریتیە لە هەبوونی مافی پشتیوانی لێکران لە لایەن قانوونەوە، هەروەها زەوتنەکرانی مافی هیچ کەس بە هۆکاری ڕەگەزی، قەومی، جنسی و یان جۆری ڕەچەڵەک ، بیر و باوەڕ و ئەندامەتیی گرووپێک یان هەبوونی کار و پیشەیەک.

بەرابەریی ئەخڵاقیش بەو مانایەیە هەر شارۆمەندێک (لە زۆربەی بوارەکاندا تەنانەت ناشارۆمەندانیش) پێویستە مافی لۆمەکردن و ڕێزگیرانی بەرابەریان لە لایەن قانوون و سیاسەتەکانی حکوومەتەوە هەبێ. هەروەها دەرفەتی بەرابەریان بۆ کار و پیشە، دەرس خوێندن، نیشتەجێبوون، حقووقی سیاسی و کەڵکوەرگرتن لە سوود و قازانجی کۆمەڵایەتی و بەشداری لە ڕکابەرییان بۆ مسۆگەر بکرێ.

ناکۆکیی سەلیقەکان لەسەر شێوە و سنووردارکردنی ڕکەبەری، سەرچاوەی زۆرترین جیاوازی لە نێو چەشنە جۆراوجۆرەکانی دیموکراسییەکاندایە. لەوەدەچێ چۆنیەتیی بەرێوەبردنی ڕێفراندۆم وەکو پێوەرێکی گرینگ بۆ سڵامەتیی دیموکراسی پێناسە بکرێ. واتە پێویستە بەڕێوەبردنی گشتپرسی بە شێوەیەکی سالم و دادپەروەرانە بێ و، بژاردنی دەنگەکان بە چەشنێکی بێلایەنانە و دروست بێ. ڕێفراندۆم تەوەرەی سەرەکیی دیموکراسییە و بە چەشنێکی نۆرەیی بەرێوە دەچێ و، شارۆمەندان ڕێیان پێ دەدرێ تەنیا بەو بەربژێرانە دەنگ بدەن کە حیزبەکان دەستنیشانیان کردوون. ئەم حاڵەتە لە قۆناخە سەرەتاییەکانی ڕەوتی تێپەرین بۆ دیموکراسی دەبێتە هۆی سەرلێشێوایی لە نێو کۆمەلگادا. بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە، لە

نێوان دوو خولی هەڵبژاردندا شارۆمەندان لە ڕێگای یەکیەتی، کۆمەڵە و بزووتنەوە مەدەنی و گرووپە خۆجێییەکان، هەروەها کۆبوونەوەی مووەکەلەکان و هتد پێویستە بەشداری لە سیاسەتە گشتییەکانی وڵاتدا بکەن.

یەکێکی دیکە لە تایبەتمەندییەکانی دیموکراسی دەستەڵاتی زۆرینە وێرای پاراستنی مافی کەمینەیە. واتە حکوومەتی خەلکسالار بۆی نیە هەر کارێک بە دڵی خۆیەتی بیکات و بە پێی قانوون ناتوانێ مافی کەمینە پێشێل کات. ئەگەر ئەم خاڵە گرینگە جێبەجێ نەکرێ حکوومەتی دیمۆکراتیک دەبێتە چەشنێک لە حکوومەتی سەرەڕۆ و دیکتاتۆر. لە حکوومەتێکی دیموکراتیکدا دەستەڵاتی زۆرینە کاتێک ڕێ پێدراوە:

- تەواوی شارۆمەندان مافی بەرابەریان هەبێ،
- زۆرینە تەنیا بۆ ماوەیەکی دیاریکراو و سنووردار مافی بە دەستەوەگرتنی دەسەڵاتی حکوومەتیی هەبێ،
- هەروەها بۆ کەمینەش لە خولی دادێی هەڵبژاردندا شانس و دەرفەتەی بوون بە زۆرینە بدرێ.

لەوەدەچێ زەوتکردنی بوارگەلێک لە مافی زۆرینە بە پیی قانوونی بنەڕەتیی وڵات، شێوازێک بێ بۆ پاراستنی مافی کەمینە لە وڵاتە فرە ئەتنیکییەکاندا. بۆ وێنە لە ڕێگای:

- جاڕنامەی مافی شارۆمەندان[1] بۆ پابەندبوونی زۆرینەی حاکم بەو قانوونانەی لە پارلەمانە ناوچەییەکاندا(کۆنفیدرالیزم) پەسەندکراون،
- مسۆگەرکردنی مافی خودموختاری بۆ دەوڵەتە خۆجێیی یان ناوچەییەکان لە بەرامبەر ویستەکانی دەوڵەتی ناوەندیدا(فیدراڵیزم)،
- پێکهاتنی بەرەی بەرفراوانی تەوای حیزبەکان لە دەوڵەتدا(مەشروتیەت)، یان

1 Bill of rights

• وتووێژ بۆ گرێبەستی دوولایەنە لە نێوان گرووپە سەرەکییەکانی کۆمەڵگا وەکو خاوەنکاران و کرێکاران (نئوکۆرپۆراتیزم).

وادێتە بەرچاو باشترین شێوەی پاراستنی مافی کەمینە، چالاکیی بەردەوام و ڕۆژانەی یەکیەتییە خاوەنبەرژوەند و بزووتنەوە کۆمەڵایەتییەکان بێ. سەربەخۆیی دەزگای دادوەری، پاراستنی مافی مرۆڤ، مسۆگەرکردنی ئازادیی بیروڕا، ئایین، چاپەمەنی، ڕاگەیەنە گشتییەکان، پاراستنی مافی ژنان و منداڵان، مافی خوێندن بە بەلاش، پارێزگاری لە هەرێمی خۆیی، مافی پێکهێنانی حیزب، یەکیەتی و ئەنجومەنە سیاسی، کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییەکان، مافی پێکهێنانی متینگ و خۆپیشاندان، مافی هەڵبژاردنی شوێنی ژیان و سەفەرکردن بۆ دەرەوەی وڵات و هتد لە تایبەتمەندییەکانی دیکەی دیموکراسین.

لیرەدا پێویستە ئاماژە بەم خاڵە بکرێ، دیموکراسی سەرەڕای مسۆگەرکردنی بەرابەری لە ئازادیدا، ناتوانێ پێکهێنەری دادپەروەریی ئابووریی بێ و جیاوازیی چینایەتی لە نێو ببات. بەڵام دەتوانێ بە هۆی یاساوە ڕێخۆشکەر بێ بۆ پێکهاتن و تێکۆشانی ڕێکخراوە و بزووتنەوە مەدەنی، سیاسی و پیشەییەکان، هەروەها خەباتی چین و توێژە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵگا بۆ چەسپاندنی ئاشتیخوازانەی ویست و ئاواتەکانیان لە یاسای بنەڕەتیی وڵات و گۆڕانکاری لە سیستمی دەستەڵات دا. بەگشتی هەبوونی دیموکراسی لە وڵاتێکدا بە مانای چارەسەرکردنی کێشەی چینایەتی و باشتر بوونی وەزعییەتی ژیانی ئابووریی خەڵک نیە و ئەم خاڵە ناتوانێ وەکو پێوەر یان تایبەتمەندیی دیموکراسی پێناسە بکرێ.

چەشنەکانی دیموکراسی:

چەشنی دیموکراسی لە هەر وڵاتێک پێوەندیی هەیە بە بارودۆخی کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی و ئابووری، هەروەها پێکهاتەی سیاسی و شێوەی بەڕێوەبردنی سیاسەتەکانی ئەو وڵاتە. بە پێی پێوەر و پێوانەی جیاواز، چەشنەکانی دیموکراسی وەکو دیموکراسیی ڕاستەوخۆ، ناڕاستەوخۆ یان نوێنەرایەتی، دیموکراسیی فرەئەتنیکی، لیبراڵ، کۆمەڵایەتی، سەنعەتی، پیشەسازیی و هتد دیاریی دەکرێ. لێرەدا ئێمە تیشک دەخەینە سەر سێ چەشنی دیموکراسیی ڕاستەوخۆ، دیموکراسیی نوێنەرایەتی و بە تایبەتیی دیموکراسیی فرەئەتنیکی. بەو پێیە کە کوردستان لە نێوان چوار دەوڵەتدا دابەش کراوە و لە سەر خاکی کوردستانیش نەتەوە و گرووپی ئایینیی جۆراوجۆر دەژین، لەوە دەچی لە قۆناخێک لە ڕەوتی خەباتی نەتەوەیی بۆ گەیشتن بە کیان و دەوڵەتی کورد، دیموکراسیی فرەئەتنیکی و ئەزموونی شێوەی بەڕێوەبردنی ئەم چەشنە دیموکراسییە لە کوردستانی سەربەخۆدا بۆ ئێمە گرینگییەکی زیاتری هەبێ.

دیموکراسی ڕاستەوخۆ:

مەبەست لە دیموکراسیی ڕاستەوخۆ شێوەی بەڕێوەبردنی ئەو سیستمە سیاسیانەیە کە شارۆمەندان بە چەشنێکی ڕاستەوخۆ و بێ هەڵبژاردنی نوێنەرێک بەشداری لە ڕەوتی دیاریکردنی یاساکانی وڵاتدا دەکەن. نموونەی مێژوویی ئەم چەشنە دیموکراسییە لە یوونانی کۆن لە نێوان ساڵەکانی ٥٠٧ ی پێش زایین هەتا ٣٢٢ پێش زایین دیتراوە. لە ئاتێن خەڵک، ڕاستەوخۆ لە ڕێگای بەشداری لە ئەنجومەنی ئەو وڵاتەدا، ڕۆڵیان لە دیاری و پەسەند کردنی یاساکان، سیاسەتە نێوخۆیی و بیانیەکان، دادوەری، شەڕ و ئاشتی لەگەڵ وڵاتانی دیکە و هتد دەکرد.

ئەفلاتوون وەکو ڕەخنەگری سەرسەختی ئەم چەشنە دیموکراسییە پێی وابوو بە جێگای پسپۆرانی سیاسی، کەسانێک سەبارەت بە ژیانی سیاسی و هتدی وڵات بڕیار دەدەن کە هیچ تێگەیشتنێکیان لەم بوارانەدا نیە و بە جێگای پشتبەستن بە عەقڵ، لە ژێر کاریگەریی هەستدا، جەماعەتی فریودەر و هەڵخەڵەتێنەر کەڵکیان لێ وەردەگرن. بەشێکش لە توێژەران پێیان وابووە ئەم چەشنە دیموکراسییە تەنیا لە وڵاتێکی چکۆڵە و کەم حەشیمەت دەتوانێ بەڕێوە بچێ. لە سەدەی هەژدەدا ژان ژاک ڕۆسۆ لایەنگری پێکهێنانی دەستەڵاتدارەتیی خەڵک لە چەشنی ئەوەی ئاتێن و دەنگدانی تەواوی شارۆمەندە نێرینەکان لە دیاریکردنی یاساکان لە پارلەمان، بەڵام بێ بەشداریی ئەوان لە بواری بەڕێوەبردنی کارەکاندا بوو. ئەو لە سەر ئەم باوەڕەش بوو، کە ئەم چەشنە سیستەمە تەنیا لە دەوڵەت _ شارێکی زۆر چکۆڵەدا وەدی دێ.

دیموکراسیی نوێنەراتی یان ناڕاستەوخۆ:

دیموکراسیی نوێنەرایەتی یان ناڕاستەوخۆ باوترین چەشنی دیموکراسی لە جیهانی ئەمڕۆدایە. خەڵک لە ڕێگای هەڵبژاردنی نوێنەر، ناڕاستەوخۆ بەشداری لە شێوەی بەڕێوەبردنی وڵاتدا دەکەن. لە زۆربەی ئەم کۆمەڵگایانەدا حیزبەکانن کە نوێنەرانی خۆیان بۆ بەشداری لە پارلەمان و بە دەستەوەگرتنی دەستەڵاتی سیاسی بەربژێر دەکەن و خەڵک لە نێو ئەواندا، نوێنەرانی خۆیان هەڵدەبژێرن. لەم چەشنە وڵاتانەدا خەڵک لە ڕێگای ڕێکخراوە مەدەنییەکان، یەکیەتییە پیشەییەکان و ڕێکخراوە سیاسییەکان بەشداری لە ژیانی سیاسیی خۆیاندا دەکەن. بە پێی ئەم دیموکراسییە، هەڵبژێردراوەکانی خەڵک پێویستە پارێزەری بەرژوەندی، ئاوات و ویستی شارۆمەندە ئازادەکان بن. بەو پێیە کە بەربژێری ڕەوتی هەڵبژاردن پێویستی بە پارە، کاتی

ئازاد و شیاو بۆ پێڕاگەیشتن بە کارو بارەکانی هەیە، بەکردەوە تەنیا کەسێک ئەو دەرفەتەی بۆ دەرەخسێ کە ئەندامی حیزبێکی خاوەن پارە و ڕێکخراوەیەکی بە هێز بێ کە ئەندام و کارگێری مزبەر و کارا، ئۆرگانی بە هێزی ڕاگەیاندن و هتدی هەبێ. بەم پێیە، شارۆمەندان نوێنەرانی خۆیان لە نێو ئەو بەربژێرانەی هەڵدەبژێرن کە پێشتر لە لایەن حیزبەکانەوە دیارییکراون. یەکێک لە خاڵە پێویستەکانی بەربژێر لەم چەشنە دیموکراسییەدا هەبوونی سیمایەکی شیاو و توانایە کە بە باشی بۆ ئەم چەشنە کاروبارە پەروەردەو ئامادە کرابێ. لە وڵاتێکی سەرمایەداری‌دا بە هۆی بوونی چین و توێژی جۆراوجۆر و ناهاوسەنگی کۆمەڵایەتی و ئابووری هەر کەسێک توانای گەیشتنی بەم پلەیەی نیە و ئەم دەرفەتە بە کردەوە لە دەست گرووپێکی باش پەروەردەکراو و ڕۆشنبیردا قەتیس دەمێنێتەوە. بێ‌گومان ئەگەر تاکێکی سەربەخۆی ناحیزبی بەربژێری پارلەمان و سەرۆک کۆماریی بێ، بە هۆی نەبوونی دەرفەتی ماڵی و ئینسانی بۆ بانگەشەکردن و هتد ئەگەری سەرکەوتنی ئەگەر نەڵێین نزیک بە سیفر، لە نزمترین ئاست دایە.

دیموکراسی فرەئەتنیکی[1]:

لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا، کەمتر وڵاتێک دەبیندرێ کە پێکهاتەیەکی یەک ئەتنیکی هەبێ. لە کیشوەری ئەورووپا بە پێی پێوەری ئەتنیکی نزیک بە ٩٠ گەل دانیشتووی ٣٦ وڵاتن، واتە ژمارەی گەلە ئەورووپاییەکان نزیک بە دوو جار زۆرتر لە ژمارەی وڵاتەکانە. بەم پێیە زۆربەی ئەم وڵاتانە

---

1 multi-ethnic democracy

به چەشنێک تووشی کێشە جۆراوجۆرە ئەتنیکی‌یەکانن.[1] ئەم حاڵەتە لە ڕۆژهەڵاتی نزیک و دوور گەلێک ئاڵۆزتریشە. لە نیوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدە زۆربەی زانایانی زانستی کۆمەڵایەتی لە سەر ئەم باوەڕە بوون دابەشبوونی کۆمەڵگا بە گرووپە جۆراوجۆرە ئەتنیکییەکان بەربەستێکی گەورە بۆ گەیشتن و جێبەجێ کردنی دیموکراسییەکی سەقامگرتوویە. جان ستوارت میل بیرمەندی سیاسی لە ساڵی ١٨٦١ز. پێی وابوو" لە وڵاتێکی فرەنەتەوەدا ئەگەری پێکهێنانی ڕێکخراوە ئازادەکان تا ڕادەیەک کەمە، بە تایبەتی کاتێک ئەم گرووپە ئەتنیکییانە پێکەوە جیاوازیی زمانییشیان هەبێ.[....] ڕووداو، کردەوە و سیاسەتی وەکیەک(هاوشێوە) بە چەشنی جۆراوجۆر کاریگەرییان لەسەر ئەوان هەیە و، هەر نەتەوەیەک زۆرتر ترسی لە زیان پێگەیشتن بە هۆی نەتەوەیەکی دیکەوە هەیە هەتا حوکمڕانی گشتی، واتە دەوڵەت."[2] بە پێی بیرۆکەی ستوارت میل بڕیاردانی دیموکراتیک تەنیا لە حالەتێکدا دەتوانێ کارامە بێ، کە ئەو جیاوازییانەی قەرارە لە ناو بچن، زۆر نەبن. بەم پێیە ئەگەر بۆ دیموکراسی، کۆمەلگایەکی تەواو هاوچەشنیش زۆر پێویست نەبێ، بەڵام لانی‌کەمێک لە یەکیەتی و تەبایی کۆمەڵایەتی و سیاسی پێویستە.

---

١ پروفسور دکتر هانس پترنویهولد، حق تعیین سرنوشت خلق‌ها یا صیانت از اقلیت‌ها، دمکراسی و انتگراسیون؟ ص ١٣٨، پروفسور دکتر کریستیان پان، سازمانیابی سیاسی اقلیت‌های ملی بەمثابە پیش‌شرط مشارکت دمکراتیک، ص ١٩٤ ترجمە ناصر ایرانپور، بازاندیشی در برخی مفاهیم کلیدی فلسفەی سیاسی، جلد اول، نشر روشنفگری، آلمان ١٣٩٥

٢ جان استوارت میل، حکومت انتخابی، ص ٣١٤، ترجمە علی رامین، کتابخانە الکترونیکی امین، ١٣٩٦

هەتا ئێستا چوار شێواز بۆ چارەسەرکردن و لە ناوبردنی جیاوازیی قەومی دیتراوە: کوشتاری قەومی و دەرکردن واتە سڕینەوەی قەوم یان نەتەوەیەک، پارچە پارچەکردنی وڵات وەکو ئاکامی شەڕ و گشتپرسی یان هەوڵدان بۆ ئەنتگراسیۆن. ئەم حاڵەتانە دەتوانن بە جۆرێک لە جۆرەکان ببنە هۆی کۆمەڵکوژی، تواندنەوەی کەمینەکان، یان هەڵوەشانەوەی وڵاتێکی چەند ئەتنیکی. دیموکراسی فرەئەتنیکی هەوڵو شێوازێکە بۆ پێکهێنانی بارودۆخێکی شیاو بۆ پێکەوەژیانی گرووپە جۆراوجۆرە ئەتنیکی، فەرهەنگی و ئایینیەکان، بێهەڵوەشانەوەی ستروکتوری جوگرافیای سیاسی و تێکچوونی یەکپارچەیی ئەرزیی ئەو وڵاتانە.

لەم چەشنە سیستمە سیاسییەدا چەند گرووپی ئەتنیکی، هەروەها ئایینی یان فەرهەنگی بەشداری لە دەستەڵات و بڕیارە سیاسییەکانی وڵاتدا دەکەن. تایبەتمەندییەکانی ئەم چەشنە دیموکراسییە بریتین لە:

- بەشداریی نوێنەرانی سەرەکی ئەتنیکەکان لە ڕەوتی بڕیاردان،
- هەبوونی ڕادەیەکی زۆر لە مافی خودموختاریی نێوخۆیی،
- دابەشکردنی دەستەڵات بە پێی گرینگیی گرووپەکان،
- هەروەها مافی ڤێتۆکردن لە لایەن کەمینەکانەوە.

لەم دیموکراسییەدا، لەوەدەچێ شێوەی بریاڕدان بە تایبەتی لە بواری بەڕێوەبردندا شکڵی جۆراوجۆری ڕێکخراوەیی هەبێ. باوترین چەشن، پێکهێنانی دەوڵەتێکی بەرفراوانی هاوپەیمان لە دیموکراسیی پارلەمانی وەکو بێلژیک، مالێزی و دەستەڵاتی بەڕێوەبردنی حەوت کەسی لە سویسدایە. لە سویس ئەم ٧ کەسە نوێنەری تەواوی گرووپە ئایینی و زمانیەکان، هەروەها چوار حیزبی سەرەکیی ئەو وڵاتەن. سەرۆک کۆمار بە نۆرە لێیان هەڵ دەبژێردرێ و سەرۆکایەتیی بەڕێوەبەرییەکە لە نێو حەوت ئەندامی شووڕای فیدراڵیدا

دەسووڕێتەوە و دەبێتە هۆی کەمکردنەوەی گرنگایەتیی دەستەڵاتی بەڕێوەبەریی و ڕێبەریی کاریزماتیک. لەوەدچێ زۆر جار سویسییەکان تەنانەت زانیارییەکی وردیان سەبارەت بە سەرۆک کۆماری وڵاتەکەیان نەبێ. سیستمی سیاسیی سویس لە چەشنی کۆنفیدراڵ و ناکۆجێیە و شارۆمەندی لە سەرەتادا لە کۆمۆن، پاشان کانتۆن و لە کۆتاییدا لە حکوومەتی ناوەندی یان فیدراڵ لە بێرن سەرچاوە دەگرێ. واتە کاتێک لە سویسییەک پرسیار بکرێ خەڵکی کوێیە، لە سەرەتادا بۆ وێنە دەڵێ خەڵکی کۆمۆنی فراوئنکاپلێن، پاشان خەڵکی کانتۆنی بێرن و لە کۆتاییدا خەڵکی سویسە. سویس وڵاتێکی پلوورالیستییە و چوار زمانی ئاڵمانی، فەرانسەیی، ئیتالیایی و ڕۆمانیایی زمانە فەرمییەکانی ئەم وڵاتەن و بە پێی ماددەی ٧٠ی قانوونی فیدراڵ – ئاڵمانی، فەرانسەیی و ئیتالیایی هاوکات زمانی فەرمی و ئیداریی دەوڵەتی فیدراڵن و تەواوی یاسا و ڕێساکان بەم زمانانە چاپ و بڵاو دەبنەوە.

پێکهێنانی هاوپەیمانی لە سیستمی سەرۆک کۆماریدا هەرچەند تا ڕادەیەک لە سیستمی پارلەمانی چەتوونترە، بەڵام ئەگەری دابینکردنی هەیە. بۆ وێنە لە لوبنان پلە و پایەکانی دەستەڵات لە نێوان گرووپە نەتەوەیی و ئایینیەکان دابەش کراوە. سەرۆک کۆمار بۆ مسیحییە مارۆنیەکان، سەرۆک وەزیری بۆ موسڵمانە سوننەکان و سەرۆکی پارلەمان بۆ موسڵمانە شیعەکان لەبەرچاو گیراوە.

لە دیموکراسیی فرەئەتنیکیدا، پەسەندکردنی بڕیارە گشتییەکان لە لایەن نوێنەرانی گرووپە جۆراوجۆرە ئەتنیکی و ئایینیەکانەوە بە ئاکام دەگات، بەڵام بڕیاردان لە کارو باری نێوخۆیی هەر ناوچەیەکی ئەتنیکی لە دەستەڵاتی نەتەوەکانی ئەو ناوچانەدایە. ئەگەر چڕ بوونەوەی گرووپە ئەتنیکییەکان باری جوگرافیایی هەبێ، لەوانەیە خودموختاریی ئەوان لە شێوەی فیدراڵیدا جێبەجێ ببێ، کە لەودا سنوورەکانی فیدراڵ

لە گەڵ سنوورە ئەتنیکییەکان پێ بە پێی یەکترن و لە ئاکامدا یەکەی ئەرزی(بەشەخاک)ی دیاریکراو بۆ هەر پێکهاتەیەکی ئیتنیکی، بە تەواوی وەک یەک یا زۆرهاوشێوەی یەکتر دەبن. وەکو سویس کە زۆربەی کانتۆنەکانی یەک زمانین، یان ئەیالەتی کوبێک لە کەنادا کە زۆربەی دانیشتووانی فەرانسەیی زمانن. لە کاتی تێکەڵبوونی ئەتنیکەکان لە باری جوگرافیاییەوە خودموختاری شکڵی نائەرزی بە خۆیەوە دەگرێ. بۆ وێنە بە پێی یاسای بنەڕەتیی ساڵی ١٩٦٠ی قیبرس، دوو پارلەمانی هاوبەشی جیا بۆ یوونانیەکان و تورکەکانی ئەم وڵاتە پێکهاتوون کە دەستەڵاتی یاسادانانی تایبەتییان لە بواری ئایینی، فەرهەنگی و پەروەردەکردن هەیە. دەنگدەرانی یوونانی و تورک جیا لە یەک، دەنگ بە پارلەمانی خۆیان دەدەن.

لە دیموکراسیی فرەئەتنیکی هاوڕێژەیی پێوەرێکی سەرەتایی بۆ نوێنەرایەتی سیاسی، وەدەستهێنانی پلە و پایەی فەرمی و دیاریکردنی سەرچاوە میللییەکانە و دابەشکردنی پلەکانی پارلەمان و دەوڵەت دەتوانێ بە پێی ڕێژەی دانیشتووان و گرینگی تاقمە ئەتنیکییەکان بێ. کەڵک وەرگرتن لە سیستمی هەڵبژاردنی نوێنەرایەتی ڕێژەیی، گشتیترین و شیاوترین شێوەی دیاریکردنی نوێنەرایەتی ئەم گرووپانە لەپارلەماندایە، ئەم حاڵەتە بۆ وێنە لە سویس و بلژیکدا دەبیندرێ.

شێوەکانی نیوەهاوڕێژەیی دەتوانێ مافی نوێنەرایەتی کەمینەکان مسۆگەر کات (بۆ وێنە لە لوبنان). لەو وڵاتانەی کە گرووپە ئەتنیکییەکان لە ناوچەیەکی تایبەتی جوگرافیاییدا جێگیرن(وەکو کەنادا) سیستمی یەکەکانی هەڵبژاردنی نوێنەر لەوەدەچێ هاوڕێژەییەکی شیاو پێک بێنێ. لەبەرچاوگرتنی ژمارییەکی دیاریکراو لە کورسییەکانی پارلەمان بۆ گرووپە ئەتنیکییەکان بە پێی ڕێککەوتنێکی نافەرمی (بۆ وێنە لە مالیزی) شێوەیەکی دیکە بۆ دابینکردنی مافی کەمینەکانە.

تایبەتمەندییەکی دیکەی ئەم چەشنە دیموکراسییە، مافی ڤیتۆکردن لە لایەن کەمینەکانەوەیەو ئەم حاڵەتە لە پێوەندی لەگەڵ بابەتە گرینگ و بنەڕەتییەکان وەکو بڕیاردان سەبارەت بە سیستمی هەڵبژاردن، پەسەندکردنی قانوونی باجدان، سیستمی شارەدارییەکان و هتد دەبیندرێ و زۆرتر بە پێی ڕێککەوتنی نافەرمیی گرووپە ئەتنیکییەکانە نەک ڕێسا فەرمی و قانوونیەکان یاخود یاسای بنەڕەتی وڵات.

وێرای لەبەر چاوگرتنی ئەم تایبەتمەندییانەی دیموکراسیی فرەئەتنیکی، لەوەدەچێ مەترسی سەرکوتکردنی تەواوی گەل و کەمینەکانی دیکە لە لایەن گەلێکی دیکەوە هەرچەند بە ئەندازەی دەولەتێکی یەک نەتەوەییش نەبێ کە لەسەر بنەمای قەومییەتەوە پێک هاتبێ، بەڵام وەکوو ئەگەرێک بە تەواییش ڕەتناکرێتەوە و تەنانەت ئەم مەترسییە هەیە کە چەند گروپی ئەتنیکی پاش بە دەستەوە گرتنی دەستەڵات دەست بکەن بە چەوساندەوەی گرووپە ئەتنیکییەکانی دیکە. سەرەڕای ئەوەش تایبەتمەندیی ئەم چەشنە دەوڵەتانە قبووڵ کردن و بە فەرمی ناسینی جیاوازیی ئەتنیکیی گرووپە قەومی و نەتەوەییەکان و بەشداریی ئەوان لە چارەنووسی سیاسی خۆیان و گشت کۆمەڵگادایە.

لەوەدچێ لە وڵاتە فرە ئەتنیکییەکاندا ناتەبایی و جیاوازی فەرهەنگی، ئایینی، قەومی، زمانی، ئایدیۆلۆژی یان کۆمەڵایەتی و ئابووری، هەروەها کێشە لە ڕەوتی هەڵبژاردن و دەنگدان بەستێنێک بۆ پێکهاتنی زۆرینەیەکی سەرکەوتوو و کەمینەیەکی هەمیشە دۆڕاو، هەروەها ڕێخۆشکەری سەرەڕۆیی زۆرینە، لێکدابڕان و تەنانەت شەڕی نیوخۆیی بێ. لەم حاڵەتەدا چارەسەرکردنی کێشەکان لە ڕێگای سازان و وتووێژ هەتا گەیشتن بە ڕێککەوتن و خۆپارێزی لە بڕیاردان بە پێی دەنگی زۆرینەیە، دەتوانێ شێوازێکی شیاو بۆ پێشگیری لە سەرهەڵدانی ڕووداوە ناخوازیارەکان بێ. تەنانەت لە پارلەمان و شووڕای فیدراڵی

ئاڵمانیش [نوێنەرایەتیی ئەیالەتەکان لە ئاستی فیدراڵدا] وەکو وڵاتێکی یەک نەتەوەیی، زۆر جار کێشەی نێوان دوو حیزبی ئۆپۆزیسیۆنی زۆرینە لە ڕێگای سازان و پێکهاتنەوە چارەسەر دەکرێ.

سەرەڕای ئەوە کە دیموکراسیی فرەئەتنیکی، شێوازێکی مەدەنی بۆ چارەسەرکردنی بەشێک لە کێشە نەتەوەییەکانە، بەڵام ئەستەمە بۆ وێنە کێشەی کورد هەتا دەستەبەرنەبوونی مافی چارەی خۆنووسین و پێکهێنانی کیان و دەوڵەتی نەتەوەیی لە چوارچێوەی ئەم چەشنە دیموکراسییەدا بە یەکجاریی چارەسەر بکرێ. بەڵام دابینکردنی دیموکراسییەکی ڕاستەقینە دەتوانی بارودۆخی پێویست و یاسایی بۆ کار و چالاکیی هێزە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان بە بیرو ڕای جۆراوجۆرەوە، گشتپرسییەکی دیموکراتیک و دەنگدانی ئازادانەی خەڵک بۆ مانەوە یان نەمانەوەی ئەوان لە چوارچێوەی وڵاتێکدا. پێک بێنێ. واتە بڕیاری کۆتایی بدرێتە دەست خەڵک هەتا ئەوان بە پێی ئاگایی و بەرژوەندی نەتەوەیی خۆیان دەنگ بە دادێی ژیانی سیاسی خۆیان و وڵاتەکەیان بدەن. بۆ وێنە لە گشتپرسی بۆ سەربەخۆیی سکاتلەند لە ١٨ی سپتامبری ٢٠١٤ کە بە پێی ڕێککەوتنی دەوڵەتی سکاتلەندو بریتانیا بەرێوەچوو، لە سەتا ٥٥ی خەڵکی سکاتلەند بە پێچەوانەی ئەو شتەی چاوەڕەوانی دەکرا، دەنگیان بە جیا نەبوونەوە لە بریتانیا دا، و حیزبی نەتەوەیی سکاتلەندیش وێرای قبووڵی ئاکامی ڕێفراندۆمەکە درێژە بە چالاکیی خۆی بۆ گەیشتن بە سەربەخۆیی وڵاتەکەی دەدا. لە ٢٨ مارسی ٢٠١٧ پارلەمانی سکاتلەند دەنگی ئەرێنی بە جیابوونەوە لە بریتانیا داوەتەوە. لێرەدایە کە ناسیۆنالیزم و دیموکراسی پێوەندییەکی بە هێزیان بۆ چارەسەریی کێشەکان هەیە و بە پێی وتەی گیا نۆدیا وەزیری پێشووی پەروەردە لە گورجستان" بیرو هزری ناسیۆنالیزم بێ دیموکراسی وەدی نایە - لە ڕاستیدا بە خەیاڵیش دا نایە، و

دیموکراسی هیچ کاتێک ناتوانێ بێ ناسیۆنالیزم بوونی هەبێ. ئەم دووانە بە چەشنێکی گەلێک ئاڵۆز لێکئالاون و ناتوانن بێ یەکتری بژین، بەڵام سەرەڕای ئەوەش پێکەوەژیانیان تا ڕادەیەکی زۆر لە گرژییەکی هەمیشەیی دایە."[1]

زۆر جار تێکەڵاوبوونی نەتەوەکان لە بواری جوگرافیایی وەکو هۆیەک بۆ پێکەوە ژیانی بە ناچاری نەتەوە و گەلە جۆراوجۆرەکان لەگەل یەک و پارێزکردن لە هەوڵ و چالاکی بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی نەتەوەیی لە قەڵەم دەدرێ. لە نێو تاقمێک لە حیزب و کەسایەتییەکانی کوردیش هەوڵدان بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کورد تەنانەت لە چوارچێوەی فیدراڵیزمی جوگرافیایی و دیاریکردنی سنووری نیشتمانی کورد وەکو ڕێخۆشکەری شەڕی نیونەتەوەیی گەلە دراوسییەکان پێناسە دەکرێ و باس لە تەواوبوونی کاتی دەوڵەتسازی و ناسیۆنالیزمی کورد لە سەدەی ٢١ و چارەسەریی کێشەی کورد و گەلانی دیکە لە چوارچێوەی مافی شارۆمەندیدا دەکرێ.

جان ستوارت میل لە کتێبی "حکوومەتی هەڵبژاردە" پێی وابوو گەلەکانی مەجارستان وەکو مەجار، سلۆواک، کروات، سێرب، ڕۆمانیایی و (لە ناوچەگەلێک) ژێرمەنەکان لە باری جوگرافیاییەوە وەها لێکگرێدراون کە هیچ ئەگەرێک بۆ جیاکردنەوەی ناوچەیی ئەوان، هەروەها هیچ ڕێگایەک بێجگە لە پێکەوەژیانی ئاشتیخوازانە و پەیرەوی کردنیان لە ماف و یاساکانی بەرامبەر نیە"[2] بەڵام ئەمڕۆکە، هەرکام لەم

---

1 Nodia, “Nationalism and Democracy”, *op. cit.*, p. 4.

وەرگیراو لە : جامعه مدنی، گفتارها، زمینەها و تجربەها، کاظم علمداری، ص ١١٤، توانا، آموزشکده آنلاین برای جامعه مدنی، ٢٠١٥

٢ جان استوارت میل، حکومت انتخابی ص ٣١٨، ترجمه علی رامین، کتابخانه الکترونیکی امین ١٣٩٦

نەتەوانە سەرەڕای ئەوەی کە بەشێکی کەمیان وەکو کەمینە لە چوارچێوەی چەند وڵاتیش‌دا دەژین، دوڵەت و کیانی نەتەوەیی خۆیان پێک هێناوە. مەجارستان بە پێی پەیمانی ئاشتی تریانۆن لە ساڵی ١٩٢٠ لە سەتا ٧١ی زەوی و سەتا ٥٨ی دانیشتووانی خۆی لەدەس دا. مەجارستان ئەمڕۆ لە باکوورەوە لەگەڵ سلۆواکی، لەڕۆژهەڵات و باشوروی ڕۆژهەڵاتەوە لەگەڵ ڕۆمانی، لەباشورەوە لەگەڵ سربستان و کرواسی، لە باشوری ڕۆژئاوا لەگەڵ سلۆوانی و لە ڕۆژئاواوە لەگەڵ ئوتریش، هەروەها لە باکوری ڕۆژهەڵاتەوە لەگەڵ ئۆکرائین هاوسنوورە.

جوگرافیایی سیاسی وڵاتەکان لە دوو سەدەی ڕابردوودا بە پێچەوانەی ویست و خواستی نەتەوە باڵادەست و حکوومەتە سەرەڕۆکان زۆرتر بە پێی ئاڵوگۆڕە سیاسیی جیهانی و ناوچەییەکان بە تەواویی گۆڕدراوە. " لە ساڵی شۆڕشی فەڕانسە (١٧٨٩) لە هەموو جیهاندا ٢٣ دەوڵەت هەبوو. لە پێش شەڕی یەکەمی جیهانی (١٩١٤) ژمارەی دەوڵەتانی قارەی ئەفریقا نەدەگەیشتە ژمارەی پەنجەکانی دەستێک، هەمووی ئەم قارەیە موستەعمەرەی وڵاتانی بەریتانیا، پورتەقاڵ، بلژیک، فەرانسە و و هولەند و ... بوون؛ ئێستا ژمارەی وڵاتانی ئەم قارەیە پتر لە ٥٠ وڵاتە. لە کاتی دروستبوونی ڕێکخراوی نەتەوە یەککگرتووەکان لە ساڵی ١٩٤٥ ژمارەی ئەو وڵاتانەی بوون بە ئەندام لەو ڕێکخراوە نەدەگەیشتە ٦٠ وڵات لە دەیەی ٥٠، ٦٠ و ٧٠ی زایینی پتر لە سەد وڵاتی تازە هاتنە سەر نەخشەی جوگرافیا، ئێستا ١٩٧ وڵات لە ڕیکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان خاوەنی کورسین. داگیرکەرانی ئەو وڵاتانە ناچار بوون لە ئاست ئیرادەی نەتەوە سەربەخۆخوازەکان هەنگاو بە هەنگاو پاشەکشە بکەن. داگیرکەرانی کوردستان نە لە بەریتانیا، نە لە فەرانسە، نە لە ئامریکا و نە یەکیەتی

سۆڤییەت بە هێزتر نین کە ناچار کران هیندوستان، ئەلجەزایر، ڤێتنام و ئەفغانستان بەجێ بێڵن."[1] پچڕاندنی ئەو پەتە(بەندە) سیاسییانەی کە خاکی نەتەوەیەک بە پێچەوانەی ویستی خۆی بە نەتەوەیەکی دیکە دەلکێنێ مافێکی ڕەوا و ئینسانیە. ئەم پێداویستیە بە شێوەیەکی جوان لە بەیاننامەی سەربەخۆیی ئەمریکا لە ساڵی ١٧٧٦ز گەڵاڵە کراوە" کاتێک لە ڕەوتی ڕووداوەکانی مرۆڤایەتی، نەتەوەیەک بۆ وەدەست هێنانی شوێنی جیا و بەرابەری خۆی لە نێوان هێزەکانی گوێ زەوی، کە بە پێی یاساکانی سروشت و سرشتی خودا ڕێگەیپێدراوە ناچار بە پچڕاندنی ئەو پەتە سیاسییانەی دەبێ کە ئەوانی بە نەتەوەیەکی دیکە لکاندوە، پێویستە ئەوان بە پێی ڕێزلێنانی شیاو لە بیرو ڕای مرۆڤەکان ئاماژە بەو هۆیانەی بکەن کە ناچاریان بە جیابوونەوە دەکات". بەم پێیە مافی بە دەوڵەتبوون مافێکی ڕەوا و ئینسانیە، بەڵام پێویستە هۆی جیابوونەوەکە، شی بکرێتەوە و بڕیاری کۆتایی بە پێی دیمۆکراسی نەک بە ڕێکخراوەیەکی تایبەتیی بەڵکوو بە خەڵک بسپێردرێ.

کۆتایی:

پرۆفسۆر سامویل هانتینگتۆن ڕاوێژکاری سیاسەتی بیانی و مامۆستای دەوڵەتیی زانستگای هاروارد لە بابەتێک بە ناوی "هەوراز و نشێوی شەپۆلەکانی دیموکراسی"[2] لە ساڵی ١٩٩١ باس لە سێ شەپۆلی دیموکراسیسازی لە جیهان دەکات. دەستپێکی یەکەم بەرزەشەپۆلی

١ سمایل بازیار، ڕۆژی گەشبینی بە داهاتووی خەباتی شوناسخوازیی کورد، کوردستان و کورد ئۆرگانی حیزبی دێمۆکراتی کوردستان، ژمارەی ٧٤٠، ٣٠ی سەرماوەزی ١٣٩٧

2 Samuel P. Huntington, Democracy’s Third Wave, Journal of Democracy, Vol2. No2, Spring 1991

دیموکراسی لە ساڵەکانی ١٨٢٠ی ز بە پێی پەرەگرتنی پانتایی مافی دەنگدان بۆ بەشێکی بەرچاو لە خەڵکی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بوو. ئەم شەپۆلە نزیک بە سەدەیەکی خایاند و هەتا ساڵی ١٩٢٦ز هۆی سەرهەڵدانی ٢٩ حکوومەتی خەلکسالار بووە. بەدەستەڵات گەیشتنی موسولینی لە ساڵی ١٩٢٢ لە ئیتالیا سەرەتای دەستپێکی شەپۆلێکی پێچەوانە[1] و دابەزینی ژماری حکوومەتە خەڵک سالارەکان بە ١٢ وڵات لە ساڵی ١٩٤٢ بووە.

سەرکەوتنی وڵاتانی هاوپەیمان [متفقین] لە شەڕی دووهەمی جیهانی دەستپێکەری شەپۆلی دووهەمی دیموکراسی بووە، شەپۆلێک کە دەچوو ژماری حکوومەتە خەلکسالارەکان لە ساڵی ١٩٦٢ بە ٣٦ وڵات بگەیەنێ. ڕەوتێکی پێچەوانە کە لە ساڵی ١٩٦٠ دەستی پێکرد و هەتا ١٩٧٥ دەوامی بوو، هۆی دابەزینی حکوومەتە دیموکراتەکان بە ٣٠ی وڵات بوو. شەپۆلی سێهەم لە ساڵەکانی ١٩٨٠-١٩٧٠ هاوکاتە لەگەڵ دامەزرانی حکوومەتە دیموکراتیکەکان لە یوونان، سپانیا و پورتۆگاڵ، وڵاتەکانی ئەمریکای لاتین، هەروەها کۆریای باکوور، تایلەند و فلیپین لە ئاسیا و پاشان ڕووخانی یەکیەتی سۆفییەتی و بەرەی هاوپەیمانی لە ڕۆژهەلاتی ئەوروپا و سەرهەڵدانی چەندین وڵاتی سەربەخۆی تازە لە سەر نەخشەی جیهاندا. هەرچەند پێش ساڵی ١٩٩٠ بەلانیکەم دوو خەڵکسالاریی شەپۆلی سیهەمی واتە سوودان و نیجێریە ڕۆتی پێچەوانەی خۆیان بەرەو دیکتاتۆری تەواو کردبووە، بەڵام بەلانیکەم لە نیوان ساڵەکانی ١٩٧٤ هەتا ١٩٩٠ ٣٠ وڵات ڕەوتی چوونە نیو دیموکراسیان تێپەراند و بە پێی ئامارێک، هەتا ساڵی ١٩٩٥ لە ١٩١ وڵاتی جیهان، ١١٤یان خاوەنی تایبەتمەندییەکانی دیموکراسی بوون.

1 reverse wave

گۆڕانکارییەکانی جیهانی سەردەم وێرای گەلێک بەربەست و کۆسپ لە بەرامبەر بە دیموکراسی پێشاندەری جیهانیبوونی هەرچی زۆرتری ئەم ڕەوتەیە و ئیتر ناکرێ بێ دابینکردنی دیموکراسییەکی سەقامگرتوو کێشە سەرەکییەکانی ولاتێک و یەک لەوان کێشەی ئەتنیکی بە چەشنێکی مەدەنی چارەسەر بکرێ. بە پێی ئامارەکان، کێشە و شەڕی نێوخۆیی ولاتەکان گەلێک زۆرتر لە کێشە و شەڕی نێوان دەولەتەکانە و تەنیا لە سالی ٢٠١٣ لە ٤١٤ کێشەی جیهانی، ٧٧ی لە پێوەندی لەگەل کێشە و قەیرانی نێوان دەولەتەکان و ٣٣٧ی کێشە نێوخۆییەکان بووە و ئەم کێشانە تەواوی گوێ زەوی لە ناوچەکانی ئاسیاوە هەتا قاڕڕەی ئەمریکا تەنیوەتەوە.[1]

کێشەی کوردیش یەکێک لە کێشە سەرەکییەکانی چوار ولاتی داگیرکەری کوردستانە و هەتا چارەسەرنەبوونی یەکجاریی ئەم کێشەیە و نەگەیشتنی ئەوان بە مافی چارەی خۆنووسین بەردەوام دەمێنێتەوە. نەبوونی دیموکراسییەکی ڕاستەقینە بەربەستێکی سەرەکی بۆ چارەسەریی ئاشتیخوازانەی مەسەلەی کوردە. لەسەر کاربوونی دەولەتە سەرەڕۆکان ئیزنی چالاکییەکەی یاسایی بە حیزبە کوردستانیەکان نەداوە و سەرکوت، گرتن و کووشتنی ئازادیخوازانی کورد بەردەوام سیاسەتی سەرەکی دەولەتە داگیرکەرەکان بووە. لەم ڕەوتەدا حیزب و ڕێکخراوە کوردستانیەکانیش بێ لەبەرچاوگرتنی دروشمی کاتی یان درێژخایەن بۆ بردنەسەرەوەی ئاگایی نەتەوەیی و کۆکردنەوەی خەلکو ڕێکخستنیان لە نێو پێکهاتە جۆراوجۆرە

---

1 Heidelberg Institute for International Conflict Research, Report 2013.see http://www.hiik.de/en/.

وەرگێراو لە صلح، عدالت و دموکراسی در جوامع چند قومیتی: دموکراسی توافقی با تاکید بر مقایسە تطبیقی کشورهای بوسنی هرزگوین و عراق، ستار عزیزی

سیاسیی و مەدەنیەکان، پێویستیان بە بارودۆخێکی ئازاد و دیموکرات هەیە تا کاریگەریی ڕاستەوخۆیان لە ژیانی ڕۆژانەی گەڵەکەیان هەبێ.

نەبوونی ئازادی، دیموکراسی و میکانیزمی قانوونی بۆ چارەسەری ئاشتیخوازانەی کێشەی نەتەوەیی، هەروەها درێژەپێدانی سیاسەتی سەرکوتکەرانەی دەسەڵاتی ناوەندی، تەنیا هۆی ئاڵۆزتربوونی بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی ئەم وڵاتانە و ڕادیکاڵیزەبوونی هەر چی زۆرتری بزاڤی ڕزگاریخوازانەی کورد بووە. گۆڕانی سیستمی دەستەڵات لە وڵاتە داگیرکەرەکان و دامەزراندنی حکوومەتێکی دیموکرات کە باوەڕی بە فرەنەتەوەیی بوونی وڵاتەکان و هەبوونی کێشەی نەتەوەیی بێ، دەتوانێ بەستێنێکی شیاو بۆ خەباتی ئاشتیخوازانە حیزبە کوردستانیەکان و چارەسەرکردنی مەسەلەی کورد پێکبێنێ.

سەرچاوەکان

١ . فردیک انگلس، منشاء خانواده، مالکیت خصوصی و دولت، ترجمه مسعود احمدزاده، اسفندماه ١٣٥٠

٢ . جین شارپ و رابرت هلوی، جامعه مدنی و مبارزه مدنی، مترجم: کلانتری زاده، مهدی، انتشارات روشنگران، ویرایش و چاپ آنلاین: مرکز مطالعات دفاع استراتژیک بی خشونت

٣ . ف. پ. کوروفکین، تاریخ دنیای قدیم (جهان باستان)، جلد دوم یونان، ترجمه غلامحسین متین، انتشارات شبگیر، چاپ سوم، سال ٢٥٣٥

٤ . م. و. نچکینا و دیگران، تاریخ مختصر جهان، جلد اول، ترجمه محمد تقی فرامرزی، انتشارات دنیا، آبان ٢٥٣٦

٥ . ا. طبری، دمکراسی و سیر تاریخی آن، نوشته‌های فلسفی و اجتماعی، جلد دوم، انتشارات حزب توده ایران ١٣٨٦،

٦ . هوشنگ ناظمی(ا. نیک آیین)، ماتریالیسم تاریخی، انتشارات حزب توده ایران، چاپ جدید پاییز ١٣٩١

٧ . و. ای. لنین، دولت و انقلاب، ترجمه محمد پورهرمزان و علی بیات، چاپ سوم، ١٣٨٧، انتشارات حزب توده ایران،

٨ . میشل لووی، انسان‌گرایی مارکسیستی و دموکراسی سوسیالیستی، ترجمه‌ی آرمان پایدار، دسامبر ٢٠١٨

٩ . مارکس، جنگ داخلی در فرانسه، ١٨٧١، مقدمه فردریش انگلس بر چاپ آلمانی ١٨٩١، ترجمه باقر پرهام، نشر مرکز، چاپ اول ١٣٨٠

١٠. کامران ئەمین ئاوە، گەڕانەوەیەک بە چەمکی سۆسیالیزم، بەشی ٧ هەڵسەنگاندنی سۆسیالیزم، "کوردستان" ئۆرگانی حیزبی دێموکراتی کوردستان، ژمارەی ٧٤٧، ١٥ی خاکەلێوەی ١٣٩٨، ٤ی ئاوریلی ٢٠١٩
١١. نامەی مارکس بە ویدمیر مارسی ١٨٥٢، در بارە دیکتاتوری پرولتاریا، مارکس، انگلس و لنین منبع روزنامە ژن‌مین ژیبائو، ٢٢ فوریەی ١٩٧٥، و مجلەی خون‌چی شمارە ٣ سال ١٩٧٥، انتشارات سازمان چریکهای فدائی خلق ایران
١٢. لنین، بیماری کودکی"چپ‌گرایی" در کمونیسم، ترجمە محمد پورهرمزان، چاپ ششم ١٣٨٧، انتشارات حزب تودەایران
١٣. اَلن وودز، نگرش جدید فوکویاما: «سوسیالیسم باید بازگردد «ترجمەی نیکزاد زنگنە، اخبار روز-www.akhbar : rooz.com سەشنبە ٢٧ آذر ١٣٩٧ - ١٨ دسامبر ٢٠١٨
١٤. افلاطون، جمهوری، ترجمە محمد حسن لطفی، چاپ خوشە، چاپ اول شهریورماە ١٣٥٣، تهران
١٥. نشریە فلسفی – اجتماعی خرمگس، دفتر ششم، پیرامون دمکراسی، آگوست ٢٠١٦
١٦. غولامڕەزا عەلی ئەربابی قامووسی سیاسیی ئارەش، ، دیموکراسی، وەرگیران: زاهیر محەمەدی، زادە، فەرهەنگی سیاسی یاسین حاجی، چاپخانەی ڕۆژهەڵات ٢٠٠٦ هەولێر
١٧. ارسطو، سیاست، ترجمە دکتر عمید عنایت، شرکت سهامی کتابهای جیبی، چاپ دوم ١٣٤٩، تهران
١٨. منتسیکو، روح‌القوانین، ترجمە علی اکبر مهتدی، چاپ ششم، انتشارات امیرکبیر ١٣٤٩

۱۹. ژان ژاک روسو، قرارداد اجتماعی یا اصول حقوق سیاسی، مترجم: منوچهر کیا، انتشارات گنجینه – ناصر خسرو بهمن ٦٦
۲۰. سعید رهنما، "دمکراسی شورایی" در مقابل"دمکراسی پارلمانی"، نشر سایت نقد اقتصاد سیاسی، ژانویه ۲۰۱۸
۲۱. کارل مارکس و فردیش انگلس، مانیفست حزب کمونیست، ترجمه محمد پورهرمزان، انتشارات حزب توده ایران، چاپ دوم ۱۳۸۵
۲۲. مارکس، انگلس، لنین، در باره انقلاب اجتماعی، ترجمه محمد پورهرمزان، انتشارات حزب توده ایران، تهران ۱۳۵۸
۲۳. کارل کائوتسکی، دیکتاتوری پرولتاریا، ترجمه منوچهر صالحی، نشر اینترنتی پژوهش ۱۳۹۰
۲٤. ولادیمیر ایلیچ لنین، انقلاب پرولتری و کائوتسکی مرتد، ترجمه محمد پورهرمزان، انتشارات حزب توده ایران
۲۵. فلیپ سی. اشمیتر و تری لین کارل، دمکراسی چیست و چه نیست؟ ترجمه آموزشکده توانا ۲۰۱٤
۲٦. عناصر دموکراسی، تدوین مرکز آموزش شهروندی، توانا، ۲۰۱٤
۲۷. جان استوارت میل، حکومت انتخابی، ترجمه علی رامین، کتابخانه الکترونیکی امین، ۱۳۹٦
۲۸. آریند لیپهارت، دموکراسی چند قومی، ترجمه مزدا موحد، دایرەالمعارف دموکراسی، جلد دوم، کتابخانه تخصیصی وزارت امور خارجه، تهران ۱۳۸۳

۲۹. گراینت پاری، اقسام دموکراسی، ترجمه موسی اکرم، دایره‌المعارف دموکراسی، جلد دوم، کتابخانه تخصیصی وزارت امور خارجه، تهران ۱۳۸۳
۳۰. کیلا شوبه‌ین، سویس، ترجمه هزمز عبدالهی، دایره‌المعارف دموکراسی، جلد دوم، کتابخانه تخصیصی وزارت امور خارجه، تهران ۱۳۸۳
۳۱. پروفسور دکتر هانس پترنویهولد، حق تعیین سرنوشت خلق‌ها یا صیانت از اقلیت‌ها، دمکراسی و انتگراسیون؟ ترجمه ناصر ایرانپور، بازاندیشی در برخی مفاهیم کلیدی فلسفه‌ی سیاسی، جلد اول، نشر روشنفگری، آلمان ۱۳۹۵
۳۲. پروفسور دکتر کریستیان پان، سازمانیابی سیاسی اقلیت‌های ملی به مثابه پیش‌شرط مشارکت دمکراتیک، ترجمه ناصر ایرانپور، بازاندیشی در برخی مفاهیم کلیدی فلسفه‌ی سیاسی، جلد اول، نشر روشنفگری، آلمان ۱۳۹۵
۳۳. بیانیه‌ی حمایت از اقلیت‌های ملی، سویس و حقوق ملیت‌ها(۱)، شورای اروپا، ترجمه ناصر ایرانپور، بازاندیشی در برخی مفاهیم کلیدی فلسفه‌ی سیاسی، جلد دوم. نشر روشنفگری، آلمان ۱۳۹۵
۳٤. رولاند چادا، ابعاد دموکراسی مذاکره‌ای، ترجمه ناصر ایرانپور، بازاندیشی در برخی مفاهیم کلیدی فلسفه‌ی سیاسی، جلد اول، نشر روشنفگری، آلمان ۱۳۹۵
۳۵. دیترش مورسویک، دمکراسی و آزادی در کشورهای چند قومی، ترجمه ناصر ایرانپور، بازاندیشی در برخی مفاهیم کلیدی فسفه‌ی سیاسی، جلد اول، نشر روشنفگری، آلمان ۱۳۹۵

٣٦. آرلینه و. ساکسون‌هاوس، ارسطو، ترجمه مراد فرهادپور، دایره‌المعارف دموکراسی، جلد اول، ص ١٣٧- ١٣٦ کتابخانه تخصیصی وزارت امور خارجه، تهران ١٣٨٣
٣٧. سیمور مارتین لیپست، دیباچه ص چهاردهم، دایره‌المعارف دموکراسی، جلد اول، کتابخانه تخصیصی وزارت امور خارجه، تهران ١٣٨٣
٣٨. سمایل بازیار، ڕۆژی گەشبینی بە داهاتووی خەباتی شوناسخوازیی کورد، کوردستان و کورد ئورگانی حیزبی دیموکراتی کوردستان، ژمارەی ٧٤٠، ٣٠ی سەرماوەزی ١٣٩٧
٣٩. عفو بین‌الملل: ٢٠١٨ سال شرم برای ایران در تاریخ!
٤٠. ڕاپۆرتی پێشێلکردنی مافی مرۆڤ لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، "کوردستان" ئۆرگانی حیزبی دێموکراتی کوردستان، ژمارەی ٧٤٧، لاپەرەی ١، ١٥ی خاکەلێوەی ١٣٩٨، ٤ی ئاوریلی ٢٠١٩
٤١. مجمع عمومی سازمان ملل نقض حقوق بشر در ایران را محکوم کرد.

42. http://www.bbc.com/persian/iran-46602255

٤٣. ایران رتبه ١٤٢ شکاف جنسیتی در میان ١٤٩کشور جهان

44. https://www.radiozamaneh.com/425018

٤٥. وضعیت دموکراسی در ایران: رده ١١٨ در بین ١٢٩ کشور جهان،

46. https://www.radiozamaneh.com/387527

٤٧. شاخص دموکراسی ایران و افغانستان در سال ٢٠١٧ میلادی چه بود؟

48. https://fa.euronews.com/2018/02/01/economist-intelligence-unit-published-the-democracy-index-2017-iran-afghanistan-low-place

49. Nodia, "Nationalism and Democracy", op. cit., p. 4. وەرگیراو لە جامعه مدنی، گفتارها، زمینه‌ها و تجربه‌ها، کاظم علمداری، ص ١١٤، توانا، آموزشکده آنلاین برای جامعه مدنی، ٢٠١٥

50. The Declaration of Independence ،The Want, Will, and Hopes of the People, IN CONGRESS, JULY 4, 1776, http ://www.ushistory.org/declaration/document/

51. Samuel P. Huntington, Democracy‶s Third Wave, Journal of Democracy, Vol2. No2, Spring 1991,

52. Heidelberg Institute for International Conflict Research, Report 2013.see http://www.hiik.de/en/.

٥٣. وەرگیراو لە صلح، عدالت و دموکراسی در جوامع چند قومیتی: دموکراسی توافقی با تاکید بر مقایسه تطبیقی کشورهای بوسنی هرزگوین و عراق، ستار عزیزی

٥٤. Types of democracy. https://www.khanacademy.org/humanities/ap-us-government-and-politics/foundations-of-american-democracy/types-of-democracy/a/types-of-democracy

55. MANFRED G. SCHMIDT, Political performance and types of democracy: Findings from comparative studies, European Journal of Political 147– Research 41: 163, 2002

هەڵسەنگاندنی لیبرالیزم
لە ڕوانگەی سۆسیالیستی‌یەوە

پێشەکی:

بە دوای ڕووخانی یەکیەتیی سۆڤیەت و بلۆکی خۆرهەڵاتی سۆسیالیستی لە کۆتایی سەدەی ڕابردوودا، لە بەرامبەر هێزی چەپ گەلێک پرسیاری جیدی سەبارەت بە سۆسیالیزم و هۆی سەرنەکەوتنی لەم وڵاتانە، زاڵبوونی سەرمایەداری بەسەر چەندین قەیرانی گەورەی ئابووری و کۆمەڵایەتی، گەشەسەندنی سیستمی خزمەتگوزاری بە تایبەتی لە وڵاتە ئورووپاییەکان و هتد هاتە پێش و داهاتووی سۆسیالیزم کەوتە ژێر ڕەخنەی توندی لیبرالەکان و تەواوی هێزە دژە چەپەکانی جیهانی. ئەوان بە پێداگری لەسەر ئەم خاڵە کە ڕووخانی وڵاتە سۆسیالیستییەکان بە مانای سەرنەکەوتنی بیرو هزری سۆسیالیستی بە یەکجاری و سەرکەوتنی بیری لیبراڵییە، بەم ئاکامبەندییە گەیشتوون کە مێژووی بە کارهێنانی چەمکی سۆسیالیزم بە یەکجاری کۆتایی پێهاتووە. بەم پێیە پێویستە ئاوڕێک لە مێژوو و بیری لیبرالیزم بدەینەوە تا ببینین تا چ ڕادەیەک لیبرالیزم توانیویەتی وڵامدەری ویستی چین و توێژە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵگە بێ و بتوانێ خۆی وەکووو بەدیلێکی بەهێز بۆ سۆسیالیزم پێناسە بکا؟ سۆسیالیستەکان بە گشتی و کوردی سۆسیالیست بە تایبەتی لە ڕەوتی

چارەسەرکردنی کێشەی نەتەوەیی و چینایەتی لە کوردستاندا پێویستە چ هەڵوێستێکی لە بەرامبەر بە دیموکراسی بۆرژوایی یان لیبرالی هەبێ؟

هەڵسەنگاندنی لیبرالیزم لە ڕوانگەی سۆسیالیستییەوە:

مێژووی سەرهەڵدانی لیبرالیزم دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی ١٧ی زایینی کە هاوکاتە لەگەڵ لەنێو چوونی پێوەندیی فیئۆدالی و پێکهاتنی کۆمەڵگەی تازە پێگەیشتووی سەرمایەداری. پرۆتێستانە ڕادیکاڵەکان یەکەمین لیبرالەکان بوون کە بەناوی بەرگری لە ئازادیی تاک لە بەرامبەر پلە و پایەی نائایینی و ئۆلی ڕاوەستان و، لەسەر ئەم باوەڕە بوون کە خەڵکی ئاسایی توانایی داوەرییان لە بارەی کاروباری دەوڵەت و هەڵبژاردنی ڕێگەی گەیشتنیان بە ڕزگاریی هەتاهەتایی هەیە. هەر لەو کاتەوە لیبرالەکان بوون بە ڕێبەری بەشێک لەو بزووتنەوانەی کە ئامانجیان ڕزگاریی تاک لە هەلومەرجی دژوار و ئاستەمی سیاسی، ئۆلی، ئابووری و هتد بوو. بە باوەڕی هێرۆلد لاسکی[1] "لیبرالیزم "... بیرۆکەیەک بوو کە چینی مامناوەندیی نوێ بە یارمەتیی ئەو بە دەستەڵاتی سیاسی گەیشت". لیبرالیزم بەتەواوەتی بە شۆڕشی جیهانی سەرمایەداری پێوەند دراوە، لایەنگرانی ئەم بیرۆکەیە بەرگری لە مافی کۆکردنەوەی دارایی خۆیی دەکەن و تا کۆتایی سەدەی نۆزدە دژ بە دەستەڵاتی ئەریستۆکراتەکان[2] بوون. بە وتەی لاسکی "ئەم ئایدۆلۆژییە ناچار لە ئاکامی ئەو بەرژەوەندییە کۆمەڵایەتییانە پێکهات کە پێوەندییان پێوە بوو."

---

1 Harold Joseph Laski (30 June 1893 – 24 March 1950)

2 Aristocrats (بەکزادە، شارزادە)

چەمکی لیبرال تا سەرەتای سەدەی ١٩ زۆرتر لە چوارچێوەی ئازادبیرکردنەوە و سازاندا خۆی نیشان دەدا، بەڵام لەوە بەولاوە وشەی "لیبرالیزم" لە پێوەندی لەگەڵ حیزب و بزووتنەوکاندا بە کار هێندرا. سەرەڕای ئەوەی کە مێژووی لیبرالیزم تا ڕادەیەکی زۆر مێژووی خەبات بۆ وەدیهێنانی ئازادی لە بەرامبەر حکوومەتی خۆسەرانە، وشکەڕۆیی ئایینی، مافە نارەواکانی ئابووری و بێبەشبوونی نادێموکراتیکی تاک لە مافی دەنگدان بە هۆی سەرمایەداریی سەربزێوەوە، خوێندنەوەی لیبرالەکان لە ئازادی لە درێژایی مێژوودا یەکسان نەبووە و لە نێوان خوێندنەوەی پارێزکارەکان و سۆسیالیستەکاندا لە نەوەسان ماوەتەوە. لیبرالە سەرەتاییەکان لە خەباتی دژ بە حکوومەتی خۆسەرانە و مافە تایبەتمەندییەکانی ئەریستۆکراتەکان دەیانویست چوارچێوە و سنووری دەستەڵاتی دەوڵەت کەم کەنەوە و پاشگەزیان بکەنەوە. ئەوان لەسەر ئەم باوەڕە بوون کە ئازادیی تاک بەستراوەتەوە بە بەهرەمەندبوون لە بەشێک لە ئازادییە مەدەنییەکان بە دوور لە دەستێوەردانی دەوڵەت وەکووو ئازادیی کۆکردنەوەی سامان و دارایی و مافی دەربڕینی بیروڕا و پێڕەویکردن لە بانگی ویژدان لە کار و باری ئایینیدا. بە وتەیەکی دیکە ئازادی یانی نەبوونی کۆسپی جۆراوجۆر و، کۆمەڵێک (Collective) کاتێک ئازادە کە هەر کەس بتوانێ بە کەمترین دەستێوەردانی خەڵکی دیکە یان دەستەڵاتی گشتی، خاوەن دەسەڵاتی خۆی و "دارایی"ەکانی (بە وتەی جان لاک[1]) بێ. ئەم چەشنە ئازادییە کە وەکووو "ئازادیی نەرێنی" پێناسە دەکرێ و بیرمەندەکانی کلاسیکی لیبرالیزم وەکووو جان‌لاک، بێنژامین کۆنستانت[2] و جان ستوارت میل[1]

1 John Locke (29. August - 28. October 1704)
2 Benjamin Constant, (25. October 1767 - 8. December 1830)

تیۆریزەیان کردووە، پاکانە بۆ دوکترینی[2] دەوڵەتی لانیکەم دەکا. بە باوەڕی ئایزایا بێرلین[3] مەبەست لە ئازادیی نەرێنی، ئەو بارودۆخەیە کە تێدا وێچوونی گەشەکردنی تاک بەبێ خورتی دەرەکی هەبێ. لەوەدەچێ خورتی دەرەکی لە لایەن مرۆڤێک، ڕێکخراوەیەکی کۆمەڵایەتی یان حکوومەتەکان و تەنانەت ئایدۆلۆژیای زاڵ بەسەر کۆمەڵگە یان تاکدا بێ. بەم پێیە ئازادیی نەرێنی هەمیشە وەکووو کارێکی ئازادیخوازانە لە قەڵەم دراوە و دەکرێ وەکووو ئازادی لە دەستەڵاتی دەرەکی پێناسە بکرێ. ئیمانوێل کانت[4] ئازادیی نەرێنی وەکووو سەربەخۆیی و ڕەتکردنەوەی هەرچەشنە بەستراوەیی پێناسە دەکا. لەم پێوەندییەدا مارتین هایدێگێر[5] پرسیار دەکا" سەربەخۆیی لە چییەوە ناوی ئازادی لەخۆ دەگرێ؟ بە وتەیەکی دیکە ئەم سەربەخۆییە چۆن دیاری دەکرێ؟ لە ئازادیی نەرێنیدا گورگ و مەڕ هەر دوو مافێکی بەرامبەریان هەیە و ناکرێ گۆڕانکارییەک لە کوژرانی مەڕ بە دەستی گورگ بکردرێ. یەکێک لە لاوازییە سەرکییەکانی چەمکی "ئازادیی نەرێنی" مانای نەبوونی بەرتەسکی، واتە "نەبوونی کۆسپە". بەتەواوەتی دەرهێنانی بەشێک لە بوارەکان، بۆ وێنە چوارچێوەی خاوەندارییەتی لە بڕیارە گشتییەکان، نە تەنیا نابێتە هۆی پەرەسەندنی ئازادیی تاک و لەنێو بردنی کۆسپەکان، بەڵکوو تەنیا جێگای کۆسپەکان دەگۆڕێ. بۆ وێنە دەکرێ ئاماژە بە پێشگیریی ڕەهای لیبرالیزمی زێدەخواز لە مافی خاوەندارییەتی بکرێ. بەپیرۆز زانینی مافی خاوەندارییەتی بڕیاردەری بۆ خاوەندارییەتی لە چوارچێوەی بڕیارە گشتییەکان دەردێنێ و

---

1 John Stuart Mill (20 May 1806 – 8 May 1873)

2 Doctrine،یاسا بنەڕەتییەکان

3 Sir Isaiah Berlin (6 June 1909 – 5 November 1997)

4 Immanuel Kant (22 April 1724 – 12 February 1804)

5 Martin Heidegger (26 September 1889 – 26 May 1976)

کۆسپێکی تازە بۆ گەیشتن بە سامان و دارایی و سەرچاوە ئاراییەکان بۆ ئەو کەسانەی پێک دەهێنێ کە خاوەندار نین. ئازادی نەرێنی بە باوەڕێک نە تەنیا چەمکێکی ورد نییە بەڵکوو چەشنە ئوستوورەیەکی شیاوی تێگەیشتنە کە ڕەخنەگرتن لەو کارێکی هاسانە. بۆ تێگەیشتن لەم پرسە دەکرێ لە بۆچوونێکی ژیربێژانەی ساکار کەلک وەربگیرێ کە هانز کێلزێن[1] یەکێک لە فیلسۆفە قانوونناسەکانی هاوچەرخ شی کردۆتەوە و، لە ڕوانگەی ژیربێژییەوە گەلێک وردە. بەپێی ئەم بۆچوونە هەر چەشنە مافێکی قانوونی و هەر ئیزن دانێک، بەرامبەر بە یەک ئەرک یان کۆسپێک بۆ کەسانێکی دیکەیە. "دەستوور و ڕێسا کاتێک ئیزن و ماف [بە کەسێک] دەدا کە ئەرک، کار و خزمەتێکی دیاریکراو بەسەر کەسانێکی دیکەدا داسەپێنێ". هەر چەشنە ڕێسا یان قانوونێک بۆ کاروچالاکی ئازادانەی تاک دەبێتە هۆی پێکهاتنی بەربەست و کۆسپێکی نوێ. بە وتەی ئایزایا بێرلین نووسەری ناودار و بیرمەندی لیبرال بۆ ئەو کەسانەی کە لایەنگری لە ئازادیی نەرێنی دەکەن "گرینگ ئەوە نییە چ کەسێک ئەمر دەکا، بەڵکوو گرینگ ئەوەیە لە چ بوارێکدا (بەبێ دەستێوەردانی خەڵکی دیکە) دەستەڵاتدارم." بەم مانایە، لیبراڵە سەرەتاییەکان بە ڕەواڵەت پێڕەوی ئەو بیرە پارێزکارانە بوون کە "ئازادی لە کۆمەڵگەیەکدا گەشە دەکا کە خەڵکەکەی خاوەنی ئازادیی کەسبوکارێک بن کە ڕادەی داسەپانی بەرتەسکییەکان لە بەرامبەر بەرزەفڕی تاک لە ئاستێکی زۆر نزمدا بێ."

لە بەرامبەر "ئازادیی نەرێنی" باس لە ئازادیی ئەرێنی دەکرێ، بەپێی وتەی نۆربێرتۆ بۆبیۆ[2] مافناسی ئیتالیایی ئەم چەشنە ئازادییە بە مانای "توانایی ملنەدان بە یاساکان، بێجگە لەوانەیە کە من خۆم پێبەند بە

1 Hans Kelsen (October 11, 1881 – April 19, 1973)
2 Norberto Bobbio (October 18, 1909 – January 9, 2004)

ڕێزگرتنیان دەزانم". لە لایەکی دیکەش ئازادیی ئەرێنی بە مانای ڕادەی بەشداریی تاک لە دەستەڵاتی گشتی و دیاریکردنی بڕیار و یاساکانی دەربەستی هێنەر بۆ هەمووانە. بە باوەڕی ئایزایا بێرلین مەبەست لە ئازادیی ئەرێنی ناسین و کەلکوەرگرتن لە دەرفەتەکانی ئارایی بۆ گەیشتن بە ئامانجە دیاریکراوەکانە. لە چوارچێوەی ئازادیی ئەرێنیدا بۆ بەرتەسککردنی کۆسپەکان، پێویست بە ڕەوشت و قانوونگەلێک بۆ بەرتەسککردن یاخود ڕێ پێنەدان بە کوشتنی مەڕ بە دەستی گورگە. لە ڕوانگەیەکەوە کارل مارکس[1] وەکوو بیرداڕێژی ئازادیی ئەرێنی پێناسە دەکرێ، ستێفانۆ پێترۆچیانی[2] فیلسۆف و سیاسەتوانی ئیتالیایی پێی وایە مارکس لە چەمکی لیبرالی مۆدێرنی ئازادی، وەکوو نرخێک (ئەرزش) دەست پێدەکا تا پیشان بدا کە چۆن لە کۆمەڵگەی ڕاستەقینەی بۆرژوازیدا حاشا لەم نرخە کراوە و خەیانەتی پێکراوە. مارکس نیشان دەدا کە وەدیهاتنی بەبەهرە و تەواوی ئازادیی تاکەکان پێویستی بە گۆڕانکاریی بنەڕەتی بنەماکانی ئابووری و سیاسیی کۆمەڵگە یانی دابەشکردنی خاوەندارییەتی و دەزگاکانی دەوڵەتی هەیە. مارکس نە بەپێی چەمکەگەلێک وەکوو بەرامبەری و دادپەروەری ڕەخنە لە پێوەندییە ئارایییەکان دەگرێ، بەڵکوو بەردەوام ڕەخنەی ئەو لە ئاستێک لە پێوەندییە ئارایییەکان بووە کە بە باوەڕی ئەو ئازادیی تاکی پێشێل کراوەتەوە.

مارکس لە کتێبی بنەماڵەی پیرۆزدا دەنووسێ: "ئازادیی مرۆڤ نە بەپێی توانایی نەرێنی، پاراستنی ئەم یان ئەو [شت]، بەڵکوو بەپێی توانایی ئەرێنی بایەخدان بە تاکیەتیی تایبەتمەند بە خۆیەتی".

---

1 Karl Marx (5 May 1818 – 14 March 1883)
2 Stefano petrucciani

له کۆتایی سەدەی نۆزدەدا بەشێکی زۆر لە لیبرالەکان کە لیبرالی پێشکەوتوو یان نوێیان پێ دەگوترا، بەو ڕاستییە گەیشتن کە نابەرامبەریی زەقی سەرمایەداری، خوازیاری ڕکبەرکێ، تێکدەری ئازادیی خەڵکێکە کە هەوڵدانیان بۆ زیندوو مانەوە کا و ساتێکی وەهایان بۆ کەلکوەرگرتن لە توانایی خۆیان ناهێڵێتەوە. ئەوان بە مەبەستی هێنانەخوارەوەی ئاستی بێکاری و بەرزکردنەوەی مووچە، بوون بە لایەنگری دەستێوەردانی دەوڵەت لە کاروباری ئابووری، هەروەها پێداگرییان لەسەر دەرمان و مافەکانی خۆشبژیویی دیکە بۆ هەمووان دەکرد. ئەم لیبرالانە هەر چەند لە پێوەندی لەگەڵ وەلانانی باوەڕی پێشینیانی خۆیان بە سەرمایەداری سەربزێو و بێزار لە نابەرامبەرییەکانی زەقی ئابووریی بازاڕ، هاوبیری سۆسیالیستەکان بوون، بەڵام هاوکات ئامادەی وەلانانی تەواوی فەڕزکراوەکانی پێشینیانی خۆیان، یەک لەوان ئەوەیکە "سیستمی ئابوری لەسەر بنەمای پێشبڕکێ، کاتێک دادپەروەرانەیە کە مووچە بەپێی لێهاتوویی تاک دابەش بکرێ" نەبوون.

بە باوەڕی ئەوان "لە کۆمەڵگەیەکی لیبرالیدا بەهۆی ئەوەی کە ئازادی لە بنەڕەتەوە، ئازادیی پێشکەوتن و پاشکەوتنیش لەخۆ دەگرێ و لیبرالەکان ناتوانن لەمەڕ بەرژوەندیی تاکێک کە بە شێنەیی دەڕوا بەرژوەندیی تاکێک بەرتەسک بکەنەوە کە بەخێرایی دەڕوا، ناتوانێ بەرامبەرخواز بێ". بەم پێیە دەبینین لیبراله نوێیەکان هاوکات لەگەڵ پارێزکارەکان ئازادی وەکوو مافی خەڵک بۆ هەوڵدان بۆ وەدەسهێنانی سامان و دارایی پێناسە دەکەن و هاوکات وەکوو سۆسیالیستەکانیش پێیان وایە ئازادی لەنێو دەچێ مەگەر ئەوەی کە هەر کەس توانایی دەست پێڕاگەیشتنی بە دەرفەتەکانی ژیان بێ.

جان ڕۆڵز[1] فیلسۆفی ئەمریکی و یەکێک لە نووسەرە گەورەکانی سەر بە ڕشتەی لیبرالیزمی کۆمەڵایەتی کە خوازیاری "پێڕەوی بەرامبەری لە ئازادییە"، پێڕەوی بنەواشەیەکی گەلاڵەکراو لە چەشنێکی بەرتەسکە. ئەو بەکارهێنانی ئەم بنەواشەیە تەنیا "لەسەر بنەمای ئاستی لانیکەمی داهات بە شیاوی ڕێزگرتن دەزانێ. هەڵبەت ئەم بۆچوونە بە لانیکەم لە جیهانی سێهەم (کە زۆرترین بەشی گۆی زەوی لەخۆ دەگرێ) جێ بڕوا نییە، تەنانەت ئەگەر مانای ڕواڵەتی ئەم بنەواشە بەرتەسکەی ڕۆڵزیش لەبەرچاو بگرین، بەباشی دەبینین کە سەروەریی ئازادی بەسەر بەرامبەریدا لە پێوەندی لەگەڵ وڵاتە پێشکەوتووەکانی سەرمایەداری و بەتایبەتی ئەمریکادا، دەچێتە ژێر پرسیارەوە، چونکە لەم وڵاتانەدا "چوونەسەرەوەی ڕێژەی هەژاران" حاشاهەڵنەگرە و ڕێژەی ناوچە هەژارنشینەکان و تەنانەت هەڵەخۆرەکان بەپێی لێکۆڵینەوەکانی پڕۆفسۆر لاری براون[2] لە زانستگای هاروارد و سەرۆکی "گرووپی زەبری پزیشکەکانی دژ بە برسییەتی" سەقامگیریشە. لێرەدا بە باوەڕی مارکس (پێش ئەویش فریدریش هێگێل[3]) لە ئاستی لانیکەمی داهات نە تەنیا سەروەریی ئازادی لە بەراوەرد لەگەڵ بەرامبەری لەرزۆکە و لێک هەڵدەوەشێتەوە، بەڵکوو لەم حاڵەتەدا ئازادیبوونی دەرەکیشی نابێ، بە وتەیەکی دیکە "دابینکردنی ئازادی لە مسۆگەرکردنی لانیکەمی بەرامبەری جیا ناکرێتەوە".

مارکس و ئینگێلس[4] لە هەوەڵین ژمارەی گۆڤاری کۆمۆنیست (١٨٤٧) لەمەڕ پێوەندیی ئازادیی تاک، بەرامبەری و پێکهاتنی بارودۆخی

1 John Bordley Rawls (1921–2002)
2 Larry Brown
3 Georg Wilhelm Friedrich Hegel (August 27, 1770 – November 14, 1831)
4 Friedrich Engels (28 November 1820 – 5 August 1895)

پێویست بۆ گەشەسەندنی ئەم ئازادییە، بە پێچەوانەی ئەوانەی کە پێیان وایە دامەزرێنەرانی بیری کۆمۆنیزم بایەخێکیان بە ئازادیی تاک لە بەرامبەر بە یەکسانی و بەرامبەری نەداوە، نووسیویانە: "ئێمە لەو چەشنە کۆمۆنیستانە نین کە دەیانەوێ ئازادیی تاک لەنێو ببەن و جیهان بکەنە سەربازخانەیەکی مەزن یان کارگەیەکی زەبەلاح ئاسا. بێگومان هەن ئەو کۆمۆنیستانەی کە خاوەندارییەتی خۆیی کۆسپێک لەسەر ڕێگەی هاوئاهەنگییەکی تەواو دەزانن و بە ویژدانێکی ڕاحەت حاشا لە پێناسەکردنی خاوەندارییەتی خۆیی دەکەن و پێیان خۆشە بە یەکجاری لە جیهاندا بیسڕنەوە، بەڵام ئێمە مەیلێکمان بە گۆڕینی ئازادی لەگەڵ یەکسانیدا نییە. ئێمە بەم باوڕە گەیشتووین ئازادی لە هیچ سیستمێکی کۆمەڵایەتیدا بە ئەندازەی ئەو کۆمەڵگەیەی کە لەسەر بنەمای خاوەندارییەتی کۆیی پێک دێ، دەستەبەر ناکرێ". هەروەها بە باوەڕی مارکس "خۆدانەدەسەوە مەترسییەکی کوشندە بۆ هەر بوونەوەرێکە، بەم پێیە نەبوونی ئازادی مەترسییەکی بەڕاستی کوشندە بۆ مرۆڤە". ئازادیی مارکسی بێگومان لایەنی بنەڕەتی ئازادیی دیموکراتیک لەخۆ دەگرێ و بەم پێیە ئازادی بریتییە لە چاودێریی کۆیی خەڵک بەسەر بارودۆخی ژیانی هاوبەشیاندا.

مارکس لە کاپیتاڵدا دەنووسێ: "کۆمپانیا بەرهەمهێنەرەکان بە چەشنێکی ئەقڵانی ئاڵوگۆڕی ئۆرگانیکی تایبەتمەندیی خۆیان لەگەڵ سروشت ڕێکوپێک دەکەن، ئەوان بە جێگەی ئەوەی کە لە ڕێگەی ئەم دانووستانەوە وەکوو هێزێکی کوێر ببزوێندرێن، بە چەشنێکی هاوبەش [ئەم دانووستانە] کۆنترۆڵ دەکەن" یەکێک لە خاڵە گرینگەکانی بیری مارکس، پێداویستی ئازادی بە تێپەڕبوون لە پێوەندییەکانی تێکەڵ بە توندوتیژی و زۆرداری، هەروەها پێشبڕکێی نێوان تاکەکان بە قازانجی پێوەندی لە چەشنی هاویاری [تعاونی] و کۆمەڵە. مارکس لە کتێبی

ئایدۆلۆژیی ئاڵمانیدا دەنووسێ "بەم پێیە تەنیا لە کۆمەڵدایە[1]" کە ئازادیی خۆیی مسۆگەر دەبێ". لە ئازادیی مارکسیدا چەند خاڵی بنەڕەتی وەکوو" گەشەکردنی مرۆڤ، بڕشت و توانایی تایبەتمەندییەکانی مرۆیی (لە حاڵێکدا لە کۆمەڵگەکانی ڕابردوودا گەشەسەندنی بەشێک بە حیسابی زیان و زەرەر بۆ بەشێکی دیکە تەواو دەبوو) ڕۆڵی ناوەندی و سەرەکییان هەیە. بە باوەڕی مارکس "گەشەسەندنی ئازادانەی هەر کەس شەرتی گەشەسەندنی هەموانە".

دژوازی[2] بیری ئازادیی لیبرالی:

پێویستە لێرەدا ئاماژە بە دژوازییەکی حاشاهەڵنەگر لە بیری لیبرالیستی بکرێ کە کەمتر باسی کراوە. زۆربەی فیلسۆفە لیبرالەکان یەک لەوان جان لاک کاتێک باسی ئازادی و مافی تاکیان کردووە، زۆرتر مەبەستیان سپی پێستەکان بووە و لایەنگرییان لە کۆیلەداری کردووە. لاک بۆخۆی یەکێک بوو لە خاوەنبەشەکانی شیرکەتی پاشایی ئەفریقایی کە ڕێکخەری بازرگانی و کڕین و فرۆشی کۆیلەکان بوو. لاک خاوەندارییەتی کۆیلە و ئەسپی وەرزێرانی ناوچەی ڕۆژهەلاتی ئاسیا بەپێی ئەو مافەی کە لە ڕەوتی کڕین و فرۆشی ڕێکوپێک وەدەستیان هێنابوو وەکوو شتێکی سروشتی و ئاسایی پێناسە دەکا، تەنانەت لە مێژووی دەریاوانیدا لە بارەی بازرگانی لەگەڵ وڵاتە ژێردەسەڵاتەکانی ئەفریقایی دەنووسێ: "ئەو شتومەکانەی کە لەم وڵاتانە وەدەس دەکەون بریتین لە زێڕ، ئاجی فیل و کۆیلەکان".

ئەگەر دەبینین لاک کۆیلەی ڕەش پێست لە چوارچێوەی چەمکی "شتومەک" ڕادەبەندی دەکا، سەدەیەک دواتر ئیدمۆند بێرک[1] (نووسەری

---

1 SIMULTANEOUS , SIMULTANEITY بەراقی، کۆمەڵ. لە فارسی: همبود،

2 Paradox

خۆشەویستی هایک[2]) کرێکاری کشتوکاڵ یان کرێکاری مزبەر لە چوارچێوەی چەمکی ئەمرازی وێژەر ڕادەبەندی دەکا، و بە پێی ڕادەبەندییەکی کلاسیک، ئەوان لەگەڵ گا- ئەمرازی نیوەوێژەر و کێڵ- ئەمرازی بێدەنگ بەراورد دەکا. پەرەسەندنی کۆیلەداری هاوکاتە لەگەڵ بزووتنەوەی بەهێزی بیر و هەنگاوگەلێک، کە لەسەدەی شازدە هەتا هەژدە لە ڕێگەی سێ شۆڕشی مەزن لە هۆلەند، بریتانیا و ئەمریکادا پێکهێنەری مێژووی ئەمڕۆیی واتە مۆدێڕن بوون. ئەمریکا لە ساڵی ١٧٠٠ی زایینیدا ٣٣٠ هەزار کۆیلەی بوو، ئەم ڕێژەیە لە ساڵی ١٨٠٠ی زایینیدا بە ٣ میلیۆن گەیشت و لە سەدەی نۆزدەدا هەتا دووقات زۆری کرد. هەڵوەشاندنی کۆیلەداری لە وڵاتە بندەستەکانی هۆلەند لە ساڵی ١٨٦٣ زایینی سەری گرت. بریتانیا لە نێوەڕاستی سەدەی هەژدە ٩٠٠ هەزار کۆیلەی بوو. دوکترینی لیبرال بە چەشنێکی دوولایەنە لەدایک بووە و قەت ئەم دوولایەنەبوونەی وەلا نەناوە. پەیامی ئاورینی لیبراڵەکان کە لەژێر کاریگەرVی ئایدۆلۆژیی ئاڵمانی تەنیا بۆ ئازادیی خۆیی شارومەندە سپی پێستەکان، دەرەبەگ و خاوەندار و ئاغاکان، بەبێ هەرچەشنە گریمانەیەک بە زمانی ئینگلیزی هەمبەر کرابوو، هەروەها حاشاکردن لە زوڵم و زۆرێک کە نەتەنیا بە ڕەنگ پێستەکانی وڵاتە ژێردەستەکان، بەڵکوو بەرامبەر بە خەڵکی "وەحشی" ئیرلەند یا سوورپێستەکانی ئەمریکیش دەکرا، لە مێژوونووسیی لیبراڵەکاندا بەتەواوی شاراوە ماوەتەوە، هەروەها لەبیر براوەتەوە کە چۆن بەگزادەکانی دێموکرات و بەناوبانگی لیبرال یەک لەوان توکویکل[3]ی فەڕانسەوی بە هاسانی لە نووسراوەیەکی خۆیدا پاکانە بۆ کۆمەڵکوژی

1 Edmund Burke (12 January 1729 – 9 July 1797)
2 Friedrich Hayek (8 May 1899 – 23 March 1992)
3 Alexis-Charles-Henri Clérel de Tocqueville (29 July 1805 – 16 April 1859)

سوورپێستەکان دەکا و دەبێژێ: "ئاوا دێتە بەرچاو کە ویستی خودایی بۆ نیشتەجێکردنی سوورپێستەکان لە ناوچەیەکی پڕبەرەکەتی جیهانی نوێدا، تەنیا بۆ کەلکوەرگرتنیان بۆ ماوەیەکی کورتخایەن بووە، واتە ئەوان تەنیا بۆ ماوەیەکی کاتی لێرە ژیاون. ئەم زرێبارانەی ئامادە بۆ بازرگانی و سەنعەت، بەم چۆمە قوولانەوە، ئەم دۆڵە هەتاهەتاییەی می‌سی‌سی‌پی، ئەم پارزەوینە (قاڕڕە) گەورەیە وەکوو بێشکەیەکی خاڵی بۆ نەتەوەیەکی گەورە پێک هاتووە".

هەروەها گرۆسیۆس[1] یەکێک لە باوکەکانی دوکترینی لیبرال لە سەدەی ١٧ی زایینی، کۆیلەتی بە شتێکی شەرعی پێناسە دەکا و بەپێی ڕێنوێنییەکانی ئەرەستوو[2] دەنووسێ: "خەڵکێک هەن کە بۆ خزمەتگوزاری لەدایک دەبن". ئەو دانیشتووانی وڵاتانی ژێردەسەڵاتی هۆلەند وەکوو "حەیوانی وەحشی" ناو دەبا و ئایینەکەیان وەکوو "شۆڕشێکی دژ بە خودا" پێناسە دەکا و شیاوی بێبەزەییانەترین "سزای تاوانبارانیان" دەزانێ. ئەمە نیشاندەری ئەم ڕاستییەیە کە ئەمە لە هیچ حاڵەتێکدا بە مانای لادان یان هەڵەی کاتی لیبرالەکان نییە، بەڵکوو ئەمە پیشاندەری بیروهزری ڕەگەزپەرستانەی ئەو لیبرالانەیە و سەرچاوەی لە بۆچوون و هەڵسەنگاندنی ئەوان لە چەمکی مرۆڤ و ئازادی و بەرامبەریی مرۆڤ گرتووە. بێهۆ نییە کە هایک ئابووریناس و لیبرالی ئینگلیزیی بەڕەچەڵەک ئوتریشی [نەمسایی] ڕەخنە لە گونجاندنی مانای "ئازادی لە پێوەندی لەگەڵ پێداویستی" لە ڕیزی "مافی کۆمەڵایەتی و ئابووری" ڕاگەیەنراوی جیهانی مافی مرۆڤ، پەسەندکراوی ڕێکخراوی

---

1 Hugo Grotius (10 April 1583 – 28 August 1645)
2 Aristotle (384 – 322 BC)

نەتەوە یەکگرتووەکان لە ساڵی ١٩٤٨ی زایینی دەگرێ کە لە لایەن ئانا ئەلینۆر ڕۆزویڵتەوە[1] گەڵاڵە و تیۆریزە کرابوو.

سێ بیرۆکەی سەرەکیی لیبرالەکان:

١. بازاڕ وەکوو نوێنەری ئەقڵانییەتی ئابووری[2] لە دەرەوەی هەر چەشنە پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتیی دیاریکراوە (بە وتەیەکی تر بەبێ بازاڕ، تەنیا بێسەرەوبەرەیی دەبیندرێ). بەپێچەوانەی ئەم بیرۆکەیە، ئەوە بازاڕ نییە کە دەبێتە هۆی ئەقڵانیکردنی پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، بەڵکوو ئەمە چوارچێوەی پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانە کە چۆنیەتیی کاری بازاڕ دیاری دەکا. سیستمێکی کۆمەڵایەتی ئەگەر نەتوانێ پێداویستییەکانی مرۆڤ دابین بکا، ناتوانێ ئەقڵانی بێ. بێکاری، جەمسەریکردنی ڕەوتی پەرەسەندنی جیهانی و لەنێو بردنی ژینگە، هێمای نائەقڵانیبوونی دامودەزگایەکە کە دەکرێ وەکوو "سەرمایەداریی بەڕاستی ئارایی" پێناسە بکردرێ. ئەم دیاردە نەرێنییانە، بە چەشنێکی پەتی و سادە، بەرهەمی پێویستیی (حاشالێنەکراوی) بازاڕن. ئەقڵانییەتی بازاڕ، دەبێتە هۆی بەرهەمهێنانەوەی نائەقڵانییەتی دامودەزگای کۆمەڵایەتی.

٢. درگایەکی تەواو کراوە بۆ دامودەزگای جیهانی، مەرجی هەرچەشنە پەرەسەندنێکە (بە وتەیەکی دیکە، یان بازرگانیی ئازاد یاخود چاولێقووچاندن لە هەر چەشنە پەرەسەندنێک). ئەم بیرۆکەیە کە "پەرەسەندن" بەستراوە بە بارودۆخی نێوخۆیی، تایبەتمەند بە هەر کۆمەڵگەیەکە و تێکەڵاوبوون لە ئابووریی جیهانی فاکتەرێکی ئەرێنییە، بەو مەرجەی کە بزانین چۆن لەو دەرفەتانەی کە پێکی دەهێنێ کەلک

1 Anna Eleanor Roosevelt (October 11, 1884 – November 7, 1962)
2 Economic rationality

وەربگرین، بنەمای ئەم گریمانەیە. ئەم بیرۆکەیە نە تەنیا لەگەڵ مێژووی ٥ سەدە پەرەسەندنی سەرمایەداری یانی جەمسەریکردنێکی بێوچان دژایەتی هەیە، بەڵکوو لە ڕوانگەی زانستیشەوە دروست نییە. ئەم "بازاڕە جیهانییە" کە باسی لێ دەکرێ، وەکوو گیانێکی بێسەر، بەستراوە بە شتومەک و سەرمایەوەیە. سەرەڕای کۆچکردنی نێونەتەوەیی هیچ کاتێک باسێک لە بازاڕی کاری جیهانی نەکراوە و بۆ داهاتووش جارێ هیچ ئاسۆیەک بۆ پێکهاتنی ئەم بازاڕە نابیندرێ. بیرۆکەی ئابووریی لیبرالی بۆخۆی دەیسەلمێنێ کە جووڵەی فاکتەرێکی بژاردە، کاتێک جوغڕافیای سیاسی و سروشتی دوو هۆکاری دیکەی (واتە کار و سەرچاوە سروشتییەکانی) قەتیس کردۆتەوە، ناتوانێ بێتە هۆی پێکهاتنی توانایی پێویست بۆ بەرهەمهێنانی جیهانی یەکسان و بارودۆخی کۆمەڵایەتی هاوتا. لە بارودۆخێکی وەهادا، یاسای جیهانی نرخ تەنیا دەتوانێ ببێتە هۆی بەدیهاتن و سەرلەنوێ بەدیهێنانەوەی جەمسەریبوون. لەم ڕوانگەیەوە، تێکەڵبوون لە دامودەزگای جیهانیدا لە باری سروشتییەوە نەشیاوە و ڕۆژ بە ڕۆژیش نەشیاوتر دەبێ. بەڕاستی ئەگەر لەسەدەی نۆزدەدا چەن دەیەیەک پێویست بوو تا ئاڵمان بە ئاستی بریتانیا بگا، ئێستا وڵاتێک وەکوو برێزیل بۆ گەیشتن بە ئاستی ئەمریکا پێویستی بە چ ماوەیەکی زەمەنی هەیە؟ بێگومان شکڵ و نێوەرۆکی جەمسەریبوون لە درێژایی زەمەندا تووشی گۆڕانکاری بووە. لە شۆڕشی پیشەیی تا شەڕی دووهەمی جیهانی لە نێوان وڵاتە سەنعەتییەکان و ناسەنعەتییەکان جیاوازی دەبیندرا. سەنعەتیبوونی جیهانی سێهەم نابێتە هۆی گومانکردن لە سروشتی جەمسەریبوون، بەڵکوو دەبێتە هۆی دانانی نیشانەی پرسیار لە بەرامبەر چەشنە جۆراوجۆرەکانی ئەم جەمسەرییە. مکانیزمی جەمسەریکردنی نوێ لەسەر شکڵە جۆراوجۆرەکانی دەسەڵاتداری

دامەزراوە: ماڵی (شکڵە تازەکانی سەرمایەی ماڵی جیهانی)، تێکنۆلۆژیک (لە پێوەندی لەگەڵ شۆڕشی زانستی و فەنیی نوێ)، فەرهەنگی (لە ژێر کاریگەری و ڕەخنەی پەرەگرتووی ئامرازی پێوەندییە گشتییەکان) و، سپایی. لەم بوارەدا "ئەو وڵاتانەی کە بە تازەیی سەنعەتی بوون" (ئێن‌ئی‌سییەکان) نیوەپەراوێزی نین تا لە ڕەوتی بوون بە ناوەندە تازەکان بن، بەڵکوو وڵاتە پەراوێزییەکانی داهاتوون. لە بەرامبەردا، ئەو وڵاتانەی کە وەکوو جیهانی چوارەم باسیان لێ دەکرێ، وڵاتگەلێکی بەڕاستی پەراوێزی نین، بەڵکوو وڵاتگەلێکن، کە پەرەسەندنی شکڵە سەرەتاییەکانی سەرمایەداری بۆتە هۆی وێرانبوونیان. بارودۆخی مەترسیداری جیهانی چوارەم ئاکامی "خۆپارێزیی" ئەوان لە تێکەڵبوون لە ڕەوتی دابەشکردنی نێونەتەوەیی کار و هەنگاوگەلێکی "هەرەسهێناو" بۆ پساندنی پێوەندییەکان نەبووە. لەڕاستیدا، جیهانی چوارەم کە وەکوو شتێکی تازە باسی لێ دەکرێ، دیاردەیەکی نوێ نییە، بەپێچەوانە، یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی هەتاهەتایی و پێویستی پەرەسەندنی سەرمایەدارییە. ناوچەی کاری کۆیلەکان لە قارەی ئەمریکا لە سەردەمی سەوداکاری (مێرکانتیلیزم[1]) وەکوو باکووری ڕۆژهەڵاتی برێزیل و دوورگەکانی هێندی ڕۆژئاوایی (یەک لەوان هاییتی) نموونەیەکی ڕوونی ئەم دیاردە تەشەنە کراوەیەیە. ڕۆژگارێک ئەم ناوچانە وەکوو ناوچەگەلێکی بەختەوەر و ئاوەدان بە ئەژمار دەهاتن و دڵی جیهانی پەراوێزی ئەو کاتە بوون، بەڵام دواتر پێکهاتە تازەکانی پەرەسەندنی سەرمایەداری ئەوانی خستە پەراوێزەوە و ئەمڕۆکە ئەوان لە ڕیزی خەم بزوێنترین بەشە نەعلەتکراوەکانی جیهانی سێهەمن. وڵاتەکانی جیهانی چوارەم کە ئەم دامودەزگایە ئەوانی وەلا ناوە، ناتوانن بەپێی ئەم پێناسەیە کێشەکانی خۆیان لە ڕێگەی سیاسەتی

---

1 Mercantilism

دەرگای کراوە چارەسەر بکەن. سیاسەتەکانی ئاریکاریی یەکیەتیی ئوروووپاش بۆوێنە لەگەڵ ئەفریقای باشووری چۆڵگە هیچ کاتێک شتێکی جیا لە سیاسەتی داگیرکاریی نوێ[1] نەبووە و زیندانیبوونی ئەم پارزەوینەی لە بارودۆخی "پێش سەنعەتیدا" هەتاهەتایی کردووە، هەروەها ڕێکخستنی لیبرالی یەکیەتیی ئورووپاش کە داخوازی ڕێکەوتنامەکانی کۆنتۆنۆ (Contonou 2000) و شەریکە ئابوورییەکانی ناوچەییە (APER)، ئەم گۆڕانکارییە ناشیاوەی بەگوژمتر کردووە. لە ڕوانگەی گەلە جۆراوجۆرەکانی گوێ زەوییەوە یەکبوونی سەرانسەری دامودەزگای جیهانی لەژێر دەسەڵاتی بازاڕدا کارێکی شیاو نییە و قازانجی بۆ ئەو وڵاتانە نەبووە و نابێ.

٣. دیموکراسی بەرامبەر لەگەڵ سەرمایەدارییە. (بە وتەیەکی دیکە، بێ سەرمایەداری هیچ چەشنە دیموکراسییەک بوونی نییە.) لە ڕاستیدا، دیموکراسی بە مانای حکوومەتی خەڵکی، واتە جەماوەری خەڵکی ئاسایی پێناسە کرابوو. لەم ڕوانگەیەوە تا ڕادەیەکی زۆر مانایەکی چینایەتی هەبوو: یانی دەستەڵاتی نزمترین و هاوکات گەورەترین چینی [کۆمەڵگە]، هەر بەم هۆیەش خوێندەوار و دەوڵەمەندەکان، هەروەها ئەوانەی کە بایەخیان بە ژیانی شارنشینی دەدا، هەراسیان لە دیموکراسی بوو و وەلایان دەنا. دیموکراسی وەکوو بۆچوونێکی یەکسانیخواز لە سەدەی ٥ی پێش زایین لە لایەن ئەفلاتوونەوە [پلاتۆ][2]، هەروەها هەر بەو ڕاشکاوییەش لە سەدەی حەڤدەی پاش زایین لە لایەن کرامۆڵەوە[3] وەلا نرا، تەنانەت هاوپەیمانە چەپخوازەکانی کرامۆڵ لە شەڕی نێوخۆیی ئینگلیس، واتە ئەو یەکسانیخوازانەی کە لەسەر

1 Neocolonialism
2 Plato 428/427 or 424/423 – 348/347 BC)
3 Cromwell, Oliver 1599-1658

کێشەی مافی دەنگدان لێی جیا ببونەوە، دیموکراسیان قەبووڵ نەکرد و وەلایان نا. ئەوان تەنانەت بیریان لەمەش نەکردەوە کە مافی دەنگدان بە دوو لە سێی خەڵکی وڵاتێک بدەن کە مزبەر یان مووچەوەرگر بوون. بە باوەڕی یەکسانیخوازەکان ئەم کەسانە بە هۆی بەستراوە بوونیان بە کەسانێکی تر مافی بەشدارییان لە کار و باری سیاسیدا نەبوو. تەنانەت جان ستوارت میل بانگەشەکاری بەناوبانگی لیبرالیزمی سەدەی نۆزدە کە بایەخێکی تایبەتی بە ڕۆڵی جەماوەر و خەڵکی ئاسایی دەدا، چوارچێوە و سیستمێکی بۆ مافی دەنگدان پێشنیار کرد کە چینی زەحمەتکێش نەتوانێ ببێتە زۆرینەیەکی پڕکاریگەر. دیموکراسیی بورژوایی لە ئورووپا، لە چەشنی سەرەتایی خۆیدا، لە شارە ئازادەکان (کە دامودەزگای هاوپیشەیی و شۆڕای شارەدارییەکان تا ڕادەیەک دەستەڵاتی فیۆدالەکانیان بەرتەسک کردبووە و تەنانەت لە بەرامبەر پاپیشدا ڕادەوەستان و سینگی خۆیان وەپێش دەنا)، سەرچاوەی گرتووە.[١] بۆرژوازی لەم بوارەدا توانی پێوەندیی خۆی لەگەڵ خەڵکی بەهێز بکا و پاشان ئەوان بە شوێن خۆیدا ڕابکێشێ تا لە ئاکامدا بتوانێ دەستەڵات لە دەستی فیۆدالەکان دەربێنێ. دیموکراسیی بۆرژوایی دەستکەوتێکی گەورە بوو کە توانی "مافی بەرامبەر" و ئازادیی خۆیی دابین بکا، بەڵام نەیتوانی بەرامبەری پێک بێنێ بە واتەیەک "مافی بەرامبەر" بەبێ بەرامبەری.

١ لەو کاتەدا دەیانکوت: "هەوای شار ئازادت دەکا" (Stadtluft macht frei). هەر لەبەر ئەوە، ئەو وەرزێرانەی کە لە دەستی فیۆدالەکان و دەستەڵاتی ڕەهای ئەوان واتە گوندەکان هەڵدەهاتن، ڕوویان لە شارەکان دەکرد. پادشاکانی ئورووپا هەوڵیان دەدا بە یارمەتی شارەکان لە بەرامبەر بە قەڵای فیۆدالەکان، بە قازانجی پەرەدان بە دەستەڵاتی خۆیان خۆڕاگرن.

له نیوەی دووهەمی سەدەی نۆزدەدا، بزووتنەوەی کرێکاری توانی دیموکراسی سیاسی بەسەر بۆرژوازیدا داسەپێنێ و مافی کۆمەڵایەتی وەدست بهێنێ، بەڵام ئەمەش تەنیا لە چوارچێوەی سازان و قەبووڵی بەڕێوەبردنی ئابووریی کۆمەڵگە لە چوارچێوەی دامودەزگای سەرمایەداریدا بوو، شتێک کە بۆخۆیشی بەهۆی جەمسەریبوونی جیهان و بە قازانجی ناوەندە سەنعتییەکان سەری گرت. بەم پێیە، دیموکراسی ڕۆژئاوایی بەسراوە بە دەسەڵاتداریی سیاسییە، لە حاڵێکدا بەڕێوەبردنی ژیانی ئابووری هێشتا لەسەر بنەمای بنەواشەی نادێموکراتیکی خاوەندارییەتی خۆیی و ڕکبەرکێ دایە. شێوەی بەرهمهێنانی سەرمایەداری لە خۆیدا پێویستی بە دیموکراسی نییە، بەڵکوو سروشتی سەرکوتکەرانەی ئەو لە ئابووریی شاراوە و لە خۆبێگانەبوونی ئابووری دایە. ڕاستییەکانی ژیان پیشانیان داوە کە بەرتەسککردنی دیموکراسی لە چوارچێوەی بەشێک لە ئازادییەکاندا، بەبێ لەنێوبردنی ڕەوتی چەوسانەوەی ئینسانەکان و داگیرکەریی وڵاتەکان، ناتوانێ بە چەشنێکی بنچینەیی ئەم کێشەیە چارەسەر بکا، بە واتەیەکی دیکە دیموکراسی سیاسی بێ دیموکراسی ئابووریی وتەیەکی بێمانایە.

سۆسیالیستەکان و دیموکراسی لیبرالی:

بەپێی لێکدانەوەکانی سەرەوە ئەم پرسیارە دێتە پێش، ئایا هێزێکی سۆسیالیست لە وڵاتێکدا کە تەنانەت دیموکراسی و ئازادیی لیبرالیش بوونی نییە، نابێ تا گەیشتن بە سۆسیالیزم، بۆ وەدەسهێنانی دیموکراسی تێبکۆشێ و دروشمی کاتی و درێژخایەنی تەنیا لە چوارچێوەی گەیشتن بە سۆسیالیزمدا قەتیس بمێنێتەوە؟ بێگومان پێش هەموو شتێک پێویستە ئێمە بە چەشنێکی میکانیکی کۆمەڵگەی خۆمان لەگەڵ ئورووپا بەراورد نەکەین، ئەو شتانەی کە ساڵیانی ساڵە لە

ئوروو‌پادا بۆتە بەشێک لە ژیانی ئاسایی خەڵک، بۆ ئەو وڵاتانەی کە دیکتاتۆریی ئۆلی و نائۆلییان تێدا زاڵە، بۆتە ئاواتێکی مەزن و جاروبار تەنیا لە چوارچێوەی خەیاڵدا دەگونجێ. لەم وڵاتانەدا خەبات بۆ وەدەستهێنانی دیموکراسیی بۆرژوایی بەشێک لە ئەرکەکانی چەپ و بزووتنەوەی کرێکارییە و پێویستە دیموکراسیی بورژوایی وەکوو دەرفەت و بەربواری پەرەسەندنی دیموکراسی بە قۆناغێکی بەرزتر و مسۆگەرکردنی یەکگرتوویی تەواوی ویستە دێموکراتییەکان لە بواری پێوەندیی نێوان جنسەکان، ڕەگەزەکان، کۆمەڵگە جۆراوجۆرەکانی نەتەوەیی و فەرهەنگی و دێموکراتیزەکردنی ئابووری، پاراستنی ژینگە و بەربەرەکانی لەگەڵ برۆکراسی دەزگا دەوڵەتییەکان لەبەرچاو بگیرێ.

ژیان و خەباتی کۆمەڵگە لە چوارچێوەی دروشمی هەموو یان هیچدا ناگونجێ و ئەمە تەنیا لە تاقیکردنەوەکانی فیزیۆلۆژیدا باوی هەیە. دیموکراسیی بورژوایی بە تایبەتی لە وڵاتێک وەکوو ئێران و کوردستان و هتد بواری دروستکردنی ئەنجومەن و یەکیەتیی پیشەیی و هونەری، ڕێکخراوەی بەرگری لە مافی ژنان و منداڵان، بەشداری و دەنگدانی خەڵک لە ژیانی سیاسیی کۆمەڵگە، خەباتی پارلمانی، ئازادیی دەربڕینی بیروڕا لە ڕێگەی گۆڤار و ڕۆژنامە و هتد، کورتکردنەوەی دەستەڵاتی مزگەوت و هێزە ئایینییەکان لە دادوەری و کاروباری ژیانی ئاسایی خەڵک، پێکهێنانی چوارچێوەی قانوونی دژ بە توندوتیژی لەگەڵ ژنان و منداڵان و تەنانەت بواری پێویست بۆ وەدیهێنانی مافی ڕێژەیی نەتەوەکان [بۆ وێنە بەپێی دروستبوونی وڵاتێکی فێدڕاڵ یان نەناوەندی] و هتد ... پێک دەهێنێ. تەواوی ئەمانە یاریدە دەدا بە جێگیربوون و خۆڕاهێنانی دیموکراسی و ئازادی لە کۆمەڵگە و بەرزکردنەوەی ئاستی ئاگایی گشتی خەڵک لە تەواوی بوارەکانی ژیان و یەک لەوان ئاگایی نەتەوەیی. دیموکراسیی بورژوای

به بەراوەرد لەگەڵ سیستمی زاڵی ئایینی لە ئێران، کە کۆمەڵگەی کردۆتە زیندانێکی گەورە و هەرچەشنە بانگێکی ئازادی بە بەندیخانە، ئەشکەنجە و کوشتن وڵام دەداتەوە؛ قۆناغێکی گەورە و ئەرێنییە.

کورد و دیموکراسی لیبرالی:

حیزب و ڕێکخراوە کوردییەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش بەبێ لەبەرچاوگرتنی دروشمی کاتی یان درێژخایەن [فیدڕاڵی، کۆنفیدڕاڵی یاخود سەربەخۆیی] بۆ بردنەسەرەوەی ئاگایی نەتەوەیی و کۆکردنەوەی خەڵک و ڕێکخستنیان لەنێو پێکهاتە جۆراوجۆرە سیاسی و مەدەنییەکاندا پێویستیان بە بارودۆخێکی ئازاد و دێموکرات هەیە تا کاریگەریی ڕاستەوخۆیان لە ژیانی ڕۆژانەی گەلەکەیاندا هەبێ. چارەسەریی کێشەی نەتەوەیی و گەیشتن بە ئاواتی لەمێژینەی کورد، واتە سەربەخۆیی ڕێگەیەکی ساف و بێ لەمپەر نییە و لە کورتخایەندا وەدی نایە. پێویستە بۆ گەیشتن بۆ ئەم ئامانجە بارودۆخی فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی مسۆگەر بکرێ؛ تا خەڵکی بە ئاستێک لە ئاگایی نەتەوەیی بگەن کە بتوانن بڕیار لەسەر چارەنووسی خۆیان بدەن.

ڕۆژهەڵاتی کوردستان پاش باکوور گەورەترین بەشی کوردستان بەپێی پانتایی وڵات، ڕێژەی دانیشتووان، ڕەنگاوڕەنگی ئایین و زاراوەی زمان، هەروەها ئاستی ئاگایی نەتەوەیی و یەکنەبوونی پێشینەی بزووتنەوەی نەتەوەیی لە ناوچە جۆراوجۆرەکان لە ورمێوە تا دێهلۆڕانە، هەروەها تێکەڵاوبوونی سنووری جوغڕافیای ڕۆژهەڵاتی کوردستان لەگەڵ نەتەوە دراوسێیەکان، بە تایبەتی ئازەرییەکان یەکێک لە کێشەکانی شایانی بیرکردنەوەیە. ئەم ڕاستییە ئەمەمان پێ دەسەلمێنێ کە هەڵبژاردنی دروشمی شیاو، شێوەی خەبات و چالاکیی

هێزێکی پێشکەوتنخواز بۆ چارەسەری کێشەی کورد، پێویستە هاوئاهەنگی لەگەڵ بارودۆخی نێوخۆیی، ناوچەیی و جیهانی هەبێ تا بتوانێ بیروڕای گشتی و پشتیوانی وڵاتە زلهێزەکانی جیهان و ڕێکخراوە نێونەتەوەییەکان بەرەو خۆی ڕابکێشێ. کێشەی نەتەوەیی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، بە چەشنێکی خۆویستانە[1] چارەسەر ناکرێ و پێویستە هێزێکی بەرپرس قۆناغ بە قۆناغ ئەم ڕێگایە ببڕێ. قەبووڵی ئەم ڕاستییانە بە مانای پاشگەزبوونەوە لە ئامانجی درێژخایەن واتە سەربەخۆیی نییە. کێشەی نەتەوەیی کورد تەنیا کاتێک بە یەکجاری چارەسەر دەکرێ کە کورد دەوڵەت و کیانی خۆی ببێ، ئەم مەسەلەیەش پێویستە لە پرۆگرامی حیزبێکی سۆسیالیست لە کوردستاندا ڕەنگدانەوەی هەبێ. ئەرکی کوردی سۆسیالیست، گرێدانی خەباتی نەتەوەیی و چینایەتییە بەیەکەوە، هەروەها بەرگریکردنە لە مافی چارەی خۆنووسینی کورد تا ئاستی جیایی و پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆ. بەڵام لە کۆتاییدا ئەوە نەتەوەی کوردە کە بڕیاری ئاخری خۆی دەدا، هەر ئەو جۆرەی کە خەڵکی سکاتلەند بەپێی بەرژوەندیی خۆی ئازادانە دەنگی بە مانەوە لە بریتانیادا دا، کوردیش دەتوانێ لە وڵاتێکی ئازاد، بەپێی بەرژوەندیی خۆی دەنگ بە مان یان نەمان لەو وڵاتانەدا بدا کە کوردستانیان بەسەردا دابەش کردووە، بەڵام نەبوونی ئازادی، دیموکراسی و میکانیزمی قانوونی بۆ چارەسەری ئاشتیخوازانەی کێشەی نەتەوەیی، هەروەها درێژەپێدانی سیاسەتی سەرکوتکەرانەی دەسەڵاتی ناوەندی، تەنیا دەبێتەوە هۆی ئاڵۆزتربوونی بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتیی ئەم وڵاتانە و ڕادیکاڵیزەبوونی هەر چی زۆرتری بزاڤی ڕزگاریخوازانەی کورد.

---

1 Valntarysty

سەرچاوەکان

١. مقدمه‌ای بر ایدئولوژی‌های سیاسی " اثری از مجموع آثار "رابرت اکلشال"، "ریچارد جي"، "وینسنت گیگن"، "ایین مکنزی"، "ریک ویلفورد" و "مایکل کنی"، ترجمه محمد قائد، تهران ١٣٨٥، نشر مرکز

٢. سه چهره‌ی دموکراسی، سی. بی. مک فرسن، ترجمه مجید مددی، نشر دیگر، ١٣٨٢، تهران

٣. آینده‌ی سوسیالیسم، (مجموعه‌ی مقالات)، ترجمه‌ی ناصر زرافشان، تهران ١٣٨٠، نشر آگاه

٤. سه مفهوم درباره آزادی: لیبرالی، دموکراتیک و سوسیالیستی، استفانو پتروچیانی، برگردان : ب . کیوان، .

٥. مسئله آزادی از دیدگاه مارکس: رابطه دیالکتیکی آزادی مثبت و منفی، استفانو پتروچیانی، برگردان : ب . کیوان

٦. برابری و مسئله های آن، دومنیکو لوسوردو ، برگردان : ب . کیوان

٧. مفهوم عمومی انسان در سنت لیبرالی و سۆسیالیستی، دومنیکو لوسوردو، برگردان : ب . کیوان،

٨. «حقوق بشر» و «حقوق شهروند»: دیالکتیک جدید برابری و آزادی، اتین بالیبار، برگردان : ب . کیوان ،

٩. تناسخ دیالکتیک برابری به عقیده مارکس، برنارد شاوانس، برگردان : ب. کیوان،

۱۰. آیا آزادی و برابری با هم سازگارند؟ ژ. آ. کوهن، برگردان : ب. کیوان،
۱۱. علاقه به آزادی، توجیه برده‌داری، سه نظر در مورد لیبرالیسم، لوسین سو، ترجمه باقر جهانبانی، لوموند دیپلوماتیک فارسی ژوئن ۲۰۱۳
۱۲. دموکراسی و سیر تکامل تاریخی آن، احسان طبری، نوشته‌های فلسفی و اجتماعی جلد دوم، انتشارات حزب توده ایران، چاپ دوم ۱۳۸۶
۱۳. سه مفهوم آزادی، اسفندیار طبری، خرمگس نشریه فلسفی و اجتماعی، شماره ۲، مارچ ۲۰۱٤، اسفند ۱۳۹۲
۱٤. سوسیالیسم و لیبرالیسم: همسوئی‌ها و ناهمسازی‌ها، گفت وگو با سعید رهنما، نشریه خبری سیاسی الکترونیک ایران امروز ۲۰۱٤

نیوولیبرالیزم لە ئاوێنەی مێژوودا
(کورتەباس)

پێناسە و بنەماکانی نیوولیبرالیزم:

چەمکی نیوولیبرالیزم بە چەشنی جۆراوجۆر پێناسە کراوە. "دەیڤید هاروی" بیرمەندی مارکسیست و مامۆستای جوغرافیا و مرۆڤناسیی زانستگەی نیویۆرک، نیوولیبرالیزم وەکوو پرۆژەیەکی سیاسی، چینایەتی کۆی سەرمایەداران پێناسە دەکا کە داسەپێنەری دەستەڵاتی سەرمایەداری بە سەر کۆمەڵگەیە و هەوڵ دەدا هێز و توانای چینی کرێکار کۆنترۆڵ بکا. لە ڕوانگەی "ئەحمەدی سەیف" ئابووریناس، مامۆستای خانەنشینی زانستگەی ستافۆردشر و مامۆستای ئێستای کۆلێجی ڕیجنتزی بریتانیا، نیوولیبرالیزم "کۆی سیاسەتگەلێکە کە تێ دەکۆشێ دەستوورەکانی بازاڕ بەسەر ژیانی مرۆڤدا زاڵ بکا. دەستووری بازاڕیش بریتین لە کاڵاکردنی هەموو ئەو شتانەی کە بۆ مسۆگەرکردنی پێداویستییەکانی مرۆڤ واجب و پێویستن".

بەگشتی، بیرۆکەی نیوولیبرالیزم، بازاڕ وەکوو بنەمای سەرەکی و ناوەندیی کۆمەڵگەی مودێڕنی سەرمایەداری پێناسە دەکا و لەم پێوەندییەدا پێویستە سیاسەتە نێوخۆیی و نێونەتەوەییەکانی هەر وڵاتێک هەلومەرجی شیاو بۆ کارامە بوونی بازاڕ و ئازادییە

کارخولقێنەرەکان مسۆگەر بکا. لە ڕوانگەی نیولیبرالەکانەوە ئەرکی دەوڵەت بریتییە لە پێکهێنان و پاراستنی چوارچێوەیەکی شیاو بۆ کار و باری بازاڕ و دەستەبەرکردنی مافی خاوەندارییەتی خۆی[1]. لەم ڕەوتەدا سەرەڕای پێویستی بازاڕ بە پشتیوانی دەوڵەت، ڕادەی دەستێوەردانی دەوڵەت لە کار و باری بازاڕ تا ئاستێکی زۆر، کەم دەکرێتەوە.

تایبەتمەندی نیوولیبرالیزم، بەئابووری کردنی هەموو بوارێکی ژیانی مرۆڤە. بە باوەڕی نیولیبرالەکان، بازاڕ باشترین ڕێگا بۆ ڕێکخستنی تەواوی بوارەکانی ژیانە، بەڵام بازاڕ هاوکات پێویستی بە پشتیوانی یاسا و دەسەڵاتی دەوڵەتی هەیە. نیولیبرالەکان بە پێچەوانەی لیبرالە ئابوورییە کلاسیکەکان، لە لایەکەوە بازاڕ شیاوی هەموو بوارێکی ژیان و، ژیانیش شیاوی بەئابووری کردن دەزانن، لە لایەکی دیکەشەوە ڕکەبەری وەک دیاردەیەکی ئاسایی پێناسە دەکەن و پێیان وایە پێویستە ئەم دیاردەیە وەڕێ بخرێ، هان بدرێ و هاسانکاری و پشتیوانی لێ بکرێ، هەروەها جاروبار یارمەتی دارایی پێ بکرێ. هەر لەبەر ئەوەیە کە نیولیبرالەکان کێشەیەک لەوەدا نابینن کە بازاڕەکان جاروبار خەڵک بەرەو هەڵدێری هەرەسهێنان بکێشن و، دەوڵەت و هتد بێن و بازاڕ بگەڕێنەوە سەر شوێن و پێگەی هەوەڵی خۆی.

هەرچەند پەرەگرتنی سیاسەتە ئابوورییەکانی نیولیبرالی لە هەموو جیهاندا یەکسان و هاوشکڵ نەبووە، بەڵام نیولیبرالەکان خاوەن خاڵی هاوبەشیشن، بۆ وێنە، لە ڕوانگەی ئەوانەوە:

- بازاڕ باشترین و شیاوترین دەزگایە بۆ تەرخانکردنی سەرچاوەکان لە ڕەوتی بەرهەمهێنان و دابەشیندا.

---

1 Private Ownership مالکیت خصوصی

• کۆمەڵگە لە خەڵکێکی [بەرهەمهێنەر و بەکارهێنەری] ئازاد و خودموختار پێکهاتووە کە ئەنگیزە و هاندەریان تەنیا بەپێی بەرژەوندی و ڕەچاوکردنی ئابووری دیاری دەکرێ.
• "ڕکەبەری" بزوێنەری سەرەکی بازاڕ بۆ داهێنانی شتی نوێ و نوێکارییە.

توێژەران ٣ دەستە لە سیاسەتە ئابوورییەکانی نیولیبرالییان دیاری کردووە:

• ڕزگارکردنی ئابووری لە ڕێگای لابردنی کۆنترۆڵی نرخەکان و هەڵگرتنی چاودێری لەسەر بازاڕەکانی سەرمایە، هەروەها کەمکردنەوەی بەربەستە بازرگانییەکان.
• دابەزاندنی ڕۆڵی دەوڵەت لە ئابووری و خۆییکردنی[1] بنکە دەوڵەتییەکان، هەروەها ئەوانەی کە بە پێداگری ماڵیاتی و ڕێگری لە دەرخستنی پارەیەکی زۆر و بڕاندنەوەی کەمیی بودجە، پارێزەری سەقامگیریی گەورە ئابورییەکانن.
• لابردنی یارمەتی دارایی دەوڵەت.

لە ئاستی نێونەتەوەییشدا، وێدەچێ نیولیبرالەکان لە سەر سێ خاڵ کۆک بن:

١. بازرگانیی ئازادی شتومەک و خزمەتگوزاری
٢. سووڕانی ئازادی سەرمایە
٣. ئازادیی سەرمایەنانەوە

لایەنگرانی نیوولیبرالیزم بە یارمەتی "سندووقی نێونەتەوەیی پارە" و "ڕێکخراوەی بازرگانی جیهانی" بەشێکی بەرچاو لە وڵاتەکانیان مەجبوور بە ملدان بەم چوارچێوەیە کردووە، واتە ئێستا زۆربەی

---

1 Privatization خصوصی‌سازی

دەوڵەتەکان بە چەشنێکی لاوەکی لەگەڵ پەرەسەندنی دەسەڵاتی بازاڕ، دابەزینی بەرچاوی خەرجومەخارجی گشتی و ڕێساکانی[1] دەوڵەتی و ملدان بە بیری تاکایەتین،[2] تەنانەت ئەگەر لەم پێوەندییەدا بە میلیۆن کەس دۆڕاوی ئەم چەشنە سیاسەتە بن. لەوەدەچێ بەڕێوەبردنی ئەم چەشنە جیهان بینییە ئابوورییە لە ساڵەکانی داهاتوودا جیاوازیی[3] باکوور و باشوور و نابەرامبەری جیهانی گەلێک ئاڵۆزتر و خراپتر بکا.

نیوولیبرالیزم بە پێداگری کردن لەسەر عەقڵانییەتی ئابووری،[4] تاکایەتی و بەرژوەندی شەخسیی هەوڵ دەدا ڕێپێشاندەری هەموو کار و هەنگاوێکی نێو کۆمەڵگە بێ و بە دیاریکردنی ئامانجە ژێربێژانە، تاکخوازانە و خۆپەرستانە وەکوو ڕێپێشاندەری تەواوی ئاکارەکانی مرۆڤایەتی، خۆی وەکوو زانستێکی کۆمەڵایەتی جیهانی[5] کە توانای شیکردنەوەی هەموو ئاکارێکی مرۆڤی هەیە، پێناسە بکا. چڕبوونەوەی نیوولیبرالیزم لەسەر تاک بە مانای بەناپێویست زانینی چەمکگەلێک وەکوو"بەرژوەندیی گشتی" و "کۆمەڵ" و سڕینەوەی ئەوان لە بیر و دەروونی کۆمەڵگە و یاسا دەوڵەتییەکانە. جێگای سەرسووڕمان نییە کە نیولیبرالەکان خەڵک بە هۆی بێکاری و نابەرامبەری و هەژارییەوە سەرکۆنە دەکەن نەک سیستمی پێکهێنەر و سیاسەتەکانی نیولیبرالی و پارێزکارانەی دەستەڵاتدارەکان.

---

1 Regulation

2 Individuality

3 Gap

٤ مەبەست لە عەقڵانییەتی ئابووری(Economic Rationality) هەوڵدان بۆ گەیشتن بە ئەوپەڕی بەرژوەندیی مادی تاک لە چوارچێوەی بایەخدان بە دابینکردنی خۆشگوزەرانی و بەختەوەریی زۆرتر بۆ بەکارهێنەر و سوود و قازانجی زۆرتر بۆ بەرهەمهێنەرە.

5 Global

بە پێچەوانەی بۆچوونی دوکترینی نیولیبرال کە باس لە سڕینەوەی ئایدیۆلۆژی لە ژیانی مرۆڤایەتی دەکەن، جیهان شایەدی داسەپاندنی بیروهزری نیولیبرالی لە قۆناغی نوێی بەجیهانی بوونی سەرمایەداری واتە سەرهەڵدانی "ئابووریی جیهانی" و یەکپارچەکردنی ئایدیۆلۆژیی لە تەواوی بوارەکانی ژیانی سیاسی و ئابووری، هەروەها کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی و نیزامی مرۆڤە. ئازادیی بازاڕ و ئاڵوگۆڕی[1] بنەمای فیکری و کرداریی ئەم ئابوورییە جیهانییەیە. لەم پێناوەدا پێویستە دەروازەی تەواوی وڵاتەکان بێ هیچ مەرجێک بۆ کەلوپەلی شیرکەتە بان نەتەوەییەکان بکرێتەوە و هیچ ئاستەنگییەک لە بەرامبەر هاوردەکردنی ئەواندا نەبێ. بەم پێیە "شەڕ"ێکی ڕاستەقینەی ئابووری بەسەر مرۆڤایەتیدا سەپێنراوە.

بەجیهانی بوونی ئاڵوگۆڕ بۆتە هۆی بەرزبوونەوەی میزانی نابەرامبەری لە ئاستی نەتەوەیی و نێونەتەوەییدا. بەپێی ڕاگەیاندنی بەرنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان سەبارەت بە گەشەکردن، وڵاتە هەژارەکان هەژارتر دەبن و هیچ پێوەندییەک لە نێوان پێداویستی و سەرمایەنانەوەدا نییە. لە نێوان ساڵانی ١٩٩٤ و ١٩٩٥ی زایینیدا ئاستی سەرمایەنانەوەی ڕاستەوخۆ لە ئەفریقایەک کە تەنانەت ژێرپێکهاتەیەکی جیدیشی لە هەموو ئاستەکاندا نییە، پتر لە سەدا ٢٧ دابەزیوە. ئەم سەرمایەنانەوەیە بەرامبەر بە ١.٢ میلیارد دۆلار واتە سەدا ٣ی تەواوی سەرمایەنانەوەی جیهانە. بەپێی ئامارێک کە لە لایەن خانمی"بیئاتریس مارە" نوێنەری پێشووی پەرلەمانی فەڕانسە لە کۆبوونەوەی "سیاتێلی ئەمریکا"، لە نێوان ساڵانی ١٩٤٨ و ١٩٩٧دا، میزانی چوونەسەرەوەی قەبارەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی ١٧ کەڕەت و قەبارەی بەرهەمهێنان تەنیا

---

1 Exchange مبادله

٦ جار بووه. بەپێی ڕاپۆرتی ناوەندی توێژینەوەی لێکدانەوەکانی داهاتوو و ئاگادارییی نێونەتەوەیی(CEPIT) لە پێوەندی لەگەڵ تیۆری ئازادکردنی ئاڵوگۆڕ، "لە ساڵانی ١٩٩٥ – ١٩٨٠دا، نرخی نێونجی گەشەسەندنی ساڵانەی وڵاتانی لە حاڵی گەشەسەندنی ئەندامی "گات[١]، لە ساڵی ١٩٨٦ بە زەحمەت زۆرتر لە نرخی گەشەسەندنی ئەو وڵاتانە بوو کە لەو ڕێکەوتەدا ئەندامی ئەم ڕێکخراوەیە نەبوون(٢.٢٪ لە بەرامبەر ٢.١٪).

نیوولیبرالیزم لە ئەزموونی زەمەندا:

مێژووی سەرهەڵدانی نیوولیبرالیزم وەک ئایدیۆلۆژییەک دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی ساڵەکانی دەیەی ١٩٣٠، کاتێک لە پاریس، دەستەیەک لە ڕووناکبیرە لیبرالەکان لە ساڵی ١٩٣٨دا کۆبوونەوە بۆ ئەوەی مەترسییەکانی تەواوییەتخوازیی "حیزبی نازی ئاڵمان" و بەرنامەداڕشتنی کۆخوازانەی ئابووریی دەوڵەتی کینزی[٢] ئینگلیس و

١ گات کورتکراوەی "General Agreement on Tariffs and Trade" واتە ڕێککەوتنامەی گشتیی تاریفە و بازرگانییە. ئەم بەڵگەنامەیە بریتییە لە ٣٨ مادە و ٤ بەش کە لە ٣٠ی ئۆکتۆبری ١٩٤٧ لە نێوان ٢٢ وڵاتی پێشکەوتوو و سەنعەتی لە شاری ژنێڤی سویس واژۆ کراوە. لە ساڵی ١٩٩٤ واتە کۆتایی ژیانی ئەم ڕێککەوتنامەیە، ژماری ئەندامەکانی گەیشتە ١٢٣ وڵات. بەگشتی گات ڕێککەوتنێک بۆ دابەزاندنی تاریفەی گومرکی، لابردنی ئاستەنگی و بەربەستەکانی بازرگانیی ئازاد بوو و ئێستا وەکوو ڕێکخراوەیەکی نێونەتەوەیی بوونی نییە و جێگای خۆی بە ڕێکخراوەی بازرگانیی جیهانی داوە.

2 Keynesian Economics

ئەم بیرۆکەیە سەرچاوەی لە بۆچوونەکانی مینارد کینز ئابووریناسی بریتانیایی گرتووە و بەپێی ئەم بیرۆکەیە دەوڵەت بە بەڕێوەبردنی کۆیەک لە خدمەگوزاریی کۆمەڵایەتی و کۆنترۆڵی ئابووری هەوڵدەدات پێشگیریی سەرهەڵدانی قەیرانی دەورەیی سەرمایەداری بکا.

سیاسەتی نوێی ئەمریکا واتە "نیوودیل"[1]ی فرانکلین رۆزوێڵت لێک بدەنەوە. ئاکامی ئەم کۆبوونەوەیە داهێنانی چەمکی نیوولیبرالیزم و گەڵاڵەکردنی بیرۆکەیەک بوو کە "گرنگی دەوڵەت وەکوو پارێزەری بازاڕی ئازادی لە پێوەندی لەگەڵ مسۆگەرکردنی ڕەوتی بەڕێوەبەری قانوون دەدیت".

بەشێک لە هۆیەکانی پێکهاتنی نیوولیبرالیزم پێوەندی بە ڕێبازی ئابووری ئوتریش (نەمسا)وە هەیە. بەپێی ئەم ڕێبازە" لابردنی هەر چەشنە نفووز و کۆنترۆڵێکی دەوڵەت بۆ دەرخستنی پارە و لە ڕاستیدا سەرجەمی بەشەکانی سیستمی ئابووری، تەنیا ڕێگای گەیشتن بە بازاڕێکی راستەقینەی ئازادە". لەو کاتەدا ئابووری، ڕاستەوخۆ گرێدراوی دوو بۆچوونی لودویگ فۆن میزس(١٨٨١-١٩٧٣) و فردریش فۆن هایک (١٨٩٩-١٩٩٢) بوو، کە بە هۆی داڕشتنی چوارچێوەی سەرەتایی ئایدیۆلۆژیی نیولیبرالەکان وەک باوکی نیوولیبرالیزم پێناسە دەکرێن. لە ڕوانگەی فۆن میزس – ەوە *"خۆویستیی قانوون بنەمای کۆمەڵگەیە"* و بۆ هایکیش *"ئازادیی بازاڕ سەرتر لە ئازادییەکانی دێموکراتیکە و تەنیا کاپیتالیزم توانای مسۆگەرکردنی دیموکراسی هەیە".*

شەڕی دووهەمی جیهانی و کۆچکردنی ئابووری ناسەکانی ئوتریشی وەک فۆن میزس، فریتز مەکلاپ و مایکەڵ پۆلانی، بوو بە هۆی پەرەسەندنی بیری نیولیبرالی لە تەواوی جیهان. پاش شەڕی دووهەمی جیهانی ڕێکخراوە و ڕێبازە نیولیبرالییەکان وەکوو

---

1 New Deal
بەرنامەی ئابووری و کۆمەڵایەتیی فرانکلێن ڕۆزوێڵت پاش مەندیی گەورەی ئابووریی ئەمریکا لە ساڵی ١٩٢٩ بۆ باشترکردنی وەزعییەتی ئەم وڵاتە.

ئەنجوومەنی مۆنت پێلڕین[1] پێکهات، ئەم ڕێکخراوەیە لقە جۆراوجۆرەکانی نیولیبرالی وەکوو کۆچەرە ئوتریشییەکان، ڕووناکبیرە بریتانیاییەکانی ڕێبازی ئابووریی لەندەن و زانستگەی مەنچستر، ئەمریکاییەکانی ڕێبازی شیکاگۆ، هەروەها میلتن فریدمن و ئاڵمانییەکانی ڕێبازی فڕایبورگی لە دەوری یەک کۆکردەوە.

درەنگتر، ڕێکخراوەکانی ژووری بیروهزری نیوولیبرالیزم وەک ئەنستیتۆی کاروباری ئابووری[2] لە ساڵی ١٩٥٥ لە بریتانیا و ناوەندی کەلەپوور[3] لە ساڵی ١٩٧٣ لە ئەمریکا دامەزران. ئەم ناوەندانە دژ بە سیاسەتی کینزی و دەستێوەردانی دەوڵەت لە کاروباری بازاڕ بوون. داکەوتنی سیستمی برێتۆن وودز[4] لەساڵی ١٩٧١ کە هاوکات لەگەڵ ڕاگرتنی قابلییەتی گۆڕانی دۆلار بە دراو لە ئەمریکا بوو، دەرفەتێکی باشی بۆ بردنە پێشەوەی پڕۆژە سیاسییەکانی نیولیبرالی وەکوو "بەهرەبەری، کەمترین ڕادەی دەستێوەردانی دەوڵەت و بازاڕە ئازادەکان" پێکهێنا.

پڕۆژەی نیوولیبرالیزم لە ڕاستیدا لە لایەن کۆی چینی سەرمایەدارەوە بۆ بووژاندنەوەی هێزی چینایەتی و بەرهەڵستکردنی هێزی چینی کرێکار هاتە بەرهەم و هەوڵی ویشککردنی نەمامی لە حاڵی گەشەسەندنی کۆمۆنیزمی دەدا. هێزەکانی چەپ لە سەرەتای دەیەی

---

1 Mont Pelerin Society
2 Institute of Economic Affairs
3 The Heritage Foundation
4 Bretton Woods system
لە ساڵی ١٩٤٤ نوێنەرانی ئەمریکا، بریتانیا و ٤٤ وڵاتی دیکە لە کۆبوونەوەیەک لە برتن وودز لە نیوهەمشایر کۆبوونەوە هەتا لە مەڕ سیستمی پارەی نێونەتەوەیی پاش شەڕی جیهانی دووهەم قسە بکەن و بە بڕیاری هاوبەش بدەن. ئەم کۆبوونەوەیە بووە هۆی پێکهاتنی دوو ڕێکخراوەی جیهانی وەکوو سەندووقی نێونەتەوەیی پارە و بانکی جیهانی.

٧٠ی زایینی سەدەی ڕابردوو، هاوکات لەگەڵ بزووتنەوە کۆمەڵایەتییەکانی دیکە توانیان بەشێکی بەرچاو لە ویستەکانیان وەکوو "بەرگری لە ژینگە، ئاسایش و سڵامەتی پیشەیی، پاراستنی مافی بەکارهێنەر و گەلێک شتی دیکە بەسەر سەرمایەدارەکاندا بسەپێنن، ئامانجی تەواوی ئەم بزووتنەوە و خەباتانە بە هێزترکردنی چینی کرێکار بوو. چینی دەستەڵاتداریش لەم بارودۆخە مەترسیدار و هەستیارەدا بۆ بەرهەڵستکردنی هێزی چینی کرێکار کەلکی لە بیرۆکەی نیولیبرالی وەرگرت. ئەم پڕۆژەیە لە زۆربەی بوارەکاندا پڕۆژەیەکی دژ بە شۆڕش و سەرکوتکەری بزووتنەوەکانی شۆڕشگێڕانە لە وڵاتەکانی لە حاڵی گەشەسەندن وەک موزامبیک، ئانگۆلا و هتد بوو. تەنانەت دەستەیەک لە ئابووری ناسەکانی شیلیا، بارهاتوو لە ژێر سەرپەرستی میلتن فریدمەن لە زانستگەی شیکاگۆ، پاش ساڵانی ١٩٧٣ یارمەتیدەری دیکتاتۆرێک وەک ئاگۆستیو پینۆشە، بەپێی بیروهزری ئابووری ئازاد بۆ خۆجێیی کردنی ئابووری لە شیلیا بوون.

لە دەیەی ٧٠ی سەدەی ڕابردوو، بەشێک لە سیاسەتوانانی ڕاست وەکوو مارگرێت تاچێر لە بریتانیا و ڕۆناڵد ڕێگان لە ئامریکا- پارێزەرانی پڕۆژەی ئابووری نیولیبرالەکان بوون. تەنانەت دنگ شیائۆپینگ ڕێبەری کۆماریی گەلی چین لە ساڵی ١٩٧٨ هەنگاوگەلێکی گرینگی بۆ ئازادکردنی ئابووری، بەڵام لە ژێر کۆنترۆڵی ڕێساکانی کۆمۆنیستی لە چین هەڵگرت. پاش ئەوەی کە تاچێر و ڕێگان بە دەستەڵات گەیشتن ڕەوتی دابەزینی بەرچاوی باجی دەوڵەمەندەکان، سەرکوتی یەکیەتیی کرێکاران، لابردنی ڕێساکان، و ڕکەبەری لە خزمەتگوزاری گشتی دەستی پێکرد. خۆییکردنی خزمەتگوزارییەکانی گشتی وەکوو وزە، ئاو، قەتار، ساغیەتی و سڵامەت، بارهێنان، ڕێگا و بان، هەروەها بەندیخانەکان یان بە وتەیەکی دیکە، ئەسپاردنی ئەوان بە

بازاڕ، ئەم دەرفەتەی بە بنگەکان دا هەتا بنکەکانی وەرگرتنی باج وەڕێ بخەن. سیاسەتە نیولیبرالییەکان لە ڕێگای سەندووقی نێونەتەوەیی پارە، بانگی جیهانی، پەیمانی ماستریخت[1] و سازمانی بازرگانی جیهانییەوە، نارەزاییەکی زیاتری لەنێو بەشێکی بەرچاوی وڵاتانی جیهان پێک هێنا. سەرنجڕاکێش، قبووڵ و بەڕێوەبردنی سیاسەتەکانی نیولیبرالی لە لایەن حیزبگەلێک وەکوو کرێکار و دێموکراتەوە بوو کە سەردەمێک خۆیان لە بەرەی چەپدا دەدیتەوە.

لە کۆتایی دەیەی ٧٠ی سەدەی بیستەم سەرهەڵدانی قەیرانی دارایی لە بریتانیا، بوو بە هۆی ئاوسانی[2] ئابووری، دابەزینی بودجەی دەوڵەت و بەرزبوونەوەی خەرجومەخارجی دەوڵەتی خۆشبژیوی کرێکار، هەروەها بێکاری بەرفراوان و مانگرتنی کرێکاری و پەنابردنی دەوڵەتی حیزبی کرێکاری ئینگلیس بۆ سەندووقی نێونەتەوەیی پارە و وەرگرتنی قەرز لە ساڵەکانی ٧٦-١٩٧٥. لەم پێوەندییەدا دوو بەربژار بەرەوڕووی حیزبی کرێکار بووەوە: قوربانی کردنی بەرژوەندیی دارایی دەوڵەتی بریتانیا واتە چاوپۆشی لە "لیرەی بە هێزی ستێرلینگ" لە جیهانی سەرمایەداریی ماڵی، یاخود مل دانەواندن بۆ شەرت و مەرجەکانی سیاسەتی ڕەنج و سەختیی سەندووقی نێونەتەوەیی پارە، واتە دابەزاندنی بودجە و خەرجومەخارجی خۆشبژیوی. حیزبی کرێکاریی بریتانیا بە هەڵبژاردنی خاڵی دووهەم لە کردەوەدا دژ بە بەرژوەندیی مادی پارێزەرانی نەریتی خۆی جووڵایەوە. ئەم سیاسەتە ناڕەزایەتی و کشانەوەی لایەنگرانی دێرینەی حیزبی کرێکار و لە ئاکامدا شکستی

---

1 Maastricht Treaty

پەیمانی واژۆکراو لە ساڵی ١٩٩٢ لە نێوان ئەندامەکانی کۆمەڵی ئورووپا کە بنچینەی پێکهاتنی یەکیەتیی ئورووپا بوو.

2 Inflation تورم

ئەوان لە ڕێفراندۆمی ١٩٧٩ و سەرکەوتنی مارگریت تاچێری لێ کەوتەوە.

تاچێر وەک نوێنەری نیوولیبرالیزم هەموو هەوڵی خۆی تەرخانی لەنێوبردن و پاککردنەوەی تەواوی شوێنەوار و نیشانەکانی حکوومەتی ڕابردوو و جێگیرکردنی نیوولیبرالیزم کرد و لە ماوەی دە ساڵدا بریتانیای کردە وڵاتێک بە داهاتی تا ڕادەیەک کەم و هێزێکی کرێکاری دەستەمۆ (بە بەراورد لەگەڵ بەشەکانی دیکەی ئورووپا). تاچێر بە کردنەوەی درگا بۆ سەرمایەنانەوەی بیانی، بەرگری نەکردن لە بەرژوەندیی پیشەسازیی خۆماڵی و ڕێدان بە ڕکەبەری و سەرمایەنانەوە لە پیشەسازیی بریتانیا، نەک هەوڵی بۆ دابەزاندن و لاوازکردنی زۆرتری یەکیەتییەکانی کرێکاری دا، بەڵکوو لە ماوەی چەند ساڵدا بەشێکی بەرچاوی سەنعەتی نەریتی بریتانیای وەکوو پیشەسازیی پۆڵای شێفیلد، کەشتیسازیی گلاسکۆ و سەنعەتی خۆماڵیی ماشێنسازی، لەنێو برد و بریتانیای کردە گۆڕەپانی چالاکی شیرکەتە ژاپۆنییەکان کە هەوڵیان دەدا دەستیان بە بازاڕەکانی ئورووپا بگات. ئەم شیرکەتانە کەلکیان لە کرێکارانی دەرەوەی یەکیەتیی کرێکاران وەردەگرت کە ملیان بە شێوەی کاری ژاپۆنی دابوو.

بریتانیا یەکێک لەو وڵاتانەیە کە خاوەنی کۆنترین حیزب و یەکیەتیی کرێکاران، هەروەها دەوڵەتی خۆشبژیوی ئورووپایی بووە، هەروەها پاش شەڕی دووهەمی جیهانی هەتا پێش دەیەی ١٩٦٠ نموونەیەکی باش لە دەسەڵاتی کرێکاری لە ئورووپا بوو و، لە نێوان ساڵانی دوو شەڕی جیهانیدا لە سەدا ٧٠ی ڕێژەی دانیشتووانی چالاکی ئابووریی بریتانیا کرێکارانی جەستەیی پیشەسازی، کانزایی و بیناسازی بوون. لە هیچکام لە وڵاتە ئورووپاییەکاندا ئەم ڕێژەیە تەنانەت نەدەگەیشتە سەدا ٥٠ و لە ئەمریکا سەدا ٤٠یش. ویدەچێ هۆی بەشێک لە دابەزینی

گرنگی چینی کرێکار لە کۆتایی دەیەی ١٩٨٠ لە سەردەمی تاچێردا، پێوەندی بە داکەوتنی ژمارەی ئەوان لە نێوان دانیشتووانی بریتانیا بووبێ. بریتانیا لە درێژایی چەند دەیەدا لە کۆمەڵگەیەکەوە کە زۆرترین ژماری چینی کرێکاری هەبوو، بوو بە کۆمەڵگەیەک کە ڕادەی پرۆلتاریای بە بەراورد لەگەڵ سوید، ئاڵمان، فەڕانسە و ژاپۆن گەیشتە ئاستێکی نزمتر. مارگارێت تاچێر لە ڕێگەی خۆیی کردنەوە، هەوڵی خۆی بۆ تێکشکاندنی هێزی یەکیەتیی کرێکاران دا. لە نێوان ساڵانی ١٩٧٩ و ١٩٩٤دا، ڕێژەی کار لە بەشی دەوڵەتیی بریتانیا لە ٧ میلیۆنەوە بۆ ٥ میلیۆن دابەزی.

بۆ تاچێرێک کە باوەڕی بە بوونی دیاردەیەک بە ناوی کۆمەڵ نەبوو و تەنیا ژن و پیاوی جیاجیای دەدیت، شووڕاکانی شار[کە بەپێی ئامانجی سۆسیالیزمی شاری بەڕێوە دەچوون]، بەربەستێک لە سەر ڕێگای سیاسەتەکانی نیولیبرالی ئەو بوون. بەم پێیە، بە کەمکردنەوەی بودجە و چاکسازی لە کار و باری دارایی شارەوانییەکان و شووڕای شار، هەروەها دانانی ماڵیاتی سەرانەی کۆنەپارێزانە لەجێی باجی ملک و ماڵ، دەستی بە سەرکوتکردنی شووڕاکان کرد. خۆیی کردنی بەشەکانی ئابووری و پیشەسازی وەکوو پیشەسازیی هەوا – کەشی "فەزایی"، دەزگای هەواڵگری(موخابەرات)، ڕێگای هەوایی بریتانیا، پیشەسازیی پۆڵا، کارەبا، گاز، نەوت، خەڵووز، ئاو، پاسی ناو شار، هێڵی ئاسن و گەلێک شیرکەتە بچووکە دەوڵەتییەکان، هەروەها قازانجی زۆری زەوییە ئازادکراوەکان بوو بە هۆی پڕبوونی خەزێنەی دەوڵەتی تاچێر.

سیاسەتەکانی نیولیبرالی بەگشتی، زۆرتر بوو بە هۆی بەرزبوونەوەی نابەرامبەریی کۆمەڵایەتی هەتا گەشەسەندنی ئابووری و کارامەیی. بۆ وێنە بەپێی ڕاگەیەندراوی ڕۆژنامەی ئیندیپێندنتی

بریتانیا، بەرهەمی ٤٥ ساڵ نیوولیبرالیزم لە بریتانیا بریتی لە هەژارییەکی بەربڵاوە لە نێوان منداڵانی بریتانیا تا ئەو ڕادەیەی کە نزیکەی سەدا ٤٥ی منداڵان لە لەندەن، بیرمەنگام و مەنچستر ژیانێکی هەژارانەیان هەیە، هەروەها ١٤ ملیۆن کەس لە بریتانیا تووشی هەژاری بوون کە بەرامبەر بە یەک لە پێنجی ڕێژەی دانیشتوانی ئەم وڵاتەیە.

نموونەیەکی دیکەی نیوولیبرالیزم، سیاسەتەکانی دەوڵەتی ڕێگانە. ڕێگان لە ساڵی ١٩٨٠ وەکوو نوێنەری حیزبی کۆماریخواز و نیولیبرالەکان بوو بە سەرۆک کۆماری ئەمریکا. ڕێگان سیاسەتەکانی نیولیبرالی بە بیانووی خەبات لەگەڵ ئاوسانی ئابووری لە هەموو ئەمریکادا بەڕێوە برد کە بریتی بوون لە: دابەزاندنی پانتایی و نێوەرۆکی چاودێری و کۆنترۆڵی دەوڵەتی فیدڕاڵ لەسەر گشت چالاکییە پیشەسازییەکان، چۆنییەتی شوێنی کار، چاودێری پزیشکی، پاراستنی مافی بەکارهێنەر و کەمکردنی بودجە، هەروەها لابردنی ڕێساکانی پێوەندیدار بە لایەنە داراییەکان، سەرمایەنانەوە و پێداچوونەوەیەکی بەرفراوان بۆ دیاریکردنی باج [ئەم دەرفەتەی بە زۆربەی شیرکەتەکانی سەرمایەنانەوە دا هەتا هیچ باجێک نەدەن]، هەروەها ڕادەستکردنی بێ بەند و بەستی داراییەکانی گشتی بە بەشی خۆیی. ڕێگان بۆ بردنەپێشەوەی سیاسەتی نیولیبرالی پێویست بوو چۆک بە یەکیەتیی کرێکاران دادات. ڕێگان لە ڕێگای ورووژاندنی یەکیەتیی کارگێڕانی کۆنترۆڵی هەوایی بۆ مانگرتن و پاشان تۆڵەلێسەندنەوە لە ساڵی ١٩٨١ لە لایەکەوە، هەروەها گواستنەوەی چالاکییە پیشەییەکانی خاوەن یەکیەتی لە ناوچەکانی باکووری ڕۆژهەڵات و باکووری ناوەندی بۆ ئەیالەتەکانی باشووری ئەمریکا کە خاوەنی یەکیەتیی کرێکاری نەبوون و بەپێی یاسا پێویست نەبوو

کرێکاران ئەندامی ئەم یەکیەتییانە بن، دەستەڵاتی یەکیەتیی کرێکارانی لاواز کرد.

کێوین فیلیپس توێژەری کۆماریخواز و یاریدەدەری پێشووی نیکسۆن سەرۆک کۆماری ئەمریکا لە کتێبی "سیاسەتی دەوڵەمەند و هەژار - ۱۹۹۰" ئاکامەکانی سیاسەتی ڕێگان شی دەکاتەوە. ئەو باس لە چۆنیەتیی گۆڕانکاری بەشینەوەی داهات لە ساڵانی ۱۹۷۷ هەتا ۱۹۸۸ بەپێی سیاسەتەکانی دوکترینی نیولیبرال دەکا. لە درێژایی دەیەی ۱۹۸۰ مامناوەندی داهاتی لە سەدا ۱۰ی بەشی سەرەوەی بنەماڵە ئەمریکاییەکان هەتا سەدا پێنج و، لە سەدا پێنجیان هەتا سەدا بیستوسێ بەرز بۆتەوە، بەڵام ئەم ڕادەیە لە سەدا یەکی هەرە خۆش شانسەکەیان بەهۆی سیاسەتەکانی ڕێگانەوە هەتا سەدا ٥٠ چۆتە سەرێ و داهاتی ئەوان لە ۲۷۰ هەزار دۆلار گەیشتۆتە ٤٠٥ هەزار دۆلار. بەلام ئەمریکاییە هەژارەکان، واتە لە سەدا ۸۰ی بەشی خوارەوەی کۆمەڵگە، هەر کام بە چەشنێک شتێکیان لەدەست داوە و، ئەوانەی کە پاژێک لە هەرە خوارترین بەشی کۆمەڵگە بوون زۆرترینیان لەدەست دا و داهاتی لە سەدا ۱۰ی بەشی خوارەوەی ئەمریکا بە نزمترین ئاستی خۆی گەیشت. بەپێی لێکدانەوەکانی فیلیپس (پێشتر)، ئەوان لە سەدا ۱٥ی نزمە داهاتی خۆیان لەدەست دا؛ واتە خوارترین ئاستی داهاتی ساڵانەیان کە ٤.۱۱۳ دۆلار بوو گەیشتە ۳.٥٠٤ دۆلار . لە ساڵی ۱۹۷۷، لە سەدا یەکی بەشی سەرەوەی بنەماڵە ئەمریکاییەکان مامناوەندی داهاتیان ٦٥ جار زۆرتر لەسەدا ۱۰ی بەشی خوارەوەی بنەماڵە ئەمەریکاییەکان بووە.

بەپێی ڕاگەیاندنی ئیدارەی سەرژمێریی ئەمریکا سەبارەت بە میزانی هەژاری (ساڵی۱۹۹۳)، جیاوازی نێوان دەوڵەمەند و هەژارەکان زۆرتر بووە. لە ساڵی ۱۹۹۲ ۳٦.۹ میلیۆن کەس هەژار و دەست بەتاڵ بوون،

ئەم ڕێژەیە ١.٢ میلیۆن لە ئاماری ساڵی ١٩٩١ و ٥.٤ میلیۆن لە ئاماری ١٩٨٩ بەرزتر بوونەتەوە. پتر لە سەدا ٤٠ی دەست تەنگەکانی ئەم وڵاتە منداڵەکان بوون. نرخی هەژاری لە نێو ئافریقاییە ئامریکاییەکان پتر لە، لە سەدا ٣٣ و لە نێو سپانیاییەکاندا ٢٩.٣ بووە. نیزیکەی سەدا ١١.٦ لە تەواوی سپی پێستەکان لە هەژاری و دەست تەنگیدا دەژین. ڕێژەی بێ ماڵوحاڵەکان لە ساڵی ١٩٩١ دا لە ئەمریکا ٦٠٠ هەزار کەس بووە و لەم ڕێژەیە نەوەد هەزار کەسیان منداڵ بوون.

لە چەند دەیەی ڕابردوودا نابەرامبەریی داهات و سامان و سەروەت گەلێک بەرز بۆتەوە، بۆ وێنە لە ساڵی ٢٠١١ شەش میراتبەری ئیمپڕاتۆری والمارت خاوەنی نزیکەی ٧٠ ملیارد دۆلار بوون کە بەرامبەرە لەگەڵ سەدا ٣٠ی سامان و سەروەتی خوارترین بەشی کۆمەڵگەی ئەمریکایی. لە ٢٠ ساڵی ڕابردوودا گەشەیەک لە خۆشبژیویی باوی ئەمریکایی نەدیتراوە و داهاتی لەسەدا یەکی بەشی سەرەوەی دانیشتووانی ئەمریکا لە ماوەی ٤٠ حەوتوودا زۆرتر لە داهاتی یەک لە پێنجی بەشی خوارەوەی کۆمەڵگە لە ساڵێک دایە. بەپێی ڕاپۆرتی بنکەی سڵامەتی گشتیی زانستگەی ئەمریکا لە سەتا ٤٤ی منداڵانی ئەمریکایی ژێر ١٨ ساڵ (سەرەوەی ٣٠ میلیۆن) ژیانێکی هەژارانەیان هەیە. هێنری گۆنزالێس نوێنەری کۆنگرە و سەرۆکی کۆمیتەی کاروباری بانکی، ماڵی و شاریی کۆنگرە لە وتەیەکیدا ئاماژە دەکا کە "ئێمە کارێکمان کردووە ئەمریکاییەکان لە وڵاتی خۆیاندا ماڵ بەکۆڵ بن، ئێمە بنەماڵەگەلێک دەناسین کە لەم وڵاتەدا ئاوارەن، بەشێک لەوان لە ماشێن یان لە ژێر پردەکاندا دەخەون و ڕێژەی ئەوان ڕۆژ بە ڕۆژیش پەرە دەستێنێ".

نموونەیەکی دیکە، بەڕێوەبردنی نیوولیبرالیزم لە کۆماریی گەلی چینە. لە چین چاکسازییەکانی نیولیبرالی بە سەرپەرەستی دەنگ

شیاوپینگ توانی لە ماوەی چەند دەیە ئەم وڵاتە بکاتە یەکێک لە هێزە گرینگەکانی بازاڕی سەرمایەداری. هەبوونی کرێکاری هەرزان، ڕاکێشانی شیرکەتە بەرهەمهێنەرەکانی تایوانی، ژاپۆنی، کۆریایی و تەنانەت ئەمریکایی بۆ سەرمایەنانەوە لە چین، چاکسازیی خۆییکردن و گۆڕان و سپاردنی بەشێکی بەرچاو لەو شیرکەتە دەوڵەتییانەی کە پێشتر لەسەر بنەمای خاوەنداری هاوبەشایەتی دامەزرابوون، بە شیرکەتە خۆییەکان، بوو بە هۆی گەشەکردنی ئابووریی چین و دەوڵەمەند بوونی بەشێکی بەرچاو لە ئەندامەکانی حیزبی کۆمۆنیستی چین کە بەرپرسی ئەم شیرکەتانە بوون، بەڵام ئەم سیاسەتە هاوکات، بوو بە هۆکاری بەرزبوونەوەی ڕادەی نابەرامبەریی کۆمەڵایەتی و جیاوازی لە داهاتی چین و توێژەکانی جۆراوجۆر، سەرهەڵدانی گەندەڵیی ماڵی – سیاسی، هێرشی خەڵکی گوند بۆ شارەکان [سەرەڕای نەبوونی مافی نیشتەجێبوونیان لە شارەکان] و سەرهەڵدانی دیاردەیەکی تازە بە ناوی کرێکاری گەڕۆک و گەشەکردنی کاری حەقدەستی و کۆبوونەوەی سەروەت و سامان لە نێو دەستەیەکی تایبەت، و بەگشتی جەمسەری بوونی کۆمەڵایەتی.

چەوساندنەوەی هێزی کار و بە تایبەتی ژنە کرێکارە لادێییە کۆچەرەکان، هەروەها ئاستی گەلێک نزمی حەقدەستی کرێکاران سەرچاوەیەکی دیکەی گردەکۆیی سەروەت و سامان لە چین بوو. بە وتەی پڕۆفسۆر دوکتور "بینگ یان لی" سەرۆکی ئەنستیتۆی ئابووریی نانجین و مامۆستای ئەنستیتۆی ئیداریی ئەیالەتی جیانگسۆ و زانستگەی ناوەندی کاروباری ماڵی و ئابووریی شاری پیکەن، دۆخی ژیانی کرێکاران لە دەیەکانی ڕابردوو لەژێر کاریگەری سیاسەتی نیولیبرالی گەلێک خراپتر بووە. بە بەراوردی قەبارەی سەرمایەنانەوە لە شیرکەتەکانی پلە یەک و دووی ئابووریدا، ئەمڕۆ سەدا ٥٢ی

ئابووریی چین لە دەست بەشی خۆیی و سەدا ٤٨ ی لە دەست دەوڵەتدایە. ئابووریی خۆیی لە سەدا ٦٣ی بەرهەمی ناساف (ناخالص)ی نەتەوەیی پێک دێنێ و ئەم ڕێژەیە بەرەو زیادکردن دەچێ. بەپێی ڕاپۆرتی ساڵی ٢٠٠٥ی بەرنامەی گەشەسەندن و تەواوکاریی ڕێکخراویی نەتەوە یەکگرتووەکان لە سەدا ٥٩ی خاوەنداریەتی، لە دەست سەدا ٢٠ی توێژی سەرەوەی کۆمەڵگەی چینە، ئەمەش لە حاڵێکدایە کە تەنیا لە سەدا ٣ی خاوەندارییەتی بۆ سەدا ٢٠ی توێژی خوارەوەی کۆمەڵگە تەرخان کراوە. ئەم ڕێژەیە لە نێوان ئەواندا ٢١ بە یەکە. بەپێی ڕاپۆڕتی ساڵانەی کۆمیسیۆنی بەرنامەی تەواوکاری لە پێوەندی لەگەڵ دابەشکردنی داهات لە چین کە بۆ ئیدارەی ئاماری نەتەوەیی و ئاکادێمی زانستی کۆمەلایەتی ئامادە کراوە لە سەدا ١٠ی بنەماڵە دەوڵەمەندەکان کە بەرزترین ئاستی داهاتیان هەیە، خاوەنی سەدا ٤٥ی خاوەندارییەتی چینن، ئەمە لە حاڵێکدایە لە سەدا ١٠ی بنەماڵە هەژارەکان خاوەنی ١.٤٪ خاوەندارییەتین و ئەم ڕێژەیە لە نێوان ئەواندا ٣٢ بە یەکە.

سیاسەتەکانی نیولیبرالی ڕۆڵیکی بەرچاویان لە پەرەسەندنی ژیانی بەکارهێنەری (مەسرەفی) بووە. لە ساڵی ٢٠٠٣دا، چین بەکارهێنەریی سەدا ٣٠ ی بەرهەمی خەڵووز، سەدا ٣٦ی پۆڵا و سەدا ٥٥ی سمیتی جیهان بووە و پاش ئەمریکا دووهەمین هاوردەکەری نەوتە. چاکسازییەکانی نیولیبرالی چین لە کەمتر لە ١٠ ساڵدا بوو بە هۆی شێواندنی نەریتی دووچەرخە (پاسکیل) لێخوڕین و چوونەسەرەوەی میزانی ماشێن لێخورین، پیسبوونی لە ڕادەبەدەری ژینگەی چین و گەیاندنی ئەم وڵاتە بە پلەی شازدە لە نێوان بیست وڵاتێک کە پیس ترین هەوای جیهانیان هەیە.

پاش چاکسازییەکانی بازاڕی ئازاد لە چین بە میلیۆن منداڵ بەهۆی هەژاریی داراییەوە بۆ یارمەتیدانی بنەماڵە، خوێندنی مەدرەسەیان بەجێ هێشتووە و ملیان ناوەتە کاری هەرزان. کارخانە گەورەکانی پارچەچنین لە شانگهای، بێ هیچ چەشنە بەربەستێک دەتوانن کار بە منداڵانی ١٢ هەتا ١٥ساڵ بکەن. لە ساڵانی ٩٢ و ٩٣ دا بە هۆی دابەزینی حەقدەست و ناڕەزایەتی کرێکاران، منداڵان جێگای ئەوانیان پڕ کردۆتەوە.

سیاسەتی هاوتەرازکردنی ئابووری[١]:

بۆ جیهانی کردنی ئاڵوگۆڕ پێویست بە گۆڕانی بنەڕەتی پێکهاتەی ئابووری و کۆمەڵایەتی وڵاتەکانە. بۆ ئەم مەبەستە بەرنامەی هاوتەرازکردنی پێکهاتەیی[٢] لە ژێر چاودێری بانکی جیهانی و سەندووقی نێونەتەوەیی پارە بوو بە هۆی داسەپاندنی ڕێسایەکی سەخت و توند، هەروەها مەندی[٣] و وێرانی ئەو وڵاتانەی کە ملیان بەم سیاسەتە دا. سیاسەتی هاوتەرازکردنی ئابووری بوو بە هۆی زۆرکردنی مەودای چینایەتی، گەندەڵیی ئابووری و لاوازکردنی بەرپرسایەتیی سیاسی.

کورتە لێکدانەوەی کاری سەندووقی نێونەتەوەیی پارە لە دوو دەیەی کۆتایی سەدەی ڕابردوو پیشاندەری پانتایی سەرنەکەوتن و بنبەستی تیۆری بە جیهانی بوونی ئاڵوگۆڕی ئازاد و بەرنامەی گەشەسەندن لەسەر بنەمای هەنارەدەکردنە. سەندووقی نێونەتەوەیی پارە لە ساڵی ١٩٨٧ لە ڕێگای قەرزدانەوە دەستی بە وەڕێخستنی

1 Economic adjustment تعدیل اقتصادی

2 Structural adjustment تعدیل ساختاری

3 Stagnation رکود

بەرنامەی هاوتەرزاکردنی پێکهاتەیی کرد. سەندووقی نێونەتەوەیی پارە بە ئەزمونی ئەم ساڵانە نەیتوانی بەڵێنەکانی خۆی بەجێ بهێنێ و ببێتە هۆی گەشەسەندنی ئەو وڵاتانە یان باشترە بگوترێ ئەو پەرەسەندنە؛ گەلێک نابەرامبەر بوو. بەپێی پێوەرە ئابوورییەکان، سیاسەتی هاوتەرازکردنی ئابووری لە وڵاتانی لە حاڵی گەشەسەندندا بوو بە هۆی هەژاری، بەرزبوونەوەی ڕێژەی بێکاری، دابەزینی ئاستی گەشەسەندنی ئابووری، چوونە سەرەوەی لاسەنگیی بازرگانی و قەرزداری و بەستراوەیی بە وڵاتانی بیانی. بۆ وێنە لە ئەفریقا ڕێژەی هەژاری لە ٢٧٠ میلیۆن لە ساڵی ١٩٨٦ گەیشتە ٣٣٥ میلیۆن لە ساڵی ١٩٩٠، لە ئەمریکای لاتین ڕێژەی خەڵکی فەقیر لە سەدا ٤١ی ساڵی ١٩٨٠ هەتا سەدا ٦٢ی ساڵی ١٩٩٢ زیادی کرد.

لە وڵاتە ئاسیاییەکان ڕێژەی ئەو کەسانەی وا لە ژێر هێڵی هەژاریدا دەژین زیادی کردووە، ئەم ڕێژەیە لە ئەندۆنێزیا ٣٩٪، لە مالێزیا ٢٧٪، لە فیلیپین ٥٨٪، لە کۆریای باشوور ١٦٪ و لە تایلەند سەدا ٣٠یيە. چوونەسەرەوەی ڕێژەی بێکاری و دابەزینی حەقدەست بۆتە هۆی خراپتر بوونی ئاستی هەژاری. لە ئەفریقا و ئەمریکای لاتین لە نێوان ساڵانی ٩١-١٩٨٠دا، ئاستی دابەزینی نرخی مامناوەندی داهاتی ساڵانەی هێزی کار بە بەراورد لەگەڵ ساڵانی ٨٠-١٩٧٠ گەلێک بەرزبۆتەوە. ڕێژەی بێکاری لە ئارژانتین لە ٥.٣٪ لە ساڵی ١٩٨٥ گەیشتۆتە ٧.٣٪ لە ساڵی ١٩٨٩دا، لە بۆلیوی لە ١٨٪ لە ساڵی ١٩٨٥ بە ١٩٪ ی ساڵی ١٩٩٠، لە برزیل لە سەدا ٣.٤٪ ی ساڵی ١٩٨٥ بە ٧.٣٪ ی ساڵی ١٩٩٠ و لە نیکاراگۆئە لە ٣.٢٪ ی ساڵی ١٩٨٥ بە ١٤٪ ی ساڵی ١٩٩١ گەیشت و هتد...

بە گشتی بەڕێوەبردنی سیاسەتی هاوتەرازکردن، کاریگەرییەکی گەلێک نەرێنی و تێکدەری لەسەر ڕەوتی گەشەکردنی ئابووری لە

وڵاتانی لە حاڵی گەشەسەندندا بووە. لە نێوان ساڵانی ٩١-١٩٨٠ بە بەراورد لەگەڵ ساڵانی ٨٠-١٩٦٥ مامناوەندی نرخی گەشەسەندنی ساڵانەی بەرهەمهێنانی ناسافی نێوخۆیی[١] لە وڵاتانی لە حاڵی گەشەسەندندا گەلێک دابەزیوە، تەنانەت وڵاتە سەرکەوتووەکانی ئاسیایی وەکوو کۆریای باشوور، تایوان، سەنگاپوور، هۆنگ کۆنگ، تایلەند، ئەندۆنیزیا، مالیزیا و فیلیپین سەرەڕای ئەوەی خاوەنی بەرزە نرخی گەشەسەندن بوون، تووشی دابەزینی ڕەوتی گەشەسەندنی ئابووری بوون، ئەم بارودۆخە لە ئەفریقا گەلێک دڵتەزێنترە. مامناوەند نرخی گەشەسەندنی ساڵانەی بەرهەمهێنانی ناسافی نێوخۆیی لە ساڵانی ١٩٨٠-١٩٧٠دا، لە ١.٢٪ گەیشتبووە ٢.٤٪، بەڵام لە ساڵانی ١٩٩٣-١٩٩٠ هەتا ١.٣٪ دابەزی. ئەم نرخە لە ئەمریکای لاتین بێجگە لە شیلیا لە کەمی دا. وەزعییەتی قەرز و بەستراوەیی بە وڵاتە بیانییەکانیش پاش دەستپێکی سیاسەتی هاوتەرازیی ئابووری لە وڵاتانی لە حاڵی گەشەسەندندا گەلێک خراپتر بوو، بۆ وێنە لە ماوەی ساڵانی ١٩٨٠ هەتا ١٩٩٣ ڕێژەی قەرزەکانی ئەندۆنیزیا لە ٢.٩٤ میلیاردەوە گەیشتە ٨٩.٥٣ میلیارد، لە تایلەند لە ٨.٢٩ەوە بوو بە ٥١.٤٨ میلیارد و لە هیندستان لە ٢٠.٥٨ەوە گەیشتە ٧٨.٩١ میلیارد.

ئێرانیش یەکێک لەو وڵاتانەیە کە لە دەیەی ٦٠ی هەتاوی بەهۆی هەرەسهێنانی ئۆتۆپیای ئابووری ئیسلامی، خەرجومەخارجی ماڵی شەڕ لەگەڵ عێراق، بایکۆتی ئابووریی نێونەتەوەیی و دابەزینێکی بەرچاو لە بازاڕی جیهانی نەوت، پاش وازهێنان لە خەیاڵی دامەزراندنی دەستەڵاتی "مستضعفین" و قبووڵی بڕیارنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان، کۆتایی بە شەڕ لەگەڵ عێراق هێنا. پاش شەڕ، دەوڵەتی ئێران هەوڵی خۆی بۆ ڕاکێشانی سەرمایە بیانییەکان دا و بە تایبەتی لە ساڵی

1 Gross domestic product (GDP)

١٣٦٩ی هەتاویدا پێشوازییەکی گەرموگوڕی لە لیژنەی سەندووقی نێونەتەوەیی پارە – بانکی جیهانی کرد کە بۆ یەکەم جار پاش شۆڕشی ڕێبەندانی ١٣٥٧ی هەتاوی سەردانی ئێرانیان دەکرد. ڕاپۆرتی ئەم سەردانە لە ٣٠ی ژوئیەی ١٩٩٠ لە IMF Survey لە ژێر ئەم سەردێڕە بڵاو کرایەوە: "کۆماری ئیسلامی ئێران بە شوێن گۆڕانکاریی بنەڕەتی و پێکهاتەییەوەیە". لەم ڕاپۆرتەدا باس لە ویستی دەستەڵاتدارانی ئێرانی بۆ هاوتەرازکردنی تەواوی بوارەکانی گەورە ئابووری ئەم وڵاتە، پێکهێنانی هەلومەرجی پێویست بۆ بەهێزتر کردنی بەشی خۆیی و لابردنی پەیتاپەیتای کۆتوبەندەکانی ئابووری دەکرێ.

لەم پێناوەدا، لە نێوەڕاستەکانی دەیەی حەفتای هەتاوی کاربەدەستانی حکوومەتی ئێران داوانامەیەکیان بە نهێنی بۆ ڕێکخراوەی بازرگانیی جیهانی نارد (وەرگیراو لە ڕۆژنامەی شەرق ٤.٦.٨٣) و لە کۆتایی دەیەی ٦٠ی هەتاویدا حکوومەتی ئێران هەوڵی دا، بە بەڕێوەبردنی سیاسەتەکانی هاوتەرازکردنی پێکهاتەیی، لۆژیکی بازاڕ بەسەر کۆمەڵگەدا زۆرتر داسەپێنێ و بە دێرهاتێکی ١٠ ساڵە پەیوەست بە ئەو وڵاتانە بێ کە ملیان بە شەرت و مەرجەکانی سەندووقی نێونەتەوەیی پارە و بانکی جیهانی دابوو، ئەویش لە حاڵێکدا کە بەپێی لێکدانەوەی فەرشاد مۆمنی لە کتێبی "ئابووریی سیاسیی گەشەسەندن[1] لە ئێرانی ئەمڕۆ -١٣٩٤" قەرزی ئێران بە وڵاتە بیانییەکان نیزیک بە سفر بوو"، بەڵام پاش بەکارهێنانی ئەم سیاسەتە میزانی قەرز بە وڵاتە بیانییەکان لە ساڵی ١٣٧٤ بە ٣٤ میلیارد دۆلار و ئاستی ئاوسان هەتا سەدا ٤٩،٥ بەرز بۆوە، ڕێژەی هاوردەکردنیش سنووری ٢٢،٥

---

١ توسعه

میلیاردی لەو ساڵە تێپەڕاند. ڕێژەی هاوردەکردن لە ساڵی ١٣٩٣ گەیشتە ٥٣.٥ میلیارد دۆلار.

ئەزموونی ئەم چەند دەیەیە پیشاندەری ناسەقامگیریی پارێزراوی پیشەیی، دابەزینی حەقدەستەکان و چۆنییەتی خزمەتگوزاریی بێهداشتی لەگەڵ چووونەسەرەوەی خەرجومەخارجی سەرسووڕهێنەر، دابەزینی چۆنییەتی بارهێنان لەگەڵ خەرجێکی زۆر بۆ بنەماڵەکان و زۆربوونی جیاوازیی چینایەتی، هەروەها زاڵبوونی مافیای سەرمایەداریی بوڕۆکراتیک و بازرگانیی گەورە و سپای پاسداران و هێزە نیزامییەکان لە سەر ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی ئەم وڵاتە بە هۆی سیاسەتە نیولیبرالییەکانی ئێران و خۆیی کردن واتە شیرکەتی کردنی بەشی خزمەتگوزارییەکانی دەوڵەتی، ئازادسازیی نرخەکان بە بیانووی ئامانجدارکردنی یارانەکانە. سیاسەتەکانی نیولیبراڵی و هاوتەرازکردنی ئابووری سەرەڕای داهاتی ٨٠٠ میلیارد دۆلاری فرۆشتنی نەوتی ئێران لە درێژایی سێ دەیە، ئەویش کاتێک داهاتی دراوی ساڵانە لە کاتی دەستەڵاتداریی ئەحمدی نیژاددا 2.5 بەرامبەری داهاتی مامناوەندی ساڵانەی دەوڵەتی خاتەمی، ٤.٢ بەرامبەری دەورەی ڕەفسەنجانی و ٤.٨ بەرامبەری کاتی دەستەڵاتداریی میر حوسێنی مووسەوی و ٥ بەرامبەری ٩ ساڵی کۆتایی دەستەڵاتی حکوومەتی پەهلەوی لە ئێران بووە (ڕۆژنامەی سەرمایە، ٢٥ی خەرمانانی ١٣٨٨)، نەک نەبوو بە هۆی خۆشبژیوی خەڵک و چوونەسەرەوەی ئاستی ژیانی ئەوان، بەڵکوو بەپێچەوانە، هەژاری و بەرزبوونەوەی جیاوازیی چینەکانی ئێرانیشی زۆرتر کرد.

بەپێی ڕاپۆرتی "محەممەد موخبێر دزفوولی" بەڕێوەبەری بنکەی بەڕێوەبەرایەتی "فەرمانی حەزرەتی ئیمام" ڕێکەوتی ١٧ی مانگی پووشپەڕی ١٣٩٦، "[لە ئێراندا] دوازدە میلیۆن کەس لە ژێر هێڵی

ڕەهای هەژاریدا دەژین و ٢٥ هەتا ٣٠ میلیۆن کەسیش لە ژێر هێڵی ڕێژەیی هەژاریدا ژیان بە سەر دەبەن، ئەویش لە حاڵێکدایە کە ئێران چوارەمین پاشەکەوتی نەوتی جیهان واتە لە سەدا ٩.٣ پاشەکەوتی نەوتی لەبەر دەستدایە". کوشتن و قاچاخی ئەندامانی لەشی منداڵانی ئێرانی بەگشتی یەکێک لە کارەساتەکانی هەژاری و بێپارەیی لە ئێرانە. بەپێی ڕاپۆرتی ڕۆژنامەی "بەهار"، محەممەد عەلی پوورموختار ئەندامی کۆمیسیۆنی قەزایی و حقووقی مەجلیسی ئێران ئاماژە بە کڕیدان و قاچاخی ئەندامی لەشی منداڵان، و بە تایبەتیی لە نێو بنەماڵەی گیرۆدەکانی مادەی سڕکەر دەکا. بەپێی وتەی فاتمەی دانیشوەر ئەندامی شووڕای شاری تاران لە وتووێژێک لەگەڵ میدیاکان "لە زۆربەی بوارەکاندا منداڵان ون دەبن و ئەندامەکانیان قاچاخ دەکرێ و پاش ماوەیەک لەشی بێ چاو و گورچیلەیان لە بیابانەکان دەبینرێتەوە". ڕۆژنامەی بەهار پێداگری لەوە دەکا کە قاچاخی ئەندامی لەش هەر لەو نیزیکیانە لە نێوان منداڵانی قەراخ شارنشین و منداڵانی کار و ئەوانەی لە نێو زبڵدانەکان دەگەڕێن ڕوو دەدا. ئەو منداڵانەی کە هیچ کەس پەرۆشی بوون و نەبوونیان نییە.

نرخی بێکاری لە بەهاری ١٣٩٦دا، بەپێی ڕاگەیاندنی ناوەندی ئاماری ئێران سەدا ١٢.٦ بوو و ئەم ڕێژەیە لە بەراورد لەگەڵ بەهاری ساڵی ١٣٩٥ هەتا ٠.٤٪ و زستانی ١٣٩٥ هەتا ٠.١٪ بەرز بۆتەوە.

بەپێی ئامارەکانی بانکی ناوەندیی ئێران، ئاستی ئابووریی بنەماڵەکانی ئێرانی لە دە ساڵی ڕابردوودا تا سەدا ١٥ دابەزیوە، بەپێی قسەکانی عەبدولرەزا ڕەحمانی فەزڵی وەزیری نێوخۆی ئێران، ڕێژەی بێکاران لە بەشێک لە شارەکان، سەدا شەستە، هەروەها مامناوەندی ڕادەی خواردنی گۆشت، ماسی، نان، برینج و شیر لەم دە ساڵەدا لە سەدا ٣٠ هەتا ٥٠ کەمی کردووە. مەودای خەرجی نێوان پارێزگای

تاران و پارێزگاکانی دیکەی ئێران بەلانیکەم دووقات زیادی کردووە و، جیاوازی بودجەی بنەماڵەکانی تارانی و پارێزگاکانی دیکەی ئێران لە سەدا ٤٥ لە ساڵی ١٣٨٥ی هەتاویدا گەیشتۆتە سەدا ٨٧ لە ساڵی ١٣٩٥، سەرنجڕاکێش ئەوەیە وەزعی بنەماڵەکانی پارێزگای لوڕستان و کوردستان بە بەراورد لەگەڵ پارێزگاکانی دیکە، لە ئاستێکی نزمتر دایە.

ڕاپۆرتی ناوەندی توێژینەوەی مەجلیسی شووڕای ئیسلامی لە ساڵی ١٣٩٥ لە کتێبێک بە ناوی "سەرەکیترین مەسایلی وڵات: ڕاسەری (ئەولەویەت) و ڕێکارەکانی مەجلیسی شووڕای ئیسلامی لە خولی دەیەم" پیشاندەری قەیرانێکی هەموو لایەنە لە ئێران دایە. بەپێی ئەم ڕاپۆرتە "گەشەسەندنی ئابووریی ئێران لە بەراورد لەگەڵ وڵاتانی هاوتەراز لە ئاسۆی درێژخایەندا نزم بووە. مامناوەندی گەشەی ئابووریی ئێران لە نێوان ساڵانی ١٩٦٦ هەتا ٢٠١٤ بەرامبەر بە ٤.٢٪ بووە، ئەمەش لە حاڵێکدایە کە مامناوەندی گەشەی ئابووری لەو وڵاتانەی کە داهاتیان نێونجییە، هەروەها لە وڵاتانی ناوچەی ڕۆژهەلاتی نێوەڕاست و باکووری ئەفریقا بەڕیز ٥.١ و ٤.٨٪ بووە. لە نیزیکەی ٥٠ ساڵدا جیاوازی لە نرخی گەشەسەندن جیاوازییەکی بەرچاوی لە ئاستی داهاتی ئێران پێک هێناوە. دەگەڵ ئەوەش، دوورەدیمەنی دەرچوون لە مەندیی ئێستای ئابووریی ئێران گەلێک نادیارە" ئێستاکە ٢.٩ میلیۆن لە ١٤ میلیۆن کرێکاری ئێرانی واتە پتر لە سەدا ٢١ی کرێکاران، بێکارن و ٢.٤ میلیۆنیش پیشەی ناتەواویان هەیە. بەپێی ئاکامی لێکدانەوەکان وێدەچێ لە ساڵی ١٤٠٠ی هەتاویدا ژماری بێکاران لە ئێران بگاتە ٥ میلیۆن کەس.

بەهۆی پەرەسەندنی نەرێنیی[1] ئابووری و نرخی سەرەوەی ئاوسان لە سالانی ١٣٩١ و ١٣٩٢دا، داهاتی سەرانەی ڕاستەقینەی خەڵک بە بەراورد لەگەڵ ساڵی ١٣٩٠ نیزیکەی سەدا ٢١ دابەزیوە. لێکۆڵینەوەی ١٧١ وڵاتی جیهان پیشانی داوە کە لە ١٠ ساڵی ڕابردوودا تەنیا ٢٦ وڵات نرخی ئاوسانی دوو ژمارەییان بووە و ئابووریی ئێران لە ڕیزی ١٠ وڵاتی یەکەم دایە.

لە ساڵی ١٣٩٠ی هەتاوی، سەدا ٧١ی دانیشتوانی ئەم وڵاتە لە ناوچە شارییەکان ژیاون، نیسبەتی تەڵاق بە هاوسەرگیری، ٢٣ بووە و ئەوە لەخۆیدا دیاردەیەکی بێوێنەی ٥٠ ساڵی ڕابردووە. بەپێی سەرژماریی ساڵی ١٣٩٥ ڕێژەی ئەو ژنانەی کە سەرپەرستیی بنەماڵەیان وەئەستۆ گرتووە لەچاو ساڵی ١٣٧٥ چۆتە سەرێ و لە یەک میلیۆن و دوو سەد هەزارەوە گەیشتۆتە یەک میلیۆن و شەشسەد و چل و چوار هەزار کەس. چوونەسەرەوەی ئاماری دۆسیە قەزاییەکان (١٥ میلیۆن)، بەرزبوونەوەی ڕادەی تەڵاق و دابەزینی ڕێژەی هاوسەرگیری، وێڕای بوونی نیزیکەی ١١ میلیۆن کەس لە تەمەنی پێکهێنانی ژیانی هاوبەشیدا، دیاریکرانی ٣١٩٥٠ نەخۆشی ئەیدز هەتا کۆتایی ساڵی ١٣٩٤ [هەڵبەت ڕێکخراوەی بێهداشتی جیهانی باس لە سەرەوەی ١٠٠ هەزار نەخۆشی HIV لە ئێران دەکا، پتر لە سەدا ٤٠یان لە ڕێگەی پێوەندیی جنسییەوە تووشی ئەم نەخۆشییە بوون]، بەرزبوونەوەی مەیلی بەکارهێنانی مادەی سڕکەر و ڕەوانگۆڕ (پتر لە ٢٣٢٥٠٠٠ گیرۆدەی دایمی و بە ئیشتیا بوون)، ئەوانە هەموو بەشێکن لە کارەساتی سیاسەتی هاوتەرازکردنی ئابووریی نیولیبرالەکانی ئێران. بەپێی ئاماری بنکەی خەبات لەگەڵ مادەی سڕکەر ژماری گیرۆدەکان

---

١ رشد منفی

له ئێران نزیکەی ٢٣٢٥٠٠٠ کەسە کە بە حیسابکردنی مامناوەندی ڕەهەندی بنەماڵە ٥.٣ کەس لە ئێران، دەکرێ ئاماژە بە تووشبوونی ڕاستەوخۆی ٨ میلیۆن و ١٣٧ هەزار و ٥٠٠ کەس بە مادەی سڕکەر بکرێ.

مووچەی مانگانەی خانەنشینەکان تەنیا لە سەتا ٤٨ی خەرجومەخارجی ژیانی ئەوان مسۆگەر دەکا. قەرزی دەوڵەت بە ڕێکخراوەی تەئمینی کۆمەڵایەتی، سەرەوەی ١٠٠ هەزار میلیاردە. لەسەدا ٨٠ی مووچە و سەربەشی خانەنشینەکان لە سەندووقەکانی سپایی و نێوخۆیی[1] لە بودجەی گشتیی دەوڵەت مسۆگەر دەکرێ و ئەمە بە مانای نابووتبوونی ئەم دوو سەندووقەیە.

لەم هەلومەرجەدا، بارودۆخی کوردستان بە بەراورد لەگەڵ پارێزگاکانی دیکەی ئێران خراپتریشە، هەژاری و بێکاری لە کوردستان تەنانەت بۆتە هۆی سەرهەڵدانی دیاردەی کۆڵبەری و کوژران و بریندار بوونی دەیان کەس لە سنووری باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان. کوژرانی کەسانێک کە بۆ مسۆگەرکردنی ژیانی بنەماڵەیان گیان و سلامەتیی خۆیان دەخەنە مەترسییەوە و هێزەکانی سەرکوتکەری ئێران بێبەزەییانە ئەوان و ئاژەڵەکانیان وەبەر گوللە دەدن و دەیانکوژن. بەپێی ڕاپۆرتێک لە ماڵپەڕی "سلامت آنلاین - ٢٦ی ڕێبەندانی ١٣٩٥"دا، پارێزگاکانی ورمێ، کوردستان و کرماشان زۆرترین ڕێژەی کۆڵبەریان هەیە و زۆرترین میزانی کوژرانی کۆڵبەرەکان لە مەریوان، سەردەشت، شنۆ، بانە و نەوسوود ڕوو دەدا. بە وتەی عەبدولکەریم حوسێنزادە نوێنەری خەڵکی نەغەدە و شنۆ لە پەرلەمانی ئێران هەموو

---

١ لشکری و کشوری

ساڵێک لە نێوان ٥٠ هەتا ١٠٠ کۆڵبەر کە تەمەنیان لە نێوان ١٠ هەتا ٧٠ ساڵە، گیانی خۆیان لەدەست دەدەن.

بەپێی لێکدانەوەکان ڕێژەی هەژاریی داهات لە کوردستان سەرەوەی سەدا نەوەدە. بە وتەی ئەحمەد میدەری جێگری بەشی خۆشبژیویی وەزیری هاریکاری، کار و خۆشبژیویی کۆمەڵایەتی، هەژاریی چەند ڕەهەندی لە پارێزگای کوردستان دەگاتە سەدا ٤٥. بەپێی وتەکانی سەید مێهدی فەڕشادان نوێنەری شارەکانی سنە، دیواندەرە و کامیاران لە پەرلەمانی ئێران: "بەپێی ڕاپۆرتی ناوەندی ئاماری ئێران نرخی بێکاری لە نێو گەنجانی کوردستان لە یەک تاقە ساڵدا، دوو بەرامبەری مامناوەندی ئێران بەرز بۆتەوە و نرخی بێکاری لە گرووپی تەمەنی ١٤-٢٤ ساڵدا نیزیکەی سەدا ١٢ لە مامناوەندی وڵات بەرزترە"، فەڕشادان هەروەها دەڵێ: "سەرەڕای ئەوەی ڕێژەی کارخانەکانی ئەم پارێزگایە و گشتییەکەکانی بەرهەمهێنەری گەورە و بچووک ٨٢٧ یەکەیە، بەڵام بەپێی ئامارە نافەرمییەکان لە سەدا ٦٠ی یەکە بەرهەمهێنەرەکانی کوردستان ناچالاک و بەپێی ئاماری فەرمی ٢٣٧ یەکە وێستاو و نیوە چالاکن. مامناوەندی چوونە سەرەوەی ئاستی هەژاریی ڕەها لە پارێزگای کوردستان لە نێوان ساڵانی ٩٠- ١٣٨٧ هەتاویدا ٦.٩٪ و میزانی هەژاری ڕێژەیی ٩.٦٪ بووە. بە وتەی سەید شاکری ئیبراهیمی نوێنەری کرێکارانی پارێزگای کوردستان حەقدەستی کرێکارانی ئەم پارێزگایە یەک لە ٣ی هێڵی دیاریکراوی هەژارییە.

بەپێی لێکۆڵینەوەیەک لە شاری مهاباد کە لەسەر بنەمای وەڵامی سەرپەرستی بنەماڵەکانی ئەم شارە لە پێوەندیی لەگەڵ میزانی داهاتیان کراوە و دەکرێ وەکوو پێوەرێک بۆ لێکدانەوەی ئاستی هەژاری لە پانتاییەکی گەورەتر لەبەر چاو بگیرێ، بەرزترین دەستەی هەبووی داهات لە شاری مهاباد لە نێوان ٢٠٠ هەتا ٣٠٠ هەزار و پاش ئەوان

دەستەی داهات لە نێوان ۳۰۰ هەتا ٤٠٠ هەزار تمەن لە مانگدایە. بەپێی ئەوەی کە بانکی ناوەندیی ئێران ٤٨٠ هەزار تمەنی وەکوو هێڵی هەژاری دیاری کردووە، لە سەدا ۹۲ی خەڵکی مهاباد لە ژێر هێڵی هەژاریدا دەژین. بێکاری لە وڵاتانی لە حاڵی گەشەسەندندا یەکێک لە هۆکارە سەرکییەکانی سەرهەڵدان و پەرەگرتنی هەژارییە و ئەمڕۆکە پتر لە سەدا ۱۵ی خەڵکی مهاباد بێکارن و سەرەوەی سەدا ۱۵ش بێکاریی نهێنی خۆیان لە ژێر سەرپۆشی پیشەی ئازاد و پڕ زەحمەتی کشتوکاڵدا شاردۆتەوە.

ئاستی سەرەوەی هەژاری و بێپارەیی بۆتە هۆی سەرهەڵدانی دیاردەی فرۆشتنی ئەندامانی لەش لە هەموو ئێران بەگشتی و لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بە تایبەتی. بەپێی وتەکانی سەید عەتائوڵڵا عەبدی سەرپەرستی پشتگری لە نەخۆشەکانی گورچیلەی پارێزگای سنە لە وتووێژێکدا لەگەڵ ماڵپەڕی "باران خبر"، "پارێزگای سنە پلەی هەوەڵی لە ئێران بۆ فرۆشی گورچیلە هەیە و هەژاریی بەرچاوی ئابووری هۆی چوونەسەرەوەی ڕادەی فرۆشی گورچیلە لە کوردستانە. عەبدی هەروەها دەڵێ لێکدانەوەی زۆربەی فایلەکان نیشاندەری پێداویستی سەختی ماڵیی ئەو کەسانەیە کە دەیانەوێ گورچیلەکانیان بفرۆشن". پەرەسەندنی بێکاری، گرانی، هەژاری، ئاستی بەرزی جیاوازیی چینایەتیی لە ئێران و ڕۆژهەڵاتی کوردستان بۆتە هۆی ئاسایی بوونی دیاردەی فرۆشتنی ئەندامی لەش و سەرهەڵدانی بازرگانیی خوێناویی فڕاندن و کوشتنی منداڵان و گەنجان لە لایەن قاچاخچییەکان و کڕین و فرۆشتنی ئەندامی ئەوان لە بازاڕی ڕەشی نێوخۆیی و بیانیدا.

کۆتایی:

سیستمی سەرمایەداری لە سەدەی بیستەمدا، سێ قۆناخی مەندی لە نێوان ساڵانی ١٩٢١-١٩٠٠، ١٩٤٩-١٩٢٩ و ١٩٨٢-١٩٦٥ تێپەڕاندووە. لە ڕوانگەی ئابووریی سیاسیی مارکسییەوە بەرهەمهێنانی "زێدە سەرمایە" و ناتەبایی "دەرخستن و ویستنی" کەلوپەل هۆی سەرەکی قەیرانی سیستمی سەرمایەدارییە. نیشانەکانی ئەم قەیرانە بریتین لە دابەزینی بەهرەی سەرمایە، بەرزبوونەوەی وزەی بەرهمهێنانی پەنگخواردوو، کەڵەکەبوونی قەرز و زۆربوونی جیاوازیی چینایەتی. لە دەیەی ١٩٧٠دا قەیرانی کەڵەکەبوونی سەرمایە، پەرەسەندنی بێکاری و ئاوسانی بێوچان و خێرا، کاریگەرییەکی نەرێنی لە سەر هەمووان بوو. قەیرانی سێهەمی سەرمایەداری و ناڕەزایەتی گشتی لەم بارودۆخە نالەبارە، هەروەها بەیەکگەیشتنی بزووتنەوەی کۆمەڵایەتیی کرێکاری و شاری لە بەشێکی بەرچاو لە جیهانی سەرمایەداریدا، ڕێخۆشکەرێ ڕەوتی زاڵبوونی بیروهزری نیولیبرالی وەک وڵامێکی ئایدیۆلۆژیک بە قەیرانی"دەوڵەتی خۆشبژیویی کێنزی" و کۆتایی هاتن بەم سیاسەتە ئابوورییە (کێنزی) لە زۆربەی وڵاتە سەرمایەدارییەکانی جیهان بوو.

لە سەرەتای دەیەی ١٩٨٠ – وە، تاچێریزم لە بریتانیا و ڕێگانیزم لە ئەمریکا ڕێخۆشکەری ڕەوتی خۆیی کردن و پەرەسەندنی نیو لیبرالیزم لە هەموو جیهانی سەرمایەداریدا بوون. بە شوێن ڕووخانی یەکیەتیی سۆڤییەت، گشت خولی مێژووی خاوەندارییەتی دەوڵەتی بە چەشنێکی بەرچاو پاشگەز کرایەوە. بە شوێن ئەم پاشگەزبوونەوە، ئەوەی کە ڕووی دا بریتی بوو لە دەستپێکی چەرخی سەربزێوی سەرمایەداری و گەڕانەوە بۆ خاوەندارییەتی خۆیی شیرکەتەکان و دووربوونەوە لە خاوەندارییەتی گشتی و دەوڵەتی، هەروەها هەڵوەشاندنەوەی ڕێساکانی دەوڵەتی بۆ پیشەسازی و بەشە

جۆراوجۆرە ئابوورییەکان،ماڵیکردنی کۆمەڵگە و، بەم هۆیە بازاڕی بوونی هەرچی زۆرتری پێوەندییە کۆمەلایەتییەکان، هەروەها دابەزینی ئاستی پێشکەشکردنی خزمەتگوزاری و شتومەکی خۆڕایی، یان "یارانەی دەوڵەتی". نیولیبرالیستەکان خوازیاری کرانەوەی سنوورەکان بۆ سەرمایە و کەلوپەلی سەنعەتی و ئازادیی بازاڕی کاری جیهانین. مەبەستی سیاسەتەکانی نیوولیبرالیزم لە ئازادیی بازاڕی کاری جیهانی هەڵوەشانەوەی تەواوی ئەو یاسایانەیە کە لە بەرژەوەندیی کرێکاران پەسەند کراون، هەروەها لە نێوبردنی یەکیەتیی کرێکاران و گرێبەستەکانی کۆیی نێوان کرێکار و خاوەنکارەکان، هەڵوەشاندنەوەی یاسای دایمی کار و جێگیرکردنی لانیکەمی حەقدەست بۆ بەرهەمهێنەرەکان، کە وەکوو کۆسپێک لە سەر ڕێگای یاسای بێعەیبی بازاڕ پێناسە دەکرێن. بەڕێوەبردنی سیاسەتی نیولیبرالی و ڕێکارنامەکانی سەندووقی نێونەتەوەیی پارە و بانکی جیهانی لە زۆربەی وڵاتاندا بۆتە هۆی بەرزبوونەوەی ئاستی ئاوسانی ئابووری، بێکاری، گرانی، هەژاری، دابەزینی ئاستی خدمەتگوزاری لە تەواوی ئاستەکان، پەرەگرتنی گەندەڵی ئابووری و، بەرزبووونەوەی ئاستی نەخوێندەواری. بەرزبوونەوەی نابەرامبەریی سامان و سەروەت و داهات. هەروەها بەرزبوونەوەی ئاستی جیاوازیی چینایەتی، ئاکامی سیاسەتی ئابووریی نیولیبرالییە.

سەرچاوەکان

١. جوزف استیگلیتز – پایان رؤیای امریکایی. ترجمەی پرویز صداقت، ٢٠١٢

٢. دیوید هاروی، تاریخ مختصر نئولیبرالیسم، ترجمە د. محمود عبداللەزادە، نشر اختران ١٣٨٦

٣. گفتوگوی السا بولت با دیوید هاروی، ١٥ مارچ ٢٠١٣، ترجمەی پرویز صداقت، سایت نقد اقتصاد سیاسی

٤. اسکات لش، جامعە شناسی پست مدرنیسم، ترجمەی حسن چاوشیان، نشر مرکز، ١٣٨٤

٥. بینگ یان لی، چین زیر نفوذ نئولیبرالیسم، برگرفتە از کتاب چین در عزیمت، اما بە کدام سو، ترجمە خ، طهوری

٦. گفتوگویی با وندی براون دربارە نولیبرالیسم، علیە ارزشهای نولیبرالی، رحمان بوذری،وبلاگ میدان، ٢٦ بهمن ١٣٩٦

٧. احمد سیف، نئولیبرالیسم، بڵاوکراوەی سایتی کتابناک

٨. خسرو صادقی بروجنی، نئولیبرالیسم در بوتەی نقد،(مجموعە مقالات) نشر الکترونیکی، پاییز ١٣٩٠

٩. ب. کیوان، بحران توسعە و توسعە بحران: سیستم اقتصادی – اجتماعی نولیبرالی خطری جدی برای حیات بشریت.

١٠. زهرە روحی، بازبینی تجربەهای نئولیبرالیسم: ریشەها و پیامدها، جهان کتاب، سال دوازدهم، شمارە ٩-١

١١. سید حامد وارث، سیاست تعدیل اقتصادی در کشورهای در حال توسعە، چگونگی اشاعە، آثار و پیامدها، پژوهشنامەی اقتصادی صص١١٦- ٩٣

١٢. آزاده شعبانی، بهشت نئولیبرالیسم: ٤٤ درصد کودکان آمریکایی در فقر زندگی می‌کنند، *اکتبر ١٢, ٢٠١٥*

١٣. ٤٥ سال نئوليبراليسم در بريتانيا، نيمي از كودكان در شهرهاي بزرگ انگليس در فقر به سر مي برند، مجله هفته

١٤. کین بیرچ و ولاد می‌خننکو، خاستگاه‌های ایدئولوژیک و تاریخی نئولیبرالیسم، مترجم: امین گنجی

١٥. جورج مونبیو، همه ما نئولیبرال هستیم، ترجمه محمد معماریان، سه شنبه ٥ مرداد ١٣٩٥

١٦. غالب ابو مصلح، نئولیبرالیسم و «جهان سوم». برگردان: احمد مزارعی، مجله هفته، *سپتامبر ١٠, ٢٠٠٩*

١٧. چند میلیون نفر در ایران زیر خط فقر مطلق قرار دارند؟، سایت تحلیلی خبری عصر ایران ١٥ تیر ١٣٩٦

١٨. نرخ بیکاری در کردستان به دو برابر میانگین کشوری افزایش یافت. خبرگزاری تسنیم، ٧ آذر ١٣٩٦

١٩. رحمت بهرامی، تحلیلی بر فقر شهری در استان کردستان، مهندسی جغرافیایی سرزمین، دوره دوم، شماره ١، بهار و تابستا ١٣٩٦، صص ١/١٤

٢٠. می‌گل هشترودی، فاجعه‌ای بیخ گوش تهران؟ اعتراف یک نماینده شورای شهر در رابطه با قاچاغ اعضای بدن، سایت روزنامه بهار، شماره ٢١٩، ١٢ تیر ١٣٩٦

٢١. عمده‌ترین مسائل کشور در حوزه اجتماعی. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، اداره کل هماهنگی و برنامه‌ریزی پژوهشی، اداره انتشارات و مجله، چاپ اول ١٣٩٥

٢٢. دستمزد کارگران کردستانی یک سوم خط فقر است، خبرگزاری دانشجویان ایران"ایسنا" ٢١ بهمن ١٣٩٦

٢٣. زندگی«کولبرها»؛ چهره عریان رفاه اجتماعی در مناطق محروم، سلامت آنلاین، سه‌شنبه ۲۶ بهمن ۱۳۹۵

۲٤. جمعیتی که هرروز به زیر خط فقر سقوط می‌کنند، آراز آذربایجان، نخستین روزنامه آذربایجان غربی، چهارشنبه, ۱۵ شهریور ۱۳۹۶

٢٥. منصور عزیزی، دکتر علی موحد، دکتر فرزانه ساسانپور و نعمت کرده، تحلیلی بر وضعیت فقر شهری(مطالعه موردی: شهر مهاباد)، فصلنامه اطلاعات جغرافیایی، دوره بیست و سوم. شماره نودم، صص ٦٠/٦٩

٢٦. داغ فقر بر کلیه کردستانی ها/کردستان مقام اول فروش کلیه را دارد. سایت کُردتودی،

٢٧. جرمی ریف کین، ترجمه حسن مرتضوی، پایان کار، زوال نیروی کار جهانی و طلوع عصر پسا بازار، انتشارات دانش ایران، چاپ اول ١٣٧٩

۲۸. نرخ تورم و شاخص بهای کالاها و خدمات مصرفی، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران

29. Candace Smith, A Brief Examination of Neoliberalism and Its Consequences, Oct. 2, 2012
30. Susan George, A Short History of Neoliberalism, 24 March 1999
31. Stephen Metcalf, Neoliberalism: the idea that swallowed the world, Fri 18 Aug 2017 06.00 BST

گەڕانەوەیەک بۆ چەمکی سۆسیالیزم
پێناسە، مێژوو و ئەزموونەکانی

پێشەکی:

"یەکیەتیی ئەوانەی کە لەمەڕ بیرکردنەوە تووشی ڕەنج و مەینەتن لەگەڵ ئەوانەی کە بەهۆی ڕەنج و مەینەتیان بیر دەکەنەوە، مەرجی گۆڕانکاریی جیهانە"

مارکس

مرۆڤ بە درێژایی ژیانی خۆی و بە تایبەتی لە کاتی پێکهاتنی کۆمەڵگەی چینایەتییەوە بە ئاواتی گەیشتن بە کۆمەڵگەیەکی ئازاد، دادپەروەر و ژیانێکی ئاشتیخوازانە بووە و لەم پێناوەدا گەلێک خەباتی کردووە و قوربانی داوە. بیرو هزری سۆسیالیستی کە زۆربەی ئاواتە مێژینەکانی مرۆڤ لەخۆ دەگرێ ئاکامی سروشتی سەرهەڵدانی کۆمەڵگەی سەرمایەداری و ڕادەی گەشەسەندنی شێوەی بەرهەمهێنانیەتی. بیری سۆسیالیستی بەپێی بارودۆخی سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە واتە بارودۆخی نەگەیشتووی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری و ڕادەی نەزمی ئاگایی چینایەتی، نوێنەرانی فیکریی زەحمەتکێشان کاڵ و نەگەیشتوو بوو و زۆرتر ڕەنگ و ڕووی خەیاڵی بەخۆیەوە گرتبوو.

ئەم بیرۆکەیە پاشتر لە لایەن بیرمەندە بە ناوبانگەکانی چەپ وەک مارکس و ئەنگلس بە چەشنێکی زانستی گەشەی سەند و تیۆریزە کرا و بە شوێن شۆڕشی ئۆکتۆبری ڕووسیە بە ڕێبەرایەتیی لێنین [ساڵی ١٩١٧ی زایینی]، پێکهاتنی وڵاتە سۆسیالیستییەکانی ڕۆژهەڵاتی ئوروروپا پاش شەڕی دووهەمی جیهانی [١٩٤٦] و، دامەزرانی کۆماری گەلی چین بە ڕێبەرایەتیی مائۆتسەدۆن [یەکی ئوکتۆبری ١٩٤٩] و هتد... تێکۆشاوە بە شێوە جۆراوجۆرەکان ڕێگەی گەیشتن بە دادپەروەریی سۆسیالیستی تاقی بکرێتەوە و ڕەنگ و ڕووی ڕاستیی پێ بدرێ.

بنەمای سەرەکیی تەواوی ئەم هەوڵانە گەیشتن بە ئازادیی مرۆڤ و دامەزراندنی کۆمەڵگەیەکی دادپەروەرانە و زاڵکردنی سەروەریی چینی کرێکار و تەواوی زەحمەتکێشانی کۆمەڵگە بووە. بەڵام ئەم ڕەوتە بەهۆی نوێبوون و نەبوونی ئەزموونێکی مێژوویی، سەرەڕای ئەوەی دەستکەوتێکی گەورە بۆ مرۆڤایەتی بوو، بە هۆگەلی جۆراوجۆر بە ئاواتەکانی نەگەیشت و تووشی شکستێکی مێژوویی هات. بەم پێیە پێویستە هێزی چەپ پێداچوونەوەیەکی جیدی بەسەر مێژوو، بیرو هزر و ڕوانگەی گشتی و فەلسەفەی خۆی بکاتەوە و پاش خەسارناسیی ڕابردووی خۆی، بەرەو پیری داهاتوو بڕوا.

پاش ڕووخانی یەکیەتیی سۆڤیەت و وڵاتە هاوپەیمانەکانی لە ڕۆژهەڵاتی ئورووپا، قەیرانی فیکری و ڕێکخراوەیی زۆرینەی حیزبە کلاسیکەکانی چەپی جیهانی لەخۆ گرتەوە و مەدینەی فازیلەی ئەوان لە ماوەیەکی کورتخایەندا بوو بە بەشێک لە مێژووی سەدەی ٢٠ی زایینی. بەشێک لەوانەی کە سیستمی یەکیەتیی سۆڤیەتیان بە سەرمایەداریی دەوڵەتی ناو دەبرد، پێیان وایە کە سیستمی سۆسیالیستی لەم کۆمەڵگەیەدا هەر بوونی نەبووە هەتا شکستی

خواردبێ، بەشێکیش لەسەر ئەم باوەڕەن کە ئەم کۆمەڵگەیە بەڕاستی سۆسیالیستی بووە و، بە ئاکام نەگەیشتنی ئەم ئەزموونە لە ڕاستیدا شکستی سۆسیالیزمە، بەشێکیش پێداگری لەسەر بیر و باوەڕی پێشووی خۆیان واتە پشتیوانی لە سیستمی سۆڤیەتی و سۆسیالیزمی بەڕاستی ئارایی[1] دەکەن و سەرەرای قبووڵی ڕەخنەگەلێک، ڕووخانی ئەم سیستمە وەکوو ئاکامی فیت و پیلانی دوژمنانی سۆسیالیزم، ئێمپریالیزم و خۆفرۆشانی نێو ڕێبەریی حیزبی کۆمۆنیست دەزانن.

لە لایەکی دیکەشەوە، بەرەی هێزە جۆراوجۆرەکانی دژ بە سۆسیالیزم کەوتوونەتە گەڕ و چەمکی سۆسیالیزم و ،تەنانەت تەواوی مێژووی خەباتی چەپەکان و دەستکەوتەکانیان لە بەرەی خەباتی دژ بە سەرمایەداری بە چەشنی جۆراوجۆر بێبایەخ لەقەڵەم دەدەن و؛ ڕووخانی سۆسیالیزمی بەڕاستی ئارایی لە سۆڤیەت و وڵاتە هاوپەیمانەکانی وەکوو شکست هێنانی یەکجاری نەک هەر ئەم سیستمە بەڵکوو بیر و هزری چەپی سۆسیالیستی پێناسە دەکەن.

لێرەدا گەلێک پرسیار لە پێوەندی لەگەڵ چەمکی سۆسیالیزم، هۆیەکانی شکستی ئەم ئەزموونە لە زۆرینەی ئەو وڵاتانەی کە وەکوو بەرەی سۆسیالیستی پێناسە دەکران دێتە ئاراوە کە پێویستە وڵام بدرێنەوە. لە چەند دەیەی ڕابردوودا گەلێک کتێب و بابەتی جۆراوجۆر لە لایەن یاران و نەیارانی سۆسیالیزم لە تەواوی جیهاندا نووسراون و ئەم مەسەلەیە لە ڕوانگەی جۆراوجۆرەوە لێک دراوەتەوە. لێرەدا نووسەر تێدەکۆشی پاش پێداچوونەوەیەک بەسەر مێژوو و بەشێک لە چەمکە سەرەکییەکانی سۆسیالیزم، ئاوڕێک لەم بیر و هزرە و،

---

١ لەم بابەتەدا ئارایی هاوڕیزی وشەی "موجود"ی فارسییە.

هۆیەکانی شکست هێنانی ئەزموونی سۆسیالیستی؛ هەروەها پێوەندیی خەباتی نەتەوایەتی و چینایەتیی کورد بداتەوە.

چەمکی سۆسیالیزم لە ڕوانگەی مێژووییەوە:

لە هەوەڵ دەیەکانی سەدەی نۆزدەی زاییینیدا بیری سۆسیالیستی بە چەشنێکی ڕەخنەگرانە و خەیاڵی لە ئورووپا سەری هەڵدا. نوێنەرانی فیکریی ئەم بیرۆکەیە بریتی بوون لە "سەن سیمۆن" و "شارل فووریە" لە فەڕانسە و "ڕابێرت ئوون" لە بریتانیا. دامەزرێنەرانی سۆسیالیزمی ڕەخنەگرانە و خەیاڵی، ڕەخنەگری سیستمی سەرمایەداری و خوازیاری گۆڕانی بنەڕەتیی ئەم نیزامە بوون و "هێرشیان کردبووە سەر بنەمای کۆمەڵگەی ئارایی و بەم پێیە بنچینەیەکی گەلێک بەنرخیان بۆ ڕوونکردنەوەی بیری کرێکاران پێکهێنا [بوو] ..." داهێنەرانی ئەم سیستمانە [سۆسیالیستی و کۆمۆنیستی] هەرچەند دژایەتیی نێوان چینەکان و کاریگەریی فاکتەرگەلی وێرانکەری نێو کۆمەڵگەی دەستەڵاتدارییان دەدی، بەڵام لە بەرەی پرۆلتاریادا توانایی لێکدانەوەی هیچ چەشنە کردەوەیەکی سەربەخۆی مێژوویی و هیچ چەشنە بزووتنەوەیەکی سیاسی کە تایبەت بە پرۆلتاریا بێ، نەدەدی." [1]

ئەم بیرمەندانە متمانەیان بە چینی کرێکار و دەوری مێژوویی ئەم چینە و پێداویستیی خەباتی سیاسی و شۆڕشی کرێکاری نەبوو. بە باوەڕی ئەوان چینی کرێکار توانای ڕزگارکردنی خۆی نەبوو، پێویست بوو هێزێک لە دەرەوەی ڕیزی پرۆلتاریا ئەم ئەرکە وەئەستۆ بگرێ. بە باوەڕی ئەوان، زانایانی ئاشتکەرەوە و خێرخواز پێکهێنەری ئەم هێزە بوون و ئەوان دەیانتوانی بە یاریدەی ئامۆژگاریی ئاکاری و نیشان

---

١ مانیفست حزب کمونیست. ک. مارکس و ف. انگلس، ترجمه م. پورهرمزان صص. ٥٥ و ٥٦، انتشارات حزب تودەی ایران، چاپ دوم ١٣٨٥

دانـی نمـوونەگەلێکی دیـاریکراو بەم ئـاواتە بـگەن. ئەوان هەر چەشـنە هەنگـــاوێکی سیاســـی و بە تـــایبەتی هەر چەشـــنە تێکۆشـــانێکی شۆڕشـــگێڕانەیان ڕەد دەکــردەوە و، دەیانویســـت و هەوڵیـــان دەدا لە ڕێــگەی ئاشــتیخوازانەوە بە ئامانجەکانیـــان بــگەن و شــوێنگرەکانیان تەنـانەت لەبەرامـبەر بـزووتنەوەی کرێکاریـدا ڕادەوەسـتان. بـۆ وێـنە "شـــوێنگرانی ئـــوون لە بریتانیـــا دژایەتییـــان لەگەڵ چارتیســـتەکان و شوێنکەوتووانی فووریە لە فەڕانسـە، دژایەتییـان لەگەڵ ڕێفۆرمیستەکان دەکرد."[1]

سۆسیالیســتە خەیاڵییەکـان بە ڕەدکـردنەوەی خەبـاتی سیاســی و چینایەتی، هەروەها پەنابردن بۆ خۆشخوویی و ئاکارباشیی بۆرژواکان، بە تـــایبەتی کاتێـــک بـــزووتنەوەی کرێکـــاری و زەحمەتکێشـــان گەشەی دەسەند، دەکەوتنە بەرەی کۆنەپەرستەکانەوە، بەقەولی مـارکس و ئەنگلس لە مانیفێستدا "گرنگیی سۆسیالیزم و کۆمۆنیزمی ڕەخنەگرانە – خەیاڵی پێوەندییەکی پێچەوانەی لەگەڵ ڕەوتی گۆڕانی مێژوو" هەبوو. "سۆسـیالیزمی خەیـاڵی نەیدەتوانی نە نێوەرۆکی کۆیلەتیی مـزبەری[2] لە بـارودۆخی سـەرمایەداری شـی کـاتەوە، نە یاسـای گۆڕانکارییەکـانی بـدۆزێتەوە و نە ئەو هێـزە کـۆمەڵایەتییەی کە دەتـوانێ داهێـنەری کۆمەڵگەیەکی تازە بێ، ببینێتەوە."[3]

بەم حـاڵەش ئەم بیرمەنـدانە بەپێـی قۆنـاغێکی مێژوویـی نـوێنەری ویســت و ئاواتەکــانی خەڵکــی زەحمەتکــێش بە چەشــنێکی کــاڵ و نەگەیشتوو بوون، لە نووسراوەکانیان بایەخێکی بەرچاویان بە گرنگیی

---

١ سەرچاوەی سەرێ. ل ٥٦

٢ کرێگرتە، مزبەر، مزیار (بە فارسی: مزدبگیر)

٣ سه منبع و سه جزء مارکسیسم، و. ای. لنین، ترجمه م. پورهرمزان ص ٤، انتشارات حزب تودەی ایران

خاوەنداریەتیی کۆیی، سەرچاوەی کۆکردنەوەی سەروەت و سامانی تاک، دارشتنی بەرنامە بۆ ئابووریی وڵات، لەنێو بردنی جیاوازیی شار و گوند و هتد دابوو و، ئامۆژگارییەکانیان وەکوو یەکێک لە سەرچاوەکانی سەرەتایی مارکسیزم پێناسە دەکرێ. لێنین لە سێ سەرچاوە و سێ پاژی مارکسیزم لەبارەی ئامۆژگارییەکانی مارکس دەبێژێ: "ئەم بارهێنانە میراتبەری بەنرخی باشترین بیرۆکەیەکە کە مرۆڤ لە سەدەی نۆزدەدا لە چەشنی فەلسەفەی ئاڵمان، زانستی ئابووریی بریتانیا و سۆسیالیزمی فەڕانسە پێکی هێناوە."[1]

هەتا نێوەڕاستەکانی سەدەی ١٩ی زایینی چەمکی سۆسیالیزم و سۆسیالیست لە ئەدەبیاتی کۆمۆنیستیدا زۆرتر بۆ بزووتنەوەی بورژوایی بەکار دەهێندرا. لە بەشی ٣ی مانیفێستی حیزبی کۆمۆنیست - مارکس و ئەنگلس، لەژێر دێری "نووسراوە سۆسیالیستی و کۆمۆنیستییەکان" تێر و تەسەل ڕەخنە لە سۆسیالیزمە فێئۆدالییەکان، مەسیحی، وردەبورژوایی ئاڵمانی یان "ڕاستی"، خۆپارێز یان بورژوایی دەگیرێ. ئەنگلس لەو پێشەکییانەی کە بۆ چاپی ئینگلیسیی مانیفێست لە ساڵی ١٨٨٨ و چاپە نوێ ئاڵمانییەکەی لە ساڵی ١٨٩٠دا نووسیویەتی، لەم پێوەندییەدا ئاماژە دەکا و دەڵێ: ... "بەم حاڵە، کاتێک ئەم نامیلەکەیە [مانیفێست] بڵاوکرایەوە، ئێمە نەماندەتوانی ناوی بنێین مانیفێستی سۆسیالیستی. لە ساڵی ١٨٤٧ ناوی سۆسیالیست بە دوو چەشنە کەس دەکوترا: لە لایەکەوە بە لایەنگرانی مەکتەبە جۆراوجۆرە خەیاڵییەکان و بە تایبەتی شوێنکەوتووانی ئۆون لە ئینگلیس و شوێنگرانی فووریە لە فەڕانسە، کە هەردووکیان لەو کاتەدا گرووپگەلێکی تەریک لەکار دەرهاتبوون و پەیتا پەیتا بەرەو لەنێو چوون دەچوون و، لە لایەکی

---

١ سەرچاوەی سەرێ ل ٣

دیـــکەوە بە ســـێحربازە جۆراوجۆرەکـــانی کـــۆمەڵایەتی دەکـــوترا کە دەیانویست تەواوی بەڵا کۆمەڵایەتییەکان بە کەلکوەرگرتن لە ئیکسـیر و پینەوپەڕۆ کردن لەنێو بەرن، بەبێ ئەوەی کەمترین کارێکی بە سەرمایە و سـوود هەبێ. ئەمـانە لە هەر دوو حـاڵەتەکەدا کەسـانێک لە دەرەوەی بـزووتنەوەی کرێکـاری بـوون کە زۆرتـر لە چیـنە "خوێنـدەوارەکان" یاریـدەیان وەردەگـرت. بە پـێچەوانە، ئەو بەشـە لە چینـی کرێکـار کە بڕوایان بە کەموکووڕیی گۆڕانکارییە سیاسییەکان هەبوو و خوازیاری سەرلە نوێ دروستکردنەوەی بنەڕەتیی کۆمەڵگە بـوون، نـاوی خۆیـان کۆمۆنیســـت نـــابوو. ... لە ســـاڵی ١٨٤٧ سۆســـیالیزم، بـــزووتنەوەی بورژوایی و کۆمۆنیزم، بزووتنەوەی کرێکاری بوو."[١]

مـارکس و ئەنگلـس بەپێـی ئـاڵوگۆڕە سیاسـی و کۆمەڵایەتییەکـانی ساڵەکانی دوو دەیەی پاش نووسینی مانیفێست، باس لەوەی دەکەن کە بەشێکی بەرچاو لە مانیفێست بەڕۆژ نییە و ئیتر بۆ ئەو کاتە کارایی نەماوە. لە پێشەکی بۆ چاپی ئاڵمانی مانیفێست لە ساڵی ١٨٧٢دا لەمەڕ بەشـــی ٣ و ٤ی مانیفێســـت هـــاتووە : "... هەروەهـــا ئەوە خۆبەخـــۆ ئاشکرایە کە ڕەخنە لە بابەتەکانی سۆسیالیستەکان بۆ ئەمڕۆ ناتەواوە، لەبەر ئەوەی کە تەنیـا تـا سـاڵی ١٨٤٧ لەخـۆ دەگـرێتەوە. هەر بەم چەشـنەش ئاشـکرایە کە خـاڵە پێوەندیـدارەکان لەگەڵ هەڵوێسـتگرتنی کۆمۆنیستەکان لەبەرامبەر حیزبە جۆراوجۆرەکانی ئۆپۆزیسیۆن (بەشی چـوارەم) سـەرەڕای ئەوەی کە ئەمـڕۆش لە هـێڵە سـەرەکییەکانی هەر ڕاسـتە، بەڵام لە ڕوانـگەی بەکارهێنـانی لە کـردەوەدا کـۆن بـووە، لەبەر ئەوەی کە بارودۆخی سیاسـی بە یەکجـاری گـۆڕاوە و ڕەوتـی مێـژوو، زۆرینەی ئەو حیزبانەی کە لەوێدا باسیان لێکراوە لەبەین بردووە."[٢]

---

١ مانیفست حزب کمونیست. صص،٩ و ١١

٢ سەرچاوەی سەرێ، ل ٢

ئەنگلــس بە تــایبەتی لە کتێبی"ڕەوتــی تەواوکــاریی سۆســیالیزم – خەیاڵی و زانستی، وێڕای هەڵسەنگاندنی سۆسیالیزمی خەیاڵیی سەدەی هەژدە بە نوێنەرایەتیی سەن سیمۆن و فووریە لە فەڕانسە و ئوون لە ئینگلیس و هتد، باس لە سۆسیالیزمی تازە یان ئەمڕۆیی، هەروەها زانستی دەکا. "ئەنگلس ئاماژە بەوەی دەکا کە سۆسیالیزم دوو قۆناغی سەرەکیی تەواوکاری تێپەڕ کردووە. بۆ یەکەم جار لە هەیبەتی پێش زانستی، ئیدەئالیستی و ناپرۆلتێری سەری هەڵداوە، پاشان بەپێی پەرەگرتنی شێوەی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری؛ پێداگری لەسەر ئاکامەکانی خۆی دەکا و لە قاڵبی مارکسیزمدا سەرهەڵ دەدا ..."[1]

ئەنگلس دەبێژێ: "جەوهەری سۆسیالیزمی نوێ ئاکامی ڕاستەوخۆی ناسینی دوو ڕاستییە: یەکیان دژبەرەکیی چینە دەستەڵاتدارەکانی کۆمەڵگەی ئەمڕۆ، دژبەرەکیی خاوەندارەکان و هەژارەکان، سەرمایەدارەکان و کرێکارە مزبەرەکان؛ ئەوی دیکەش بێسەرەوبەریی بەرهەمهێنانە."[2]

"[هەروەها] لەوە بەولاوە سۆسیالیزم ئیتر دۆزینەوەیەکی بەهەڵکەوتی ئەم یاخود ئەو مێشکە بیرمەندە یان ئەو بلیمەتە نەبوو، بەڵکوو ئاکامێکی بەناچاری خەباتی دوو چینی پرۆلتاریا و بورژوازی بوو کە لە قۆناغێکی دیاریکراوی مێژووییدا پێکهاتن و گەشەیان کرد. ئەرکی سۆسیالیزم ئیتر ڕێکوپێککردنی نیزامێکی کۆمەڵایەتیی بەلانیکەم تەواو نەبوو، بەڵکوو بریتی بوو لە لێکدانەوەی ڕەوتی مێژوویی و

---

١ تکامل سوسیالیسم از تخیل به علم، ف. انگلس، ترجمەی گروه کادرها، ص ١٤، انتشارات کمونیسم، ١٣٥١، بازنویسی یاشار آذری ١٣٨٣، نشر کارگری سوسیالیستی

٢ سوسیالیسم تخیلی و علمی. ف. انگلس، ترجمەی مسعود صابری، ص ٦١ تهران، نشر پرسو ١٣٨٥

ئـابووریی کە بەناچـار دەبێـتە هـۆی سـەرهەڵدانی ئەم چینـانە و پێکـدا دانیـان، هەروەهـا دۆزینەوەی ئـامرازی چارەسـەرکردنی ئەم ناکۆکییـانە لەو بـــارودۆخە ئـــابوورییەدا کە لەم ڕێگـــایەوە پێکهـــاتبوون. بەڵام سۆسـیالیزمی پێشـوو هەر ئەوەنـدە لەگەڵ تێگەیشـتنی ماتریالیسـتی نـــاکۆک بـــوو کە سروشتناســـیی ماتریالیســـتە فەڕەنســـییەکان لەگەڵ دیالێکتیک و زانستە سروشتییە تازەکان.

هەرچەند سۆسیالیزمی پێشوو ڕەخنەی لە شێوەی بەرهەمهێنانی سەرمایەداریی ئارایی و ئاکامەکانی دەگرت، بەڵام توانای شیکردنەوە و ڕوونکـــردنەوەی ئەوی نەبـــوو و لە ئاکامـــدا، هەروەهـــا توانـــای چارەسەرکردنیشی نەبوو. تەنیا دەیتوانی ئەو وەکوو شتێکی خراپ و نادروست بەهەژمار بێنێ.

سۆسیالیزمەکەی پێشوو، هەرچەند چەوساندنەوەی چینی کرێکاری کە بەشـی جیـانەکراوەی شـێوە بەرهەمهێنـانی سـەرمایەداری بـوو بە توندی ئیدانە دەکرد، هەر بەو ڕادەیەش لە ڕوونکردنەوەی چۆنیەتی و چلۆنایەتیی پێکهاتنی ئەم چەوساندنەوەیە بێدەسەڵات بوو. لە ڕاستیدا، مەســـەلە ئەوە بـــوو کە پێویســـت بـــوو: شـــێوەی بەرهەمهێـــنانی ســـەرمایەداری لە لایەکەوە لە پێوەنـدییەکی مێژوویـی و پێداویسـتیی پێکهاتنی لە قۆنـاغێکی مێژووییدا لێک بدرێتەوە، لە لایەکی دیکەشـەوە هەروەها تایبەتمەندییە ناوەکییەکەی کە شاراوە بوو ئاشکرا بکرێ و؛ ئەم بایەخدانە لە ڕێگەی دۆزینەوەی زێدەبایی وەدی هات ...

ئـــێمە لە پێوەنـــدی لەگەڵ دوو دۆزیـــنەوەی گەورە: تێگەیشـــتنی ماتریالیستی مێژوو و ئاشکراکردنی نهێنییەکانی شێوەی بەرهەمهێنانی

سەرمایەداری بەپێی زێدەبایی قەرزداری مارکسین. بەپێی ئەم دوو دۆزینەوەیە، سۆسیالیزم کرا بە زانست ...".[١]

کورتەیەک لەسەر شێوازەکانی بینای سۆسیالیزم:

لە مێژووی بیر و هزری سۆسیالیستیدا، هەر لە سەدەی ١٩ەوە هەتا ئێستا، بە گشتی سێ شێوازی جیاوازیی سۆسیالیزم بینراوە.[٢]

یەکەم شێواز لەسەر بنەمای ئاریکاری، هاوبەشی و خاوەنکاربوونی زەحمەتکێشان لە هەرەوەزەکاندا، مانەوەی بازاڕ و ڕکابەری و خۆبەڕێوەبەرایەتییە. لەم حاڵەتەدا نرخەکان ئیتر نرخی بازاڕی سەرمایەداری نین و قازانجێک بۆ خاوەنکارەکان پێک ناهێنن. ئەم شێوازە تا ڕادەیەکی زۆر هاوئاهەنگی هەیە لەگەڵ تیئۆرییەکانی پرۆدۆن و، سۆسیالیزمی خۆبەڕێوەبەریی یوگسلاوی تا ڕادەیەک بەلانیکەم لە ڕوانگەی تیۆرییەوە لەژێر کاریگەریی ئەم بیرۆکەیە دایە. ڕەوتی بەڕێوەبەریی لە یوگسلاوی تا ڕووخانی دەستەڵات لەم وڵاتەدا چەند قۆناغێکی تێپەڕ کرد:

"لە یەکەمین قۆناغی خۆبەڕێوەبەریی سۆسیالیستی (١٩٦٥-١٩٥٠) لە یوگسلاوی، بەرنامەڕێژی لە ڕێگای سنووقی کۆمەڵایەتی و لەژێر کۆنترۆڵی حیزب- دەوڵەتدا بەڕێوە دەچوو، لە حاڵێکدا بەرنامەکانی کورتخایەن و بەڕێوەبردنی خۆجێی کارخانەکان لە ڕێگەی خۆبەڕێوەبەرییەوە بوو. بەشی سەرەکیی "زێدەبایی" ئەوان پاش پێدانی مووچەکان و خەرج و مەخارجی بەرهەمهێنان دەدرا بە سندووقی کۆمەڵایەتی.

---

١ سەرچاوەکەی سەرێ ل ٩١-٩٠

٢ از یک سوسیالیسم تا سوسیالیسم دیگر، تونی آندره آنی، برگردان ب. کیوان، سایت نگرش

له قۆنــــاغی دووههم واته ســــاڵانی ١٩٧١-١٩٦٥دا، دابهزینــــی بهرنامهدانان و زیادکردنی مافی ناکۆجێ (ناسێنترالیزه)ی بڕیاردان له ئاستی کارخانهکاندا پهسهند کرا. هاوڕێ لهگهڵ بازاڕ و سیستمی بانکی بـۆ هاوئـاههنگی و دیـاریکردنی شـێوهکانی تهرخـانکردنی ســهرمایه (سـهرمایه دانـان)، بانگهکـانیش له ڕێگهی هـورمی بـانکییهوه که بهپێـی پێوهرهکانی سوودهێنهری بازاڕ بوو، پشتیوانییان لهم سهرمایه دانانه دهکـرد. ئهم ڕهوته بـوو بههـۆی چوونهســهرهی کۆگـاکراوی خـۆیی، نابهرامبهری و بێکاری.

له کۆتـایی دهیهی ١٩٦٠دا بهشـێک له مارکسیسـتهکانی یوگسـلاوی خۆبهڕێـــوهبهری له ئاســـتی خــــۆجێیی و نیشــــتمانی، ههروهھــــا نادروسـتبوونی زاڵبـوونی هاوبهشـیی بـازاڕ و دهوڵهتیـان هێنـا ئـاراوه. بهڵام له کـۆنگرهی خۆبهڕێوهبهرایهتیـدا بهجێـی لێکـدانهوه و قسـهکردن لهسهر ئهم پێشنیاره، دهستهڵاتدارانی یوگسلاوی وێرای ڕهدکردنهوهی ڕهخنهکــان و ســـهرکوتکردنی ڕهخنهگرهکــان، دهســـتیان به ڕیزێـــک چاکســـازی له ســـهرهوه کـــرد. ســـهرهڕای ئهوهی که یوگســـلاوی له دهیهکـــانی ١٩٨٠ و ١٩٩٠ تووشـــی قهیـــران هــــات، بهڵام ئهوان به ڕهدکردنهوهی سۆسیالیزمی دهوڵهتی و سۆسیالیزمی بازاڕ و پێداگری لهســـهر ڕهوت و ئـــامرازی "کـــۆمهڵایهتیکردن" (لهژێـــر کـــۆنترۆڵی فـرهلایهنهی کـۆمهڵایهتی)ی بـازاڕ و دهوڵهت، شـێوازێکی دیمـوکراتیکی خۆبهڕێوهبهرییان تاقی کردهوه که دهیتوانی وانهیهک بێ بۆ چهپهکان."[١]

---

١ مسئلهی گذار از سرمایهداری / ٥ / گفتوگوی سعید رهنما با کاترین سامری، نقد اقتصاد سیاسی

شێوازی دووهەم مۆدێلی بەرنامەداڕشتنە؛ کە نموونەکەی لە نووسراوەکانی سەن سیمۆن و پاشان بیرمەندە کۆمۆنیستەکانی وەک مارکس و ئەنگلسدا دەبینرێ. لەم حاڵەتەدا ئامرازی بەرهەمهێنەر لەژێر خاوەندارییی کۆمەڵایەتی دایە و، یەکەکانی بەرهەمهێنەر ئیتر سەودا و مامەڵەی بەرهەمەکانیان ناکەن

لەم حاڵەتەدا بازاڕێک نامێنێ و ڕێکخراوەیەکی ناوەندی لە چەشنی بەڕێوبەریی ئیداریدا جێگیری بازاڕ دەبێ. سیستمی سۆڤیەتی ڕەنگ و ڕووی ڕاستیی بەم شێوازە بەخشی. لەبەشەکانی دیکەدا زۆرتر باسی ئەم شێوازە دەکەین.

شێوازی سێهەم سۆسیالیزمی دەوڵەتی لەگەڵ بازاڕە؛ بەپێی بیرۆکەکانی "لویی بلانکی"یە. لێرەدا دامودەزگاکانی دەوڵەتی کەلک لە ئامرازی بەرهەمهێنەر وەردەگرن، بەرهەم قازانجی هەیە و دابەشکردنیان بە چەشنێکی دیکەیە. بازاڕ و ڕکابەری بە چەشنێکی بەرچاو دەمێنێتەوە و دەوڵەت کەم و زۆر پێڕەوی بنەما لیبراڵییەکانە. ئەم شێوازە تا ڕادەیەک بە پێکهێنانی بەشی گشتی، لە بەشێک لە وڵاتە ڕۆژئاواییەکان کەلکی لێ وەرگیراوە.

بەگوێرەی باوەڕی زۆرینەی مارکسیستەکان تەنیا شێوازی دووهەم مارکسیستییە و، ئەم شێوازە کۆمۆنیزم لە ڕیفۆرمیزم جیا دەکاتەوە، "تۆنی ئاندرێ ئانی" لە نامیلکەیەک بەناوی "لە سۆسیالیزمەوە تا سۆسیالیزمێکی دیکە" باس لە هەبوونی هەر سێ شێوازەکان لە نووسراوەکانی مارکس و ئەنگلس بۆ قۆناغە جۆراوجۆرەکانی بینای کۆمۆنیزم دەکا. بە باوەڕی ئەو، مارکس و ئەنگلس بۆ دووهەمین دەورەی پاش بە دەسەڵات گەیشتنی پرۆلتاریا (سەردەمی تێپەڕین) سۆسیالیزمی بازاڕیان نیزیک بە شێوازی سێهەم لێک داوەتەوە و، تەنیا بۆ دەورەی دووهەم واتە سۆسیالیزم بە مانای تایبەتیی ئەم وشەیە،

تێپەڕین بە شێوازی بەرنامەڕێژیی تەواویان پەسەند کردووە، واتە کاتێک بازاڕ هەڵدەوەشێتەوە.

سۆسیالیزمی دەوڵەتیی بازاڕ لە پێوەندی لەگەڵ کاتێک لە دەورەی تێپەڕینە، کە ئابووریی تێکەڵاو، واتە نیوەسۆسیالیستی - نیوە سەرمایەدارییە و پاش سەرکەوتنی دیموکراسی، جارێ خاوەندارێتی بورژوایی لەنێو نەچووە و خاوەندارێتی دەوڵەتیی سۆسیالیستی بەرەبەرە لە حاڵی جێگیربوون دایە. لە سەرەتادا دەوڵەتی سۆسیالیستی تەنیا هورمی بانکی، کە لەژێر ئیرادەی بانکی میللیدایە، دەخاتە ژێر دەستەڵاتی خۆیەوە، ئەم بانکە تەنیا خاوەن بەهرەی ماف و سەربەشی تەواوی ئامرازەکانی کڕین و فرۆشتن و بەشێک لە کارخانەکانە. بەپێی نامەیەکی ئەنگلس بۆ مارکس، تێپەڕین لە سێ شکڵ دایە:

دەوڵەتی پرۆلتاریا خاوەندارێتی بەشێک لە بنکە سەرمایەدارییەکان هەڵدەوەشێنێتەوە و پێداگری لەسەر هەنگاوگەلێکی دیکە بۆ دابەزاندنی خاوەندارێتی سەرمایەداری بە تایبەتماڵیاتی پلە بە پلەیی، ماڵیاتی میرات و لابردنی مافی میرات بردن لە نێوان خزم و کەسەکاندا (برا، نەوە و کەسانی دیکە) دەکا. هەروەها [دەوڵەت] بەپێی ئەو داهاتانە دەتوانێ بنکەگەلێک بکڕێ یان دروست بکا. بەم هەنگاوانە پەیتا پەیتا لە سۆسیالیزم نیزیک دەبێتەوە. بەم پێیە دەکرێ سۆسیالیزمی بازاڕ تەنیا وەکوو تێپەڕینێک بۆ سۆسیالیزمی بەرنامەڕێژ واتە یەکەمین فاز یان فازی سەرەتایی کۆمەڵگەی کۆمۆنیستی پێناسە بکرێ.

لە درێژەدا سۆسیالیزمی بەرنامەڕێژ بازاڕ لەنێو دەبا و ڕێکخستنێکی وریایانە دەکاتە جێگری. بەڵام بۆ گەیشتن بەم ئامانجە پێویستە کۆمەڵگە ببێتە خاوەنداری تەواوی ئامرازەکانی بەرهەمهێنەر و، بەرهەم ڕاستەوخۆ کۆیی بکرێ. تۆنی ئاندرێ ئانی لە پێوەندی لەگەڵ ئەم قۆناغەدا باسی چەند کێشەیەکی مەترسیدار وەکوو کێشەی

سەربەخۆیی ڕێژەیی یەکەکانی بەرهەمهێنەر و بەشداریی ڕاستەقینەی زەحمەتکێشان لە دارشتنی بەرنامە و بەڕێوەبەرایەتیی یەکەکانی بەرهەمهێنان دەکا کە بەدوور لە چاوی مارکس و ئەنگلسیش نەبووە. مارکس و ئەنگلس بۆخۆیشیان ئاگاداری ئەم کێشەیە بوون. ئەنگلس بەم بۆنەیەوە لە بنەماکانی کۆمۆنیزمدا دەبێژێ: "مەسەلەی هاوبەشیی بەرهەم ناتوانێ لە لایەن خەڵکەوە بەوجۆرەی کە ئەمڕۆ هەن، مسۆگەر بکرێ ..."

بەم پێیە، سۆسیالیزمی بەرنامەڕێژ (ئەو سۆسیالیزمەی کە باکۆنین وەکوو چەشنێک لە دەستەڵاتداریی زانایان و کارناسەکان پێناسەی دەکرد، مەترسییەکە بۆ حەواڵەکردنی بابەتەکە بۆ زەمەنێکی دووردەست، واتە کاتێکە کە دابەشکردنی کار بەیەکجاری لاببرێ. لە بنەماکانی کۆمۆنیزمدا دەخوێنینەوە "ڕاهێنان و پەروەردەکردن پێویستە بە خێرایی لاوەکان ئامادەی ڕاگوازتنەوە لە بەشێکەوە بۆ بەشێکی دیکەی سەنعەت بەپێی پێداویستییەکانی کۆمەڵگە و مەیلە تایبەتەکانیان بکا."[1] هەروەها مارکس و ئەنگلس لە 'ئایدیۆلۆژیی ئاڵمانی'شدا پاش باسکردن لە دابەشکردنی کار و بەسترانەوەی مرۆڤ بەکارەکەی و ئەوەی کە مرۆڤ ئەگەر نایەوێ داهاتەکەی لەدەس بدا دەبێ خەریکی هەر ئەوکارە بێ کە بژیوی پێ بەستراوەیە، دەنووسن؛ "... [مرۆڤ] لە کۆمەڵگەیەکی کۆمۆنیستیدا کە هیچ کەس خاوەنی بوارێکی تایبەتی لە چالاکی نییە، دەتوانێ لەهەر ڕشتەیەکدا کە بیەوێ سەرکەوتوو بێ، کۆمەڵگە بەرهەمهێنانی گشتی ڕیکوپێک دەکا و بەم چەشنە ئەو دەرفەتەم بۆ دەڕەخسێنێ کە ئەمڕۆ کارێک و سبەینێ کارێکی دیکە بکەم، بەیانی خەریکی ڕاوکردن بم، پاشنیوەڕۆ خەریکی ماسیگرتن،

---

١ اصول کمونیسم. ف. انگلس، ترجمه هوشمند، ص ١٤، تهران ١٣٣١، چاپ چهارم، تکثیر حجت برزگر سال ٢٠٠٠

ئێـوارێش ئاژەڵـداری بـکەم، هەروەهـا لەبەر ئەوەی کە زەینیشـم هەیە، دوای خـواردنی نـانی شـەوێ خەریکـی ڕەخنەنووسـین بـم، تەواوی ئەمانەش بەبێ ئەوەیە کە ببم بە ڕاوچی، ماسیگر یا ڕەخنەنووس."[1]

لێرە دایە ئەم بابەتە تا ڕادەیەکی زۆر خەیاڵی دێتە بەرچاو، چون ئەستەمە کرێکارێک لە وەزعییەتێکی چەند پیشەییدا بتوانێ بەپێی ویست و ئیرادەی خۆی کارەکەی بگۆڕێ بێئەوەی کە بەستراوە بەکارێکی تایبەتیش بێ، یان ئەم توانایەی بێ کە هاوکات پسپۆڕی چەند بوار بێ، واتە ئەگەر ئەم کارانەی کە مارکس و ئەنگلس باسی دەکەن تەنانەت بۆ ئەمـڕۆی لەبەرچـاو بگـرین بە بەراورد لەگەڵ کـاتی نووسـینی ئایدیۆلۆژیی ئاڵمانی گەلێک فەننیتر و پسپۆڕانەتر بووە و، ئەستەمە کەسـێک کە لە لایەن بنکەیەکـی گەورەی ماسـی فرۆشـتنەوە بـۆ ماسیگرتن نێردراوە توانای کاری دیکەی لە درێژایی ڕۆژەکەدا بێ. بۆ ساتێک لەبەر چاوبگرین لە بارودۆخی ئێستا یا داهاتوودا کەسێک بەیانی کاری پزیشکی بکا، پاش نیوەڕۆ خەریکی بەڕێوەبەرایەتیی بنکەیەکی پیشەیی بێ، ئێوارێ بیەوێ بێژەری تەلەویزیۆن و شەوانەش خەریکی مێژوونووسین بێ؟

بێگومـان جیهـانی ئەمـڕۆ بە بەراورد لەگەڵ سـەردەمی مـارکس و ئەنگلـس زۆر گـۆڕدراوە و ئـاڵوگۆڕە ئـابووری، کـۆمەڵایەتی و فەرهەنگییەکـان ئەرکـی تـازە و لێکـدانەوەی تـازە دەخـاتە بەردەم چەپەکان. ئەنگلس لە "ئانتیدۆرینگ"دا بە دروستی ئاماژە بەم خاڵە دەکا کە "تا چ ڕادەیەک جیهانی ئەمڕۆ جارێ گەنجە و تا چ ڕادەیەک گاڵتەجارە کە ئێمە بایەخێکی ڕەها بە تێڕوانینی ئێستای خۆمان بدەین." بەم پێیە پێویستە کۆمۆنیست و سۆسیالیستەکان بەپێی ڕاستییەکانی

١ ایدئولوژی آلمانی. ک. مارکس، ف. انگلس، ترجمه زوبین قهرمان. ١٣٥٩ ص ٤٢، تایپ و ویرایش غلامرضا پرتوی

ژیانی ئەمڕۆیی پێداچوونەوەیەک بەسەر لێکدانەوەکانی پێشوو و ئەو کۆمەڵگەیەدا بکەن کە دەیانەوێ پێکی بێنن و لە ڕەوتی تەواوکاریی بیری مارکسیستی بە شێوەیەکی ڕاستبینانە بە ئاکامێکی زانستی بگەن.

سۆسیالیزم لە ڕوانگەی کۆمۆنیستەکانەوە:

لە ئەدەبیاتی چەپدا، سۆسیالیزم وەکوو قۆناغی یەکەمی فۆرماسیۆنی کۆمۆنیزم پێناسە دەکرێ. مێژووی ئەم چەشنە پێناسەیە زۆرتر دەگەڕێتەوە سەر لێدوانەکانی ئەنترناسیۆنالی دووهەم و سێهەم و کۆمۆنیستەکانی پاش مارکس. بە تایبەتی لێنین لە بەشی ٥ی کتێبی "دەوڵەت و شۆڕش"دا، لەژێر سەردێڕی "بنەما ئابوورییەکانی لەنێو چوونی دەوڵەت" چەمکی سۆسیالیزمی وەکوو فازی یەکەمی کۆمۆنیزم و، کاتی تێپەڕین لە کۆمەڵگەی سەرمایەدارییەوە بۆ کۆمۆنیزم بەکار هێناوە و؛ بەپێی لێکدانەوەکانی مارکس لە کتێبی "هەڵسەنگاندنی بەرنامەی گووتا"دا، ئەم چەمکە و تایبەتمەندییەکانی زۆرتر شی کردۆتەوە.[1]

مارکس لە "هەڵسەنگاندنی بەرنامەی گووتا"دا هیچ کاتێک وشەی"سۆسیالیزم"ی لە پێوەندی لەگەڵ قۆناغی یەکەمی کۆمەڵگەی داهاتوو یان خولی تێپەڕین بە کۆمۆنیزم بەکار نەهێناوە. مارکس لەم بابەتەدا وێڕای لێکدانەوەی بەرنامەی حیزبی کرێکارانی ئاڵمان و ڕەخنە لە پێشنیارەکانی "لاسال" لە پێوەندی لەگەڵ بارودۆخی سەرەتایی کۆمۆنیزم دەبێژێ: "ئێمە لەگەڵ چەشنە کۆمەڵگەیەکی کۆمۆنیستیدا سەروکارمان نییە کە بەپێی بنەمایەکی تایبەتمەند بەخۆی گەشە و پەرەی سەندبێ، بەڵکوو سەروکارمان لەگەڵ کۆمەڵگەیەکە کە تازە لە

---

١ دولت و انقلاب، و. ای. لنین، ترجمەی م. پورهرمزان و ع. بیات، ص ١٠٦، انتشارات حزب تودەی ایران، چاپ سوم ١٣٨٧

ناخی کۆمەڵگەی سەرمایەدارییەوە سەری هەڵداوە، بەم پێیە لە تەواوی بوارەکانی ئابووری، ئاکاری و فیکرییەوە؛ جارێ مۆر و نیشانی ئەو کۆنە کۆمەڵگەیەی پێوە دیارە کە لە ناخییەوە سەری هەڵداوە."[1]

مارکس ئەم کۆمەڵگەیە وکوو قۆناغی سەرەتایی کۆمەڵگەی کۆمۆنیستی، واتە کۆمەڵگەیەک پێناسە دەکا کە "پاش ژانی درێژخایەنی زاوزێ لەنێو کۆمەڵگەی سەرمایەدارییەوە سەرهەڵ دەدا[2] ... وە جارێ ناتوانێ بەتەواوەتی دادپەروەری و بەرامبەری پێک بێنێ. بە باوەڕی مارکس "لە نێوان کۆمەڵگەی سەرمایەداری و کۆمەڵگەی کۆمۆنیستی خولی تێپەڕبوونی شۆڕشگێڕانە لە یەکەمیەوە بۆ دووهەمی هەیە، بەپێی ئەم خولە، خولێکی تێپەڕینی سیاسیش هەیە کە دەوڵەتەکەی ناتوانێ شتێک بێ بێجگە لە <u>دیکتاتۆریی شۆڕشگێڕانەی پرۆلتاریا</u>."[3]

لێنین لە کتێبی "دەوڵەت و شۆڕش"دا، پاش ئاماژە بە لێکدانەوەکانی مارکس لەم کتێبە، دەڵێ: "بەم پێیە یەکەمین فازی کۆمۆنیزم ناتوانێ دادپەروەری و بەرامبەری مسۆگەر بکا: جیاوازیی لە سەروەت و سامان لە چەشنی جیاوازیگەلێکی نادادپەروەرانە دەمێنێتەوە، بەڵام چەوسانەوەی ئینسان بە دەستی ئینسان نەگونجاوە، لەبەر ئەوەی وێچوونی خاوەنداریەتی ئامرازی بەرهەمهێنەر واتە کارخانەکان، ماشێنەکان، زەوی و هتد، بوونی نامێنێ. مارکس وێڕای ڕەدکردنەوەی فورموولی ناڕوونی وردەبورژواییانەی لاسال لەبارەی "بەرامبەری" و "دادپەروەری" بە مانای گشتی، ڕەوتی گۆڕانکاریی کۆمەڵگەی کۆمۆنیستی شی دەکاتەوە و، نیشان دەدا کە ئەم کۆمەڵگەیە ناچارە

---

١ نقد برنامه گوتا، پیشگفتار و یازده نامه از انگلس و یادداشتهای لنین، مترجم ع. م، ص ١٦،تکثیر از حجت برزگر، ٢٠٠١

٢ سەرچاوەی سەرێ ل ١٦

٣ سەرچاوەی سەرێ ل ٢٣

لەسەرەتادا تەنیا "ناعەداڵەتی"یەک لەنێو ببا کە خاوەنداریەتی تاکەکەسی سەرچاوەیەتی و ناتوانێ دەسبەجێ بێعەداڵەتییەکی دیکە لەنێو ببا، کە بەهۆی بەشینەوەی شتومەکی مەسرەفی و"بەپێی میزانی کارە" (نە بە پێی پێداویستییەکان).[1] مارکس نەک هەر نابەرامبەری بە ناچاری مرۆڤەکان لە وردترین حاڵەتدا لەبەر چاو دەگرێ بەڵکوو سەرنج دەداتە ئەم خاڵەش کە تەنیا بە گوازتنەوەی ئامرازی بەرهەمهێنەر بە خاوەنداریەتی گشتیی تەواوی کۆمەڵگە (یان بەو چەشنەی کە باوە- "سۆسیالیزم")، کەمایەسیی بەشینەوە و نابەرامبەری "مافی بورژوایی" لەنێو ناچێ و دەسەڵاتداریی بەهۆی ئەوەی کە داهاتەکان "بەپێی کار" دابەش دەکرێن، درێژەی دەبێ".[2]

لێنین لە کتێبی "نەخۆشیی منداڵانەی چەپڕەوی لە کۆمۆنیزمدا" کە ساڵی ١٩٢٠ واتە ٣ ساڵ پاش شۆڕشی ئۆکتۆبر نووسیویەتی، دەڵێ: "ئێمە ئێستا لە ڕووسیە (لەم سێهەمین ساڵی پاش ڕووخانی بورژوازیدا) هەنگاوە سەرەتاییەکانمان بۆ تێپەڕین لە سەرمایەدارییەوە بۆ سۆسیالیزم واتە یەکەم قۆناغی کۆمۆنیزم هەڵدەگرین. لێرەدا جارێ چینەکان ماونەتەوە و لە هەر جێگایەکی دیکەش کە پرۆلتاریا دەستەڵات وەدەس بێنێ، ساڵانێک هەر دەمێننەوە، تەنیا لە بریتانیا کە وەرزێریان نییە (بەڵام بەهەرحاڵ وردەخاوەنداریان! هەیە) لەوە دەچێ ئەم ماوەیە کورتتر بێ. لەنێوبردنی چینەکان تەنیا بە مانای ڕەواندنی خاوەندارەکان و سەرمایەدارەکان نییە – ئێمە ئەم کارەمان بە هاسانی ئەنجام دا، ئەمە بە مانای لەنێو بردنی وردەبەرهەمهێنەرانی شتومەکیش هەیە، بەڵام ناکرێ ئەمانە بڕەوێندرێن، دەکرێ ئەوان (و پێویستە) باش

---

١ دولت و انقلاب، و. ای. لنین، ص ١٠٨

٢ سەرچاوەی سەرێ ل ١٠٩

بکرێنەوە و سەرلە نوێ پەروەردە بکرێنەوە – بەڵام تەنیا لە ڕێگەی کاری ڕێکخستنێکی زۆر درێژخایەن، بە ئەسپایی و پارێزەوە."[1]

"ئێمە دەتوانین و (دەبێ) بینای سۆسیالیزم بە کەلکوەرگرتن هەر لەو کەرستە ئینسانییانە دەست پێ بکەین کە سەرمایەداری وەکوو میرات بۆی بەجێ هێشتووین، نەک لەگەڵ کەرەسەیەکی ئینسانی خەیاڵی و کەرستەگەلێک کە بۆخۆمان بە شێوەیەکی تایبەتمەند پێکمان هێنابێ. ئەم کارە بێگومان گەلێک "دژوارە" بەڵام هەرچەشنە هەڵسوکەوتێکی دیکە لەگەڵ ئەم ئەرکە ئەوەندە ناجیدییە کە تەنانەت بایەخی قسە لێ کردنیشی نییە."[2]

بەپێی لێکدانەوەی بیرمەندە سەرەکییەکانی کۆمۆنیست، لە قۆناغی یەکەمی کۆمۆنیزم واتە لە سۆسیالیزمدا دادپەروەری و بەرامبەری بە چەشنێکی تەواو مسۆگەر ناکرێ. خاوەنداریەتی تەواوگەلی (کۆمەڵایەتی) ئامرازی بەرهەمهێنەر لە هەموو بوارەکانی ئابووری، هەروەها یەکیەتیی کاری جەستەیی و فیکری و جیاوازیی شار و گوندەکان بەیەکجاری چارەسەر ناکرێ. خاوەنداریەتی بە دوو چەشنی دەوڵەتی یان تەواوگەلی، هەروەها گرووپی یان گەلەکۆمە دەبێ. سەرەڕای لەنێو چوونی چینە دژبەرەکان جاری چین و توێژی جیاواز لە کۆمەڵگەدا دەمێنێتەوە و بنەمای بەشینەوە بەپێی میزانی کارکردنە، نەک پێداویستییەکانی ژیان. لە لایەکی دیکەشەوە بەشێک لە چەمکە ئابوورییەکان کە پێوەندییان بە ئاستی بەرهەمهێنان و بارودۆخی کۆمەڵایەتی وەکوو شتومەک، قازانج، نرخ و هتد هەیە، جارێ دەمێننەوە و کارتێکەرییان لە سەر پێوەندییە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان دەبێ،

---

١ بیماری کودکی "چپگرایی" در کمونیسم، لنین، ترجمه از م. پورهرمزان، ص ٤١، چاپ ششم ١٣٨٧، انتشارات حزب تودەی ایران

٢ سەرچاوەی سەرێ ل ٤٨

واتە بەرهەمەکان لە چەشنی شتومەک کڕین و فرۆش دەکرێن و بۆ بەڕێوەبەریی ئابووری لە ئامرازێک وەکوو نرخ، سوود و دەسقەرز و هتد کەلک وەردەگیرێ، هەروەها پاشماوەی بیر و خوو و فاکتەری ڕۆحی و ئاکاری کۆمەڵگەی کۆن دەمێنێتەوە و گۆڕانکاری و سەرلە نوێ سازبوونەوەی ئەم فاکتەرانە ناتوانێ بەپێی ئاهەنگ و خێرایی پێکهاتەی بنەما مادی و پێوەندییە تازەکانی بەرهەمهێنانی کۆمەڵگە بچێتە پێشەوە.[١]

لەم فازەدا دەوڵەت بە ڕێبەریی حیزبی کۆمۆنیست تەواوی کاروبارەکانی ئابووری و فەرهەنگیی کۆمەڵگە، هەروەها میزانی کار و مەسرەف بە وردی کۆنترۆڵ دەکا. بە وتەی لێنین "تەنیا پێویستە ئەم کارە لە بێدەستەڵاتکردنی سەرمایەدارەکان و کۆنترۆڵی سەرمایەدارەکان لە لایەن کرێکارەکانەوە دەست پێ بکا و ئەم

---

١ بەپێی لێکدانەوەی بیرمەندانی کۆمۆنیزم، لە قۆناغی سەرەوەی فۆرماسیۆنی کۆمۆنیزمدا دادپەروەری، بەرامبەری، دێموکراسی و ئازادی لە ئاستی هەرە بەرزی خۆی مسۆگەر دەکرێ. تایبەتمەندییەکانی قۆناغی دوووهەمی کۆمۆنیزم بریتین لە:

- کۆمۆنیزم قۆناغی هەرە بەرزی گەشەسەندی کۆمەڵگە و هێزە بەرهەمهێنەرەکانە. بنەمای بەشینەوەی ئەم فۆرماسیۆنە بەگوێرەی "لەهەرکەس بەپێی توانایی و بەهەرکەس بەپێی پێداویستییەکانی"یەتی.
- نێوەرۆکی کار دەگۆڕێ، کار نە ئەرک بەڵکوو پێداویستییەکی حەیاتییە.
- شکڵی دوو خاوەنداریەتی دەوڵەتی و گەلەکۆمە لەنێو دەچێ و تەنیا خاوەنداریەتی کۆمەڵایەتی تەواو گەلی واتە کۆمۆنیستی، بوونی دەبێ.
- جیاوازیی چینایەتیی نێوان کرێکار و وەرزێر و ڕۆشنبیرەکان نامێنێ.
- جیاوازیی شار و دێ لەنێو دەچێ.
- خۆبەڕێوەبردنی کۆمەڵایەتیی کۆمۆنیستی جێگیری دەوڵەت دەبێ. لەنێو چوونی دەوڵەت بە مانای لەنێو چوونی ڕێکخراوە و دەزگاگانی بەڕێوەبەریی کۆمەڵگە نییە و هتد ....

کۆنترۆڵه دەبێ له لایەن دەوڵەتی کرێکاره چەکدارەکانەوه بێ، نه له لایەن بۆرۆکراتەکانەوه."[1]

دیکتاتۆریی پرۆلتاریا واته هێزی دەوڵەتی کرێکاری، نێوەرۆکی سەرەکیی ئەم قۆناغه پێک دەهێنێ و پرۆلتاریا له دەستەڵاتی دەوڵەتیی خۆی بۆ تێکشکاندنی خۆڕاگریی سەرمایەدار و خاوەندارەکان، هەروەها پیلانی دوژمنه دەرەکی و ژوورەکییەکان کەلک وەردەگرێ و [دیکتاتۆریی پرۆلتاریا] ئامرازی سەرەکیی سیاسی بۆ سەرکەوتنی فازی سۆسیالیزم و تێپەڕبوون به قۆناغی دووهەم واته کۆمۆنیزمه. به وتەی مارکس "دیکتاتۆریی پرۆلتاریا ئاکامی بەناچاری خەباتی چینایەتییه و ... دەوڵەتی کاتیی تێپەڕین ... شتێک بێجگه له دیکتاتۆریی شۆڕشگێڕانەی پرۆلتاریا ناتوانێ ببێ." به باوەڕی لێنین "دیکتاتۆریی پرۆلتاریا لێبڕاوانەترین و کۆڵنەدەرترین خەباتی چینی نوێ دژ به دوژمنێکی به هێزتر واته بورژوازییه که خۆڕاگریی ئەو پاش ڕووخانی (جارێ له وڵاتێکدا) ده بەرامبەر بووه و ئەم توانایيه نەک هەر بەهۆی هێزی سەرمایەی نێونەتەوەیی و هێز و پتەوبوونی پێوەندییه نێونەتەوەییەکانی بورژوازی، بەڵکوو ئاکامی هێزی ڕاهاتوویی و هێزی ورده بەرهەمەکانیشه ...[2] دووپاتی دەکەمەوه: ئەزموونی دیکتاتۆریی سەرکەوتووی پرۆلتاریا له ڕووسیه بۆ ئەو کەسانەی که توانای بیرکردنەوەیان نییه یا بۆ ئەو کەسانەی که جارێ لەسەر ئەم مەسەلەیه ووردنەبوونەتەوه، به ئاشکرا نیشان دەدا که ناوەندیەتی بێئەملا و ئەولا و دیسیپلینی زۆر پتەوی پرۆلتاریا، یەکێک له شەرته سەرەکییەکانی زاڵبوون بەسەر بورژوازی دایه ...[3] دیکتاتۆریی پرۆلتاریا خەباتێکی

١ دولت و انقلاب، و. ای. لنین، ص ١١٢

٢ بیماری کودکی"چپگرایی" در کمونیسم، لنین،ص ١٤

٣ سەرچاوەی سەرەوه، ل ١٥

ســـەخت، خوێنـــاوی و بێخـــوێنڕێژی، تـــێکەڵ بە تونـــدوتیژی یـــان ئاشتیخوازانە، نیزامی و ئابووری، هەروەها ڕاهێنانە و بەڕێوەبەری دژ بە هێـز و داب و نەریتییەکـانی کـۆمەڵگەی کـۆنە. هێـزی ڕاهـاتووی بە میلیۆن و دەیان میلیۆن ئینسان، یەکێک لە سامدارترین هێزەکانە."[1]

هەر لەم پێوەندییەدا "نیکـۆلای بوخـارین" سەرنووسـەری ڕۆژنـامەی "پـراودا"کە بۆیخۆشـی لە سـاڵی ١٩٣٨ وەکـوو هەزاران کۆمۆنیسـت و ئـازادیخوازی ئەو وڵاتە بە تـاوانی خەیـانەت کـوژرا، لە ئەلـف و بێـی کۆمۆنیزمـدا دەنووسـێ: "ئێسـتا ئەرکـی دەسـەڵاتی کرێکـاری بریتیـی لە تێکشـکاندنی بێبەزەییـانەی ئەم خـۆڕاگرییەیە. بەڵام بەهـۆی ئەوەی کە ئەم خـــۆڕاگرییە بەدڵنیـــاییەوە گەلێـــک بە هێـــز دەبـــێ، حکـــوومەتی پرۆلتاریـاش دەبـێ دیکتـاتۆریی کرێکـاران بـێ. لە ژێـر سـەردێڕی دیکتاتۆریـدا چەشـنە حکـوومەتێکی لێبـڕاو و پێـداگر لە سـەرکوتکردنی دوژمنەکـان فـام دەکـرێ. ئەمە شـتێکی ئاشـکرایە کە لەم بـارودۆخەدا قسەیەک لە پێوەندی لەگەڵ ئـازادی بۆ هەمـوو مرۆڤەکـان نـاتوانێ بێتە گۆڕێ. دیکتاتۆریی پرۆلتاریا سەری سـازانی لەگەڵ ئـازادیی بورژواییدا نیـیە. ئەم دیکتـاتۆرییە بە تـایبەتی لەبەر ئەم هـۆیە پێویسـتە ئـازادیی بـورژوایی لەو بسـتێنی و دەسـتوپێی ببەسـتی و دەرفەتـی هەرچەشـنە خەبـاتێکی لەگەڵ پرۆلتاریـای شۆڕشـگێڕ لـێ وەرگـری، هەرچەنـد خـۆڕاگریی بـورژوازی بەرزتـر بـێ، هەرچـی بێهێـواتر هێزەکـانی خـۆی کۆکـاتەوە، هەرچەنـد مەترسـیدارتر بـێ، هەر بەو ڕادەیەش دیکتـاتۆریی پرۆلتاریـا دەبـێ تونـدتر و بێبەزەییتـر بـێ، تەنـانەت دیکتـاتۆری لە بوارگەلێکی تایبەتیدا نابێ خۆی لە تێرۆریش بپارێزێ."[2] مارکس گوتەنی

١ سەرچاوەی سەرەوە، ل ٤٢

٢ دیکتاتوری پرولتاریا، قسمتی از کتاب «الفبای کمونیزم» نوشته ی «بوخارین» و «پرئوبراژنسکی»- بازتکثیر نشر کارگری- سوسیالیستی.

ئەم دیکتـاتۆرییە تێپەڕینـێکە بـۆ لەنێـو چـوونی چینەکـان، هەروەهـا لە پێناوی گەیشتن بە کۆمەڵگەیەکی بێچین.[1]

بەم پێیە دیکتـاتۆریی پرۆلتاریـا قۆنـاغێکی پێویسـت بـۆ تێکشـکاندنی ماشـێنی دەوڵەتـی سـەرمایەداری، لەنێـو بردنـی دیکتـاتۆریی چیـنە چەوسـێنەرەکان و جیـاوازیی چینـایەتی بە گشـتییە. کاتێـک دەوڵەتـی کرێکـاری بە ئامانجەکـانی گەیشـت، ئیتـر نێـوەرۆکی دیکتـاتۆریی پرۆلتاریاش دەگۆڕدرێ و بارودۆخی لەبار بۆ لەنێو چوونی دەوڵەت پێک دێ. ئەنگلس لە ئانتی دۆرینگدا لەم پێوەندییەدا دەبێژێ: "پرۆلتاریا دەسـتەڵاتی دەوڵەتـی بەدەسـت دەگـرێ و لەسـەرەتادا دەوڵەت دەکـاتە خاوەنـداری ئـامرازی بەرهەمهێنەر. بەڵام بەم کـارە پرۆلتاریـا خۆیشـی وەکـوو پرۆلتاریـا لەنێـو دەبـا و، لەم ڕێگـایەوە تەواوی جیـاوازی و ناتەبایەکـانی چینـایەتی و لەگەڵ ئەویـش، دەوڵەتـیش خـۆی وەکـوو دەوڵەت لەنێو دەبات."[2]

پێویســتە ئامــاژە بەم خــاڵە گــرینگە بکــرێ کە بەشـێکی زۆر لە کۆمۆنیستەکانی پاش مـارکس و ئەنگلس و بە تـایبەتی پـاش شۆڕشـی ئۆکتـۆبری ١٩١٧ لە ڕووسـیە، دیکتـاتۆریی پرۆلتاریـا وەکـوو قۆنـاغی تێپەڕین لە سەرمایەدارییەوە بۆ سۆسیالیزم پێناسە دەکەن نەک وەکوو فازی یەکەمی فۆرماسیۆنی دوو قۆنـاغەی کۆمۆنیزم. (بۆ وێنە بڕوانە ئەڵف و بێی مارکسیزم لاپەڕەی ١٨٣ ئێرنێست مێندل، بە فارسی).

---

١ نامەی مارکس بە ویدمیر مارسی ١٨٥٢، در بارەی دیکتاتوری پرولتاریا، مارکس، انگلس و لنین منبع روزنامە ژنمین ژیبائو، ٢٢ فوریەی ١٩٧٥، و مجلەی خونچی شمارە ٣ سال ١٩٧٥، انتشارات سازمان چریکهای فدائی خلق ایران

٢ آنتی دورینگ. ف. انگلس، ص ٢٣٦، ناشر و مترجم فارسی نامعلوم. بازنویسی حجت برزگر

سەرکەوتنی سۆسیالیزم تەنیا لە وڵاتێکدا:

مارکس و ئەنگلس بەپێی بارودۆخی جیهانی، ئاستی گەشەسەندنی ئابووریی سەرمایەداری لەسەر بنەمای ڕکابەریی ئازاد و هەوڵ و هەنگاوە هاوبەشەکەیان بۆ سەرکوتکردنی بزووتنەوەی کرێکاری لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە شۆڕشی کرێکاری و پێکهێنانی کۆمەڵگەیەکی نوێ تەنیا لە وڵاتێک مسۆگەر ناکرێ، هەرچەند هاوکات لەسەر ئەو باوەڕەش بوون کە "هەرچەند خەباتی دژەبورژوازیی پرۆلتاریا لەسەرەتادا لە باری نێوەرۆکەوە نیشتمانی نییە، لە باری شکڵەوە نیشتمانییە و دەبێ بێگومان پرۆلتاریای هەر وڵاتێک لەسەرەتادا کاری خۆی لەگەڵ بورژوازیی وڵاتەکەی خۆی یەکسەرە بکا."[1]

ئەنگلس لە بنەماکانی کۆمۆنیزمدا لە بەرامبەر ئەو پرسیارە کە ئایا وێچوونی سەرهەڵدانی شۆڕش(شۆڕشی پرۆلتاریا) لە وڵاتێکدا هەیە؟ وەڵامەکەی نەرێنییە و دەڵێ: "... شۆڕشی کۆمۆنیستی تەنیا شۆڕشێکی نیشتمانی نییە و هاوکات لە تەواوی وڵاتەکانی خاوەن شارستانییەت یانی بەلانیکەم لە بریتانیا و ئەمریکا، فەڕانسە و ئاڵمان ڕوو دەدا. شۆڕش بەپێی ئەوەیکە، ئەم یان ئەو وڵاتە خاوەنی سەنعەتێکی پێشکەوتووتر، سەروەت و سامانی زۆرتر و کۆمەڵێکی زۆرتر لە هێزەکانی بەرهەمهێنەر بێ، خێراتر یاخود خاوتر دەبێ، بەم پێیە ئەم شۆڕشە لە ئاڵمان خاوتر و لە بریتانیا خێراتر و هاسانتر ڕوو دەدا. هەروەها کاردانەوەیەکی گەورەی لەسەر تەواوی وڵاتەکانی جیهان دەبێ و شێوەی تەواوکاریی ئەوان بەیەکجاری دەگۆڕێ و خێراییەکی لەڕادە بەدەر بەوان دەبەخشێ. ئەم شۆڕشە شۆڕشێکی جیهانییە و

---

١ مانیفست حزب کمونیست. ص ٣٥

پێویسته بەستێنێکی جیهانی بێ."[1] لێنین بەپێی هەڵسەنگاندنی بارودۆخی جیهانی و تیئۆریزه کردنی نێوەرۆک و تایبەتمەندییەکانی ئێمپریالیزم بەم باوەڕە گەیشت کە وێچوونی سەرکەوتنی سۆسیالیزم لە سەرەتادا لە چەند وڵات و تەنانەت لە وڵاتێکدا [پێوەندی بە پشتیوانیی جیهانیی پرۆلتاریا]وە هەیە"[2] بەڵام پاش ساڵێک واته لە ١٩١٦ لێنین "وێچوونی سەرکەوتنی سۆسیالیزم هاوکات لە چەند وڵاتی ڕەد کردەوە".[3] پاش مردنی لێنین، ستالین و بوخارین لە ساڵی ١٩٢٦ بیرۆکەی سەرکەوتنی سۆسیالیزم لە وڵاتێک و تەنیا بە پاڵدانەوە بە هێزی پرۆلتاریای خۆییان گەڵاڵە کرد. (پراودا/ ١٦ی نوامبری ١٩٢٦) لە بەرامبەر ئەم بۆچوونەدا ترۆتسکی لەسەر ئەم باوەڕە بوو کە سەرکەوتنی سۆسیالیزم لە وڵاتێک، بەندە بە سەرکەوتنی شۆڕشی سۆسیالیستی لە چەند وڵاتێکی دیکەی سەرمایەداری و لە نەبوونی ئەم مەرجە سۆسیالیزم ناتوانێ لە وڵاتێکدا سەرکەوێ.

ترۆتسکی وێڕای بە زیان زانینی ئەم بۆچوونەی ستالین دەڵێ: "بیرۆکەی سۆسیالیزم لە وڵاتێکدا بەناچار دەبێتە هۆی بە کەمزانینی ئەو کێشانەی کە جارێ دەبێ بەسەریاندا زاڵ بین، هەروەها بەرزنرخاندنی دەستکەوتەکانمان. هیچ وتەیەک دژەسۆسیالیستیتر و دژبە شۆڕشتر لە وتەکانی ستالین نییە کە بە بڕوای ئەو؛ لەسەتا ٩٠ی

١ اصول کمونیسم.، ص ١٢

٢ دربارەی شعار کشورهای متحد اروپا. و. ای لنین ٢٢ اوت سال ١٩١٥، شماره ٤٤ روزنامه سوسیال دمکرات، منتخب آثار، جلد اول، بخش دوم ص ٤٨٧/٤٨٦. ترجمه م. پورهرمزان

٣ منتخب آثار لنین، جلد اول، بخش دوم ص ٦٨٥. ترجمه م. پورهرمزان

سۆسیالیزم ئێستا لە یەکیەتیی سۆڤیەت وەدی هاتووە."[1] ... "بەجێگای ئیدیعای وەدیهاتنی سەتا ٩٠ی سۆسیالیزم، پێویستە بەوان بڵێن کە شێوەی ئابووریی ئێمە، بارودۆخی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگیمان زۆر زۆر بە سەرمایەداری – ئەویش سەرمایەدارییەکی پاشکەوتوو نیزیکترە هەتا بە سۆسیالیزم. بەوان بڵێن، تەنیا کاتێک لە پێناوی دروستکردنی سۆسیالیزمی ڕاستەقینە هەنگاو دەنێین کە پرۆلتاریای وڵاتە هەرە پێشکەوتووەکان دەستەڵاتیان بەدەستەوە گرتبێ، پێویستە دەسبەجێ بۆ گەیشتن بەم ئامانجە تێبکۆشین."[2]

پێشتریش لە ساڵی ١٩٠٦دا ترۆتسکی ئاماژەی کردبوو کە "بێپشتیوانی ڕاستەوخۆی دەوڵەتیی پرۆلتاریای ئوورووپا، چینی کرێکاری ڕووسیە توانای نییە لە دەسەڵاتدا بمێنێتەوە و دەسەڵاتی کاتیی خۆی بکاتە دیکتاتۆریی سەقامگرتووی سۆسیالیستی. تەنانەت بۆ ساتێکیش ناکرێ گومان لەم مەسەلەیە بکرێ. بەڵام لە لایەکی دیکەوە جێگای هیچ دڕدۆنگی نییە کە شۆڕشی سۆسیالیستی لە ڕۆژئاوا ئەم دەرفەتە بە ئێمە دەدا کە ڕاستەوخۆ دەستەڵاتی کاتیی چینی کرێکار بکەینە دیکتاتۆری سۆسیالیستی.[3]

بەڵام "لە چین، پاش شۆڕشی گەلی لە ساڵی ١٩٤٩دا، هەڵبژاردنی بینای سۆسیالیزم لە وڵاتێکدا بە پێچەوانەی ڕووسیە هیچ کێشە و باسێکی لێ نەکەوتەوە، چاوەڕەوانی ئەوەش نەکرا کە سەرکەوتنی شۆڕش بەستراوە بە پاڵپشتی شۆڕشی کرێکاری لە ژاپۆن یاخود

١ بین‌الملل سوم پس از لنین، لئون تروتسکی، ترجمه م. آگاه، ص ١٠٥ نشر کارگری سوسیالیستی

٢ سەرچاوەی سەرێ ل ١٠٦

٣ نتایج و چشم‌اندازها (نخستین طرح جامع تئوری و انقلاب مدوام) لئون تروتسکی ص ٨٨، نشر کارگری سوسیالیستی

ئەمریکا بکردرێ و ئەوان یاریدەی چینییەکان بۆ زاڵبوون بەسەر پاشکەوتوویی وڵاتەکەیان بدەن. بەم پێیە کۆمۆنیزم لە چین تووشی دڕدۆنگییەکانی ڕووسیە لە ساڵەکانی سەرەتای شۆڕش نەهات و مائۆئیزم بەبێ یەک و دووکردن پێداویستی و توانایی سازکردنی سۆسیالیزمی لە وڵاتێکی پاشکەوتوو لەسەر بنەمای"شۆڕشی بێوچانی پتەوترکردنی قۆناغەکان و بەپێی چاکسازیکردنی زەوی بەڵام بە ڕێبەریی پرۆلتاریای ڕاگەیاند."[1]

ڕووخانی سۆسیالیزمی بەڕاستی ئارایی[2]:

کاتێک بە شوێن ڕووداوەکانی ١٩ هەتا ٢١ی ئاگۆستی ١٩٩١ و گەڕاندنەوەی گۆرباچۆڤ لە کریمەوە بۆ مۆسکۆ،[3] دەستووری هەڵوەشاندنەوەی حیزبی کۆمۆنیستی یەکیەتیی سۆڤیەتی لە ٢٩

---

١ بازنگری مسئلەی گذار سوسیالیستی، سمیر امین. برگردان ب. کیوان، سایت نگرش

٢ بۆ نووسینی ئەم بەشە لە سەرچاوەکانی خوارێش کەلک وەرگیراوە:

- پرسترویکا: فراز و فرود آن، مایک دیویدو، ترجمە م.ع. عمویی، نشر آگاه، تهران چاپ اول ١٣٨١

- خیانت بە سوسیالیسم، پس پردەی فروپاشی اتحاد شوروی، روجر کیران-توماس کنی، ترجمە: م.ع. عمویی، نشر اشارە، تهران ١٣٨٤

- بحثی اولیە، پیرامون علل و عوامل فروپاشی و اردوگاە سوسیالیسم، سند مصوب چهارمین کنگرە حزب تودەی ایران، ١٣٧٦

٣ لە ئاگۆستی ١٩٩١ کاتێک گۆرباچۆڤ بۆ پشوودان لە کریمە بوو، بەشێک لە ڕێبەریی سۆڤیەت بۆ پێشگیری لە قەیرانی زۆرتر و بەدەستگرتنەوەی کۆنترۆڵی ڕووداوەکان کۆمیتەی نیشتمانی (حکوومی) بۆ حاڵەتی نائاساییان پێک هێنا. ئەم هەنگاوە بوو بەهۆی سەرهەڵدانی ڕیزێک لەو ڕووداوانەی کە لە کۆتاییدا بە پێچەوانەی ویستی پێکهێنەرانی ئەم کۆمیتەیە، ڕووخانی یەکیەتیی سۆڤیەتی لێکەوتەوە.

ئاگۆستی ١٩٩١ واژۆ کرا، جاریٚ زۆرینەی خەڵکی ئەم وڵاتە کە هیچ ڕۆڵێکیان لەم ڕووداوانەدا نەبوو و لە ساڵی ١٩٩٠ لە یەکێک لە ئازادترین ڕاپرسییەکانی مێژووی سۆڤیەتدا دەنگیان بە مانەوەی کۆمارەکانی یەکیەتیی سۆڤیەتی دابوو، نەیاندەزانی ئەم حەرەکەتە ڕێخۆشکەری نەک هەر هەڵوەشانەوەی حیزبی کۆمۆنیست وەکوو ئاڵقەی سەرەکیی یەکیەتی و بوونی ئەم وڵاتە، بەڵکوو هەڵوەشانەوەی یەکێک لە گەورەترین وڵاتانی جیهان دەبیٚ کە یەک لە شەشی پانتایی جیهانی لەخۆ گرتبوو. خەڵکی سۆڤیەت لەوپەڕی پاسیفیزمدا سەیری ڕووداوەکانیان دەکرد، خەڵکێک کە وا ڕاهاتبوون ڕێبەران و دەستەڵاتدارانی وڵات بەرنامەیان بۆ دابڕێژن و ئەوان تەنیا ئەنجامدەری بن.

لە درێژەی ئەم کاتەدا کە چارەنووسی حیزبی کۆمۆنیست و یەکیەتیی سۆڤیەت دیاری دەکرا، هیچ بزووتنەوەیەکی جەماوەری چ بۆ ڕووخاندنی چ بۆ بەرگری لەم ڕەوتە وەڕیٚ نەکەوت. بوونی مەودایەکی گەورە لە نێوان خەڵک و حیزب و ناکارامەیی یەکیەتی و شوراکان، خەڵکی بەتەواوی پەسیڤ کردبوو. ئەم جەماوەرە کە تەنیا پێویست بوو بۆ بەشداری لە ڕیزێک لە خۆپیشاندانە فەرمییەکان وەک جێژنی ٨ی مارس ڕۆژی جیهانیی ژنان، سەرکەوتنی شۆڕشیٚ ١٧ی ئۆکتۆبر، جێژنی جیهانیی کرێکاران لە یەکی ئەیار و سەرکەوتنی هێزی سوور و تێکشکاندنی فاشیزمی هیتلێری لە ٩ی ئەیار بێتە سەرشەقامەکان و پاش خۆپیشاندان و خواردنەوە و سەماکردن و هتد تا خۆپیشاندانەکەی دیکە خەریکی کار و باری ژیانی ڕۆژانەی خۆی بێتەوە، بەرەبەرە پاش هەڵوەشانەوەی یەکیەتیی سۆڤیەتی لە ٢٥ دیسامبری ١٩٩١ و هێرشی تانک و هێزە نیزامییەکانی سەر بە "یێلتسین" بۆ سەر پارلمانی ڕووسیە لە ٤ی ئۆکتۆبری ١٩٩٣ و

کوژرانی لاوانی ١٦ هەتا ١٩ ساڵە لەدەرەوی پارلمان، زانیان ئەوە چ ڕوو دەدا و چ چارەنووسێک چاوەڕەوانیان دەکا.

ئەگەر پریسترۆیکا [لە ئاوریلی ١٩٨٥ـەوە] لە سەرەتادا بە دروشمی چاکسازی دەستی پێکرد بەهۆی پێکهاتنی تامەزرۆیی و درووژاندنی خەڵک، لە درێژخایەندا نەیتوانی متمانە و بیروڕای خەڵکی بە چەشنێکی جیدی بۆ بەشداری لە چارەنووسی خۆی بکێشێتە نێو گۆڕەپانی سیاسەت و ڕێخۆشکەری چاکسازیی شۆڕش و پێشگیری لە ڕووخانی ئەو دەسەڵاتە بێ.

لە ماوەی ٦ ساڵی پریسترۆیکادا زۆرینەی خەڵک بوون بە بینەری پڕ تاقەتی وتارخوێندنەوەکانی چەند سەعاتەی گۆرباچۆف کە بەردەوام باسی ناکۆکییەکان و کەمایەسییەکانی کۆمەڵگەی سۆڤیەتی دەکرد و، هیوای گۆڕانکاریی جیدی لە سیستمی سۆسیالیستیی سۆڤیەتی بە خەڵک دەدا. کەم نەبوون ئەوانەی کە بەپێی وتەی مارکس کە دەڵێ هەر شۆڕشێک بەردوام ڕەخنە لەخۆی دەگرێ و دەست بە چاکسازی دەکا، پێیان وابوو پریسترۆیکا و گلاسنۆست دەتوانێ ئەم ئەرکە بە ڕێبەریی گۆرباچۆف و هاوڕێیانی وەدی بێنێ. بەڵام هەرجار کە باس لە کادرسازی تازە و ڕاهێنانی کادرەکانی حیزب بە بیری نوێ دەکرا خۆبەخۆ ئەم پرسیارە دەهاتە پێش، بڵێی لە حیزب و دەوڵەتێکدا کە بۆرۆکراسی و گەندەڵی سەقامگیر بووە و، ماسی لە هەموو سەرێکییەوە گەنیوە کادری نوێ پەروەردە بکرێ؟

کەم نین ئەوانەی کە وەک پرۆفسۆر "گرهارد گرین" پسپۆڕی ئاڵمانی – شارەزای مێژووی ڕووسیە و یەکیەتیی سۆڤیەتی– پێیان وایە گۆرباچۆڤ لەساڵی ١٩٨٨ـەوە بە چەشنێکی سیستماتیک و بەردەوام بۆ هەڵوەشاندنی حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤیەتی وەکوو بناغەی سەرەکیی یەکیەتیی سۆڤیەت تێکۆشاوە و، پەیتا پەیتا دەستەڵاتی ڕێکخراوە

بڕیاردەرەکانی حیزبی کەم کردۆتەوە تا دەستەڵات بکەوێتە دەست سەرۆک کۆماری سۆڤیەت. کاتێک سەیری بەشێک لە ڕووداوەکانی ئەو کاتە بکەین دەبینین قسەکانی گرین زۆریش دوور لە ڕاستی نین. لە ژوەنی ١٩٨٨ هەتا مارسی ١٩٨٩، یانی کاتێک کە هەڵبژاردنی نوێنەرانی کۆنگرەی گەلی یەکیەتیی سۆڤیەتی دەستی پێکرد، هەنگاوگەلی پێویست لە لایەن گۆرباچۆڤ و هاوبیرانییەوە بۆ لاوازکردنی حیزب بە خێرایی دەستی پێکرد، لە ژوییەی ١٩٨٨، لە یەکەمین پلۆنۆمی کومیتەی ناوەندیی پاش کۆنفڕانسی ١٩ی حیزب، لایەنگرانی گۆرباچۆڤ بانگهێشتنی ئەندامەکانی سادەی حیزبیان بۆ تێکشکاندنی دەستەڵاتی دەزگاکانی حیزبی دەکرد. لە دیسامبردا گۆرباچۆڤ ڕێژەی دەزگاکانی خۆجێی کەم کردەوە و ئەوانی گەیاندە ٩٠٠ هەزار و ئەو ڕێبەرانەی کە لەگەڵی هاوڕێ نەبوون لە دەفتەری سیاسی دوورکردەوە. لە بڕیارەکانی پلۆنۆمی کومیتەی ناوەندی لە سێپتامبردا "ئاندرێ گرۆمیکۆ" یەکێک لە کۆنە سیاسییەکانی حیزبی بە یەکجاری لە دەفتەری سیاسی لابردرا و "ئیگۆر لیگاچۆڤ" کە بەرپرسی بەشی ئایدۆلۆژی بوو کرا بە بەرپرسی بەشی کشتوکاڵ. "چرنیاییێڤ تلۆنی" کە بەهۆی ئەوەوە، گۆرباچۆڤ و ڕاوێژکارەکانی دەزگای کومیتەی ناوەندیی حیزبیان لەنێو برد ئاماژەی کردووە کە، گۆرباچۆڤ لابردنی نیوەی دەزگاکان و چرنیاییێڤ دوو لە سێی هەموویانی پێشنیارکردبوو و ئەوان لە سەر ژمارەیەکی دڵخواز لە نێوان نیوە و دوو لە سێ ڕێککەوتن. پاشان کاتێک گۆرباچۆڤ پێشنیاری لابردنی تەواوی بنکە ئابووری و حکوومەتییەکانی داوە، دەڵێ: "ئێمە پاش لابردنی ماف و ئەرکی بەڕێوەبەرایەتیی بنکە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان، ئەوان تەنیا وەکوو بنکەیەکی ئایدۆلۆژیک ڕادەگرین..."

گۆرباچۆڤ چەند ساڵ پاش هەڵوەشاندنەوەی یەکیەتیی سۆڤیەتی، لە زانستگایەکی تورکیەدا بەئاشکرا ئاماژەی بەم خاڵە کرد کە ئەو هەر لە زووەوە خوازیاری ڕووخاندنی سۆسیالیزم بووە!

ئەگەر ئەم بیرۆکەیەش وەکوو هۆیەک بۆ ڕووخانی سیستمی سۆڤیەتی لەبەرچاو بگرین، دیسان ئەم پرسیارە دێتە پێشەوە کە بۆچی، چ لە نێو حیزب و چ لە نێو یەکیەتیی کرێکاران و وەرزێران و شۆڕاکاندا هیچ هێزێکی بەرهەڵستکار و هیچ میکانیزمێکی یاسایی بۆ پێشگرتن لەم ڕەوتە نەبوو و کارەکان بە دەست کەسانێک گەیشتە ئەنجام کە بڕیار بوو سۆسیالیزمی بەڕاستی ئارایی لەو قەیرانە دەربهێنن و درێژەدەری شۆڕشی ئۆکتۆبر بن؟

پاش ڕووخاندنی سۆڤیەت، زۆرینەی ئەندامانی پۆلیت بۆرۆی حیزبی کۆمۆنیست کە هاوکات سەرۆکی حیزبی کۆمارەکانی سۆڤیەتیش بوون بێجگە لە گۆرباچۆڤ کە لە هەڵبژاردنی سەرۆک کۆماری بۆ ڕووسیە لە ساڵی ١٩٩٦ کەمتر لە سەتا یەکی دەنگەکانی هێناوە، بوون بە کاربەدەست و سەرۆک کۆماری وڵاتانی پێشووی سۆڤیەتی: وەکوو "حەیدەر عەلییێڤ" لە ئازەربایجان، "نەزەربایێڤ" لە کازاخستان و "ئێدوارد شوارنادزە" لە گورجستان و هتد.

بێگومان لێکدانەوەی هەمەلایەنەی هۆیەکانی ڕووخانی یەکیەتیی سۆڤیەتی کارێکی هاسان نییە و پێویستی بە کار و لێکۆڵینەوەی زۆرتر هەیە. لێرەدا هەوڵ دەدەین بە کورتی باسی بەشێک لەو خاڵە گرینگانە بکەین کە لە ئاکامدا هۆی ڕووخانی سۆسیالیزمی بەڕاستی ئارایی لە یەکیەتیی سۆڤیەت وەکوو یەکەمین ئەزموونی شۆڕشی سۆسیالیستی لە جیهان بوون.

***

ئەگەر مارکس ڕەنگ و ڕووی زانستی دایە سۆسیالیزمی خەیاڵی، شۆڕشی ئۆکتۆبر ئەم بیرۆکەیەی کرد بە ڕاستییەک لە مێژووی مرۆڤایەتیدا، ڕەوتێک کە بە پێچەوانەی مێژووی سەدان ساڵ دەستەڵاتداریی چینی چەوسێنەر لە جیهاندا بوو. شۆڕشی ئۆکتۆبر و دەستەڵاتی سۆڤیەتی سەرەڕای تەواوی کێشەکان، لادان و بەلاڕێدا ڕۆیشتنەکانی، خاوەنی جەوهەری سۆسیالیزم بەو چەشنە بوو کە مارکس پێناسەی کردبوو. کۆمەڵگەیەک کە خاوەنداریەتی بورژوایی واتە "بازاڕی ئازاد" و دەوڵەتی کاپیتالیستی ڕووخاند و خاوەنداریەتی کۆیی، بەرنامەڕێژیی ناوەندی و دەوڵەتی کرێکاری دابین کرد. هەروەها ڕادەیەکی بەرچاوی لە دادپەروەریی کۆمەڵایەتی، هێمنایەتی، چاودێری دەرمانی و تەندروستی، کار، ماڵ، دەرفەتی دەرسخوێندن و هتدی بۆ تەواوی شارۆمەندان و بەتایبەتی زەحمەتکێشانی کارخانە و مەزراکان مسۆگەر کرد و بوو بە یەکێک لە بەهێزترین و گەورەترین وڵاتانی سەنعەتی و سپایی لە جیهاندا.

بەم حاڵەش یەکیەتیی سۆڤیەتی بەبێ هیچ چەشنە شۆڕشێکی نێوخۆیی، بە شوێن نەخۆشییەکی هەمەلایەنەی کۆمەڵایەتی کە بەرهەمی قەیرانێکی گەورە و مێژینەی حیزبی بوو، پاش ٧٣ ساڵ دەستەڵاتداری، تووشی شکست هات. لێنین کاتی خۆی بە جوانی ئاماژەی بەم خاڵە کردبوو کە حیزبێکی دەستەڵاتدار هەمیشە لە مەترسیی نفووزی خەڵکی گەندەڵ و هەلپەرست دایە. ئەم مەترسییە بۆ حیزبی کۆمۆنیستی یەکیەتیی سۆڤیەتی کە بەبێ هیچ ڕکابەری و ململانێ لەگەڵ هێزێکی سیاسیی دیکە، بۆ ماوەی پتر لە ٧٠ ساڵ تەنیا دەستەڵاتدار بوو، هەڕەشەیەکی زۆر جیدی و پڕمانا بوو و لەئاکامدا شکستی یەکەمین دەوڵەتی سۆسیالیستی سەدەی بیستەمی لێ کەوتەوە. هۆیەکانی ئەم شکستە لە لایەن پسپۆڕان و توێژەرانی

کۆمۆنیست و ناکۆمۆنیست به چەشنی جۆراوجۆر لێک دراوەتەوە و هەرکام لە ڕوانگەی خۆیانەوە بەئاکامی جۆراوجۆر گەیشتوون، لێرەدا هەوڵ دەدرێ، هەر وەکو وپێشتر ئاماژەی پێکرا، خاڵەگرینگەکان و هۆیە ڕێخۆشکەرەکانی ئەم شکستە بەپێی پێداچوونەوەیەک لەسەر مێژوو و سیاسەتەکانی حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤیەتی لە کاتی بە ئەنجام گەیشتنی شۆڕشی ئۆکتۆبرەوە لە ساڵی ١٩١٧هەتا ڕووخانی لە ساڵی ١٩٩١ تا ئەو جێگایەی کە دەگونجێ، شی بکرێتەوە.

یەکەمین شۆڕشی کرێکاری لە جیهاندا بە پێچەوانەی ئەو پێشبینییانەی کە دامەزرێنەرانی بیری کۆمۆنیزم کردبوویان، نەک لە وڵاتێکی پێشکەوتووی سەرمایەداری بە ئاستی بەرزی هێزەکانی بەرهەمهێنەر و ئاگایی سیاسیی چینی کرێکار، بەڵکوو لە وڵاتێک بەئەنجام گەیشت کە بە قەولی لێنین لاوازترین ئاڵقەی جیهانی سەرمایەداری و لە باری ئابوورییەوە گەلێک لە وڵاتە سەرمایەدارییەکانی هاوکات دواکەوتووتر بوو. ڕێبەرانی شۆڕش پێویست بوو بۆ دابینکردنی سیستمی سۆسیالیستی پێش هەموو شتێک، گەلێک کەمایەسیی ئابووری و کۆمەڵایەتی قەرەبوو بکەنەوە و هاوکات لەبەرامبەر پیلان و هێرشی هێزەکانی سەر بە حکوومەتی پێشووی تێزار و هێرشی بەردەوامی وڵاتە سەرمایەدارییەکان خۆ ڕابگرن. ئەمەش لە حاڵەتێکدا بوو کە بە پێچەوانەی پێشبینییەکانیان نەک هەر هاوکات هیچ شۆڕشێکی سەرکەوتوو لە ئورووپا و ئەمریکا ڕووی نەدا، بەڵکوو دەوڵەتی تازە بە دەستەڵات گەیشتوو تەنیا و بە کۆڵێک کێشەی سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە لە بەرامبەر گوشارە ئابووری و نیزامییەکانی وڵاتە ئیمپریالیستییەکان مایەوە.

لە لایەکی دیکەشەوە هیچ ئەزموونێکی سەلمێندراو بۆ دارشتنی بنەماکانی کۆمەڵگەی سۆسیالیستی نەبوو و کۆمۆنیستەکانی ڕووس بۆ

یەکەم جار لە مێژووی مرۆڤایەتیدا ئەرکی پێکهێنانی کۆمەڵگەیەکی دوور لە زوڵم و زۆری چینایەتیان وەئەستۆ گرتبوو، دەبوو پێ بە پێی ڕووداوەکان لە کردەوەدا ڕەنگی ڕاستی بە بیرۆکەی سۆسیالیزم بدەن و بە ئەنجامی بگەیەنن.

لەسەرەتادا دەستەڵاتدارانی تازەی ڕووسیە سەرەڕای میللیکردنی بانکەکان، ڕێ و بان، نەوت، کڕین و فرۆشی دانەوێڵە و پیشەسازیی نیزامی، لە بوارەکانی دیکەوە بە پارێزەوە هەڵسوکەوتیان لەگەڵ بەشی خۆیی دەکرد، بەڵام پاش هێرشی نیزامی و داگیرکەرانی بەشێک لە ڕووسیە لە لایەن چەندین وڵاتی سەرمایەداری و دەستپێکردنی شەڕی نێوخۆیی، بەرنامەی کۆمۆنیزمی جەنگی (١٩٢١-١٩١٨) و چاودێریی دەوڵەت بەسەر تەواوی سەرچاوەکانی ئابووری و ئینسانی دەستی پێکرد. ئەمە هەرچەند لەکاتی شەڕدا بۆ پاراستنی شۆڕش پێویست بوو و لە کورتخایەندا یاریدەی چارەسەرکردنی بەشێک لە کێشەکانی دا، بەڵام هاوکات کاردانەوەی نەرێنی لەسەر بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئابووری هەبوو و قەیرانی ئابووری و دابەزینی ئاستی بەرهەمهێنانی لێ کەوتەوە.

بۆ چارەسەرکردنی ئەم قەیرانە لێنین بەرنامەی ئابووریی نوێ واتە "نێپ(NEP)"ی دارشت کە پاش مردنیشی (٢١ی ژانویەی ١٩٢٤) هەتا ١٩٢٨ درێژەی پێدرا. ئەم بەرنامەیە وەکوو تێکەڵاوێک لە سۆسیالیزم و ئابووریی ئازاد، بووە هۆی باشترکردنی ئاستی ئابووریی کۆمەڵگە، بردنە سەرەوەی بەرهەمهێنانی پیشەسازی و کشتوکاڵ و پێکهێنانی وەرزێری خۆشبژیو. لە دەیەی ١٩٢٠ وەرزێران کە سەتا ٨٠ی حەشیمەتی کۆمەڵگەیان پێک هێنابوو، گەورەترین چینی کۆمەڵایەتی بوون کە بەرژوەندییان بە تایبەتی لە بەشی خۆییدا بوو.

کاتێــک لێنــین لە ســاڵی ١٩٢٤ کــۆچی دوایی‌کــرد، شــۆڕش ئیتــر دەستەڵاتی دەوڵەتی بەدەس هێنابوو و لە شەڕی دژ بە هێرشی سپای وڵاتانی ئیمپریالیستی و دوژمنی نێوخۆییدا سەرکەوتبوو؛ پیشەسازییە گرنگەکـانی میللـی کردبـوو؛ دابەشـکردنی زەوی لە نێـو وەرزێـران و جووتیاران دەس پێکرابوو کە گیانێکی تازەی بە بەرهەمهێنانی پیشـەیی و خواردەمەنی بەخشیبوو. زۆربەی ڕێبەرە بە ناوبانگەکانی کۆمۆنیست لەســەر ئەم بــاوەڕە بــوون کە بەبــێ ســەرکەوتنی شــۆڕش لە وڵاتە ڕۆژئاواییەکان ئەگەری سەرکەوتنی شۆڕشی سۆسیالیستی لە وڵاتێکی پاشـکەوتووی وەرزێـری وەکـوو ڕووسـیەدا نیـیە. شـکانی ڕاپەڕینـی کرێکــارانی ئاڵمــان لە ١٩٢٣ نیشــانی دا کە جــارێ ئاســۆیەک بــۆ ســەرکەوتنی هــیچ شۆڕشـێک لە ئورووپـادا نیـیە کە بتـوانێ پاڵپشـتی شۆڕشی ڕووسیە بێ.

لەم پێوەندییەدا سێ بەرنامە بۆ درێژەپێدان بە بینـای سۆسـیالیزم لە لایەن ترۆتسکی، بوخارین و ستالین پێشنیارکرا:

- ترۆتســکی لایەنگــری ڕەوتــی دامەزرانــدنی سۆســیالیزم لە نێوخۆی وڵات و هەوڵی ڕێخستنی شۆڕشی سۆسیالیستی لە دەرەوەی وڵات بـوو. لە بـاری سیاسـەتی نێوخـۆییەوە خوازیـاری گەشـەکردنی ســەنعەت، گەلەکۆمەکــان و میکانیزاسـیۆنی کشـتوکاڵ و پێشـکەوتنی بەرنــامەڕێژیی ئــابووری بــوو. بە بــاوەڕی ترۆتســکی شۆڕشــی نێونەتەوەیی تەنیـا ڕێـگە و هیـوای ڕزگـاربوونی ڕووسـیە لە بێکەلکیـی بۆرۆکراتیک و لەدەس چوونی تامەزرۆیی بوو. بەرنامەی ترۆتسکی و ئۆپۆزیســیۆنی چەپ لە کــۆنگرەی ١٤ی حیزبــدا ســەرکەوتنی وەدەس نەهێنا.

- نیکـۆلای بوخـارین خوازیـاری درێژەپێـدانی سیاســەتی نێـپ وەکـوو ڕێـگەی گەیشـتن بە سۆسـیالیزم بـوو. ئەمە لەحاڵێکـدا بـوو کە لێنین نێپ (سیاسـەتی نـوێی ئـابووری)ی وەکـوو پاشـەکشـەیەکی کـاتی پێناسـە کردبـوو. بە بـاوەڕی بوخـارین، دەبـوو ئیزنـی دروسـتکردنی بنکەکـــانی خـــۆیی بە کۆلاکەکـــان[1] بـــدرێ. بوخـــارین دژی خێـــرا سەنعەتی کردن و کۆیی کردنی کشتوکاڵ و هەر چەشنە گوشار خستنە سـەر وەرزێـران بـوو. دروشـمی بوخـارین بـۆ وەرزێـران "خۆتـان دەوڵەمەنـد بـکەن" بـوو. بوخـارین خوازیـاری وەدەسـهێنانی پشـتیوانیی گرووپە ناکۆمۆنیستەکانی دەرووەی وڵات بوو. کۆنگرەی ١٥ی حیـزب لە ١٩٢٧ بە پەســـــەندکردنی سیاســـــەتی بردنەســـــەرەوەی ئاســـــتی کۆلێکتیڤیزاسیۆن واتە کۆخوازی لە کشتوکاڵدا، بیرۆکەکانی بوخارین و باڵی ڕاستی ڕەدکردەوە.

- نەخشەڕێگای سێهەم ئەوەی ستالین بوو کە لە ئەنجامدا پاش ململانـێ لەگەڵ دوو بەرنـامەی سـەرەوە، سـەرکەوتنی وەدەسـت هێنـا. ڕێگای چارەسەرکردنی ستالین چواربەشی لەخۆ دەگرتەوە: ١) ئەگەری سەرکەوتنی سۆسیالیزم لە وڵاتێکدا هەیە. ٢) بە مەرجی خێرا سـەنعەتی بـوون، سۆسـیالیزم دەتـوانێ بەبێ سـەرهەڵدانی شـۆڕش لە ڕۆژئـاوا و یـارمەتیی هێـزە ناکۆمۆنیسـتەکان سـەر بـکەوێ. ٣) بردنەسـەرەوەی داهـاتی کشـتوکاڵ سـەرچاوەی سـەرەکیی پێشـکەوتن و گەشـەکردنی سەنعەتە، بۆ خێرا سەنعەتی کردنی وڵات پێویست بە پەرەپێدانی مەزرا

---

١ بە ڕووسی Кула́к، مەبەست لە کۆلاک وەرزێرە دەوڵەمەندەکان یان سەرمایەداری گوندە.

کۆییەکـــان هەیە. ٤) بـــۆ هاوئـــاهەنگیی پێشـــکەوتنی ســـەنعەتی و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ پێویست بە بەرنامەڕێژیی خۆجێییە.

ســاڵی ١٩٢٨ ســەرەتای دەســتپێکی بەرنامەداڕشــتنی کــۆجێیی بە بیــانووی "مەترســیی هێرشــی دەرەکیــی ئێمپریالیســتەکان و بەنــاوی گەشەســەندنی خێـرای ســەنعەتی" بـوو. ئەم بەرنـامەیە هەرچەنـد هـۆی گەشــەکردنی خێـرا و بەرچـاوی بەرهەمهێنـانی ســەنعەتی و کشـتوکاڵ بـــوو، بەڵام هاوکـــات گەلێـــک کێشـــەی کـــۆمەڵایەتی و ئابووریشـــی لـێکەوتەوە. بـۆ وێـنە کـۆییکردنی بەشـی کشـتوکاڵ و بردنەسـەرەوەی ڕادەی خاوەنـــداریەتی گشـــتی لەم بـــوارەدا لە ســـەتا ٣.٣ بە ٩٨.٥ لە مەودایەکــی کورتخــایەنی ١٠ ســاڵەدا، بــوو بەهــۆی خــۆڕاگریی ئەو وەرزێـرانەی کە بەهـۆی سیاسـەتی نێـپ کرابـوونە چینێکـی خۆشـبژیو. دەوڵەتــیش ئەم خــۆڕاگرییەی بە ســەرکوت و کۆمەڵکــوژی، هەروەهــا سیاســەتی تونـد و بێبەزەیـانەی کـۆیی کردنـی بەشـی کشـتوکاڵ وڵام دایەوە.

لەم دەورەیەدا تێرۆر، کوشـتن و لە بەنـدیخانە خسـتنی ناڕازییەکـان، جیـابیران و تەنـانەت بەشـێکی زۆر لە ڕێبەرانـی حیزبـی کۆمۆنیسـتی سۆڤیەت و کەسایەتییەکانی بزووتنەوەی کرێکاریی جیهـان بە تـایبەتی یوونـانی و ئێرانییەکـان گەیشـتە لـووتکەی خـۆی. سـوڵتانزادە، نیـکبین، شــەرقی، زەرە، ئیحســانوڵڵاخان و ســەدان کۆمۆنیســتی دیـکەی ئێرانـی گیـــانی خۆیـــان لە ســـۆڤیەت لەدەس دا یـــان ڕەوانەی ســـیبریا و ئۆردووگاکانی ماگادان و هتد کران تا لەژێر گوشـار و ئەشکەنجە و سەرما و برسیەتیدا گیانیـان بە تـاوانی 'دژبە گەل بوون' لەدەس بدەن. هەروەها لە درێژەی ئەم سیاسـەتەدا پاشـتر کەسـانێک وەکوو نیکۆلای ئیوانۆویچ واویلۆڤ؛ زانا و بلیمەتی بێوێنەی ڕووس، ناسراوە لە ئاسـتی

جیهاندا، کە پسپۆڕی کشتوکاڵ و ژنێتیکناس بوو بەهۆی کەلکوەرگرتن لە شێوەی ژنێتیکیی مێندڵ بۆ چارەسەرکردنی قەیرانی کشتوکاڵ، گیرا و لە بەندیخانەی شاری ڕاستۆڤ نیزیکی دۆن، پاش بێڕێزی و ئەشکەنجەیەکی زۆر، کوژرا. هەڵوێستی ستالین و ڕێبەرایەتیی حیزب بە نیسبەت وەرزێران، لەئاکامدا بوو بەهۆی سەرهەڵدانی قەیرانی کشتوکاڵ و مردنی سەدان هەزار کەس بەهۆی برسیەتی و قات و قڕی.

لە لایەکی دیکەشەوە سیاسەتی گەشەسەندنی خێرای سەنعەتی، سنووری نێوان پێکهاتە و ئەرکی حیزب و دەوڵەتی تێکدا و کەسانی ناپسپۆڕ ئەرکی بەئەنجام گەیاندنی زۆربەی کارەکانیان لە ئاستە جۆراوجۆرەکانی دەوڵەت بەدەستەوە گرت. ئەم ئاکارە لە داهاتوودا کاریگەریی نەرێنیی خۆی لە تەواوی ڕەوتی دابینکردنی سۆسیالیزم و قەیرانەکانی ئەم وڵاتە پیشان دا.

پاش مردنی ستالین، کۆنگرەی ٢٠ی حیزبی کۆمۆنیست تیشکی خستە سەر کێشە ئابووری و سیاسییەکان و ڕەخنەی توندی لە ستالین و سیاسەتەکانی ئەو کاتە گرت و بەرنامەی" گەشەسەندنی خێرای مەسرەف (بەکارهێنان) – سۆسیالیزمی پێشکەوتوو"ی پەسەند کرد. چاکسازی لە بواری سەنعەتی و کشتوکاڵ و خێراکردنەوەی ڕەوتی پێشکەوتنی زانستی و فەنی بوو بە بەشێک لەبەرنامەکانی داهاتووی حیزب. لە کۆنگرەکەدا تەواوی نەهامەتییەکان لە چوارچێوەی ڕەخنەگرتن لە ستالیندا قەتیس مایەوە و خەسارناسیی پێویست بۆ دیتنەوەی سەرچاوە بنەڕەتییەکانی کێشەی ئابووری و کۆمەڵایەتی، تێکەڵبوونی سنووری کاری حیزبی و دەوڵەتی، هەروەها سەرهەڵدان و پەرەسەندنی بۆرۆکراسیی نێوحیزبی نەکرا. مانەوە و چارەسەرنەکرانی

ئەم کێشانەش کاریگەریی نەرێنیی خۆی لە سەر ڕووداوەکانی دادێی حیزب و کۆمەڵگە هەبوو.

بەرنامەی "گەشەکردنی خێرای مەسرەف" لەسەرەتادا هاوئاهەنگی لەگەڵ ڕادەی چوونەسەرەوەی بەرهەمهێنان لە بواری مەسرەفدا نەبوو. زیادکردنی مووچە نەیتوانی ببێتە هۆی بردنەسەرەوەی ئاستی چاکبژیویی کۆمەڵایەتیی خەڵکی زەحمەتکێش و تەنیا چوونەسەرەوەی میزانی پاشەکەوتکردنی بێکەلکی پارەی لێکەوتەوە. ئەم مەسەلەیە نەک هەر نەبوو بە پاڵنەری ئەرێنی بۆ کاری زۆرتر و باشتری زەحمەتکێشان، بەڵکوو ڕێخۆشکەری پەرەسەندنی بازاڕی ڕەش بۆ شتومەکە مەسرەفییە ئاراییەکان، گەندەڵی و بەرتیلخۆریی دەمودەزگا دەوڵەتییەکان و بە تایبەتی بەرپرسانی بەشینەوەی شتومەکەکانی مەسرەفی بوو. داهاتی بەستراوە بە چالاکیی نابەرهەمهێنەر بە خێرایی زیادی کرد و بوو بەهۆی پەرەسەندنی چینە مشەخۆرەکانی نێو کۆمەڵگە و دەمودەزگاکانی دەوڵەتی، کە لە دەرەوەی بنەواشەکانی سۆسیالیستی، زێدەمووچەیان لە ڕێگای بەرتیل وەرگرتن و پارتیبازی مسۆگەر دەکرد.

لەمەش زیانبارتر سیاسەتی هاوتەرازکردنی ئاستی مووچەکان لە کۆمەڵگە بوو. ئەم هاوتەراز کردنە لەگەڵ هەوڵی پێکهێنانی پاڵنەری مادی بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی بەرهەمهێناندا تەبایی نەبوو و کاریگەریی نەرێنیی خۆی لەنێو خەڵکی هەبوو. ئەم خاڵانەی کە باس کران پەیتا پەیتا بنەمای قەیرانێکی قووڵی ئابووری و کۆمەڵایەتییان سازکرد.

سەرەڕای تەواوی ئەم کەمایەسییانەش، دەستکەوتەکانی بەرنامەی گەشەکردنی خێرای مەسرەف بە تایبەتی لە بواری زانستی، نیزامی و سەنعەتی، هەروەها بردنەسەرەوەی ئاستی خۆشبژیویی خەڵک بە

بەراورد لەگەڵ وڵاتە سەرمایەدارییەکانی ئەو کاتە لە ئاستێکی بەرزدا بوو. ناردنی یەکەمین سەتەلایتی فەزایی [سپۆتنیک] بۆ ئاسمان لە ئۆکتۆبری ١٩٥٧ توانایی ئەم وڵاتەی لە بواری زانست و تەکنیک پیشان دا. دەستکەوتەکانی بەرنامەی گەشەکردنی خێرای مەسرەف و دەوامی ئەم سیاسەتە و خۆشبینیی لەڕادە بەدەر و دوور لە ڕاستیی ڕێبەرایەتیی حیزبی کۆمۆنیست بوو بەهۆی قووڵتر بوونی قەیرانە ئابووری و سیاسییەکان.

یەکەمین نیشانەی ئەم ناڕاستبینییە لە کۆنگرەی ٢١ی حیزب لە ساڵی ١٩٥٩ سەری هەڵدا. کۆنگرە، پێشکەوتنەکانی کۆمەڵگەی سۆسیالیستیی پاش شۆڕشی ئۆکتوبر بە بەراورد لەگەڵ وڵاتە سەرمایەدارییەکانی ئەو کاتە گەلێک بەرزنرخاند و، گەیشتە ئەو ئاکامەی کە سۆسیالیزم لە یەکیەتیی سۆڤیەت بە یەکجاری سەرکەوتووە.

لە کۆنگرەی ٢٢ لە ئۆکتۆبری ١٩٦١ باس لە هەنگاونان بەرەو دامەزراندنی بینای کۆمۆنیزم هاتە گۆڕێ، هەروەها کومیتەی ناوەندی ڕاسپێررا کە هێز و توانای حیزب و گەل بۆ پێکهێنانی بنەما مادییەکانی کۆمۆنیزم بخاتە گەڕ. ئەم بەرنامەیە لە ڕاستییەکانی ژیان و وەزعییەتی ئابووری، کۆمەڵایەتی و فەرهەنگیی سۆڤیەت دوور بوو. لەباری ئابوورییەوە بەرنامەی "سۆسیالیزمی پێشکەوتوو" کە لەسەر بنەمای "گەشەکردنی خێرای مەسرەف" و دەستپێکی قۆناغی بینای کۆمۆنیزم داڕژابوو، بوو بەهۆی گۆڕانکاری لە بەرنامەداڕشتنیی ئابووری. لەم بەرنامەیەدا زۆرتر پێداگری لە بردنەسەرەوەی مووچە و ئاستی خۆشبژیویی مادیی گەل کرابوو هەتا بردنەسەرەوەی بەرهەمهێنان.

ڕاگەیاندنی دوەڵەتیی تەواوگەلی و حاشاکردن لە هەبوونی چین و توێژی جیاواز وەکوو کرێکار، وەرزێر و ڕووناکبیر، لەبەرچاو نەگرتنی

ئەو ڕاستییە کە جیاوازیی شار و دێ و کاری جەستەیی و فیکری و تەواوی بەستێنەکانی بنەمایی بۆ دستپێکی کۆمۆنیزم جارێ چارەسەر نەکراون، بوو بە هۆی سیاسەتێک کە سنووری نێوان کاری حیزب و دەوڵەتی زۆرتر تێکدا، بۆرۆکراسی پەرەی زۆرتری گرت و بەرژەوەندیی چینی کرێکار و زەحمەتکێشان کەوتنە ژێر سێبەری بەرژەوەندیی دامودەزگا دەوڵەتییەکان و، خەڵک و دەستەڵاتی زۆرتر لەیەک دوور کردەوە.

ئەم ڕەوتە، کە لە کاتی هاتنە سەرکاری خرۆشچۆڤەوە دەستی پێکردبوو هەتا مردنی لیۆنید برێژنێڤ لە ساڵی ١٩٨٢ درێژەی هەبوو. پێویستە ئاماژە بەم خاڵەش بکرێ کە هەتا لەسەرکار لابرانی خرۆشچۆڤ لە ساڵی ١٩٦٤ سێ ڕەوت لە حیزبی کۆمۆنیستدا پێکهاتبوو:

- گرووپێکی حیزبیی دژبە ستالین کە خوازیاری ڕزگارکردنی هەرچی زۆرتری کۆمەڵگە لە کۆنترۆلی دەوڵەت بوو.
- ڕەوتێکی نیۆستالینی کە سیاسەتەکانی خرۆشچۆڤی وەکوو هۆی لاوازکردنی مەترسیداری دەوڵەت ئیدانە دەکرد و خوازیاری وەگەڕخستنی سەرلە نوێی سیاسەتەکانی ستالین بوو.
- گرووپێکی پارێزکار بە ڕێبەریی برێژنێڤ کە گۆڕانکارییەکی سەرەکیی زیاتر لەوەی هەبوو، نەدەویست. زۆرینەی پارێزکاران بە سەرۆکایەتیی برێژنێڤ وێڕای سازان لەگەڵ نیۆستالینەکان بۆ ماوەی دوو دەیە، دەستەڵاتداریی سۆڤیەت بوون.

کێشە و ململانێی ئەم ڕەوتانە بە چەشنی جۆراوجۆر تا کۆتایی حکوومەتی سۆسیالیستی هەر درێژەی بوو. لەم دەورەیەدا بزووتنەوەی چاکسازی بەزەحمەت خۆیەکی نیشان دەدا تا وەکوو لە

ساڵی ١٩٨٥ پاش مردنی ئاندرۆپۆڤ و بە دەستەڵات گەیشتنی گۆرباچۆڤ ڕەوتی پریسترۆیکا دەستی پێکرد.

سەرەڕای سیاسەتە ناکارامەکانی خرۆشچۆڤ و خۆپاراستنی بریژنێڤ لەوەی خۆ لە کێشەکانی وڵات بدا، ئابووریی سۆڤیەت ڕووی لە گەشەکردن بوو. لە نێوان ساڵانی ١٩٥٠ و ١٩٧٥ پێوەری بەرهەمهێنانی سەنعەتی لە سۆڤیەت بەپێی ئاماری خۆیان هەتا ٩.٨٥ و بەپێی ئاماری سی ئای ئەی (CIA) هەتا ٦.٧٧ قات زیادی کردبوو. ئەمە لە حاڵێکدا بوو کە ئەم پێوەرە (نیشانەیە) لە ئەمریکا ٢.٦٢ بوو. لە دەیەی ١٩٨٠ یەکیەتیی سۆڤیەت سەدا ٧.٢ی شتومەکەکانی سەنعەتی جیهانی بەرهەم دەهێنا، بەم حاڵەش لە کۆتایی دەیەی ١٩٧٠ و دەستپێکی دەیەی ١٩٨٠ نیشانەکانی قەیران بەهۆی کێشەکانی سیاسەت دانان، بە تایبەتی گواستنەوەی سەرمایەگوزاری لە سەنعەتە گەورەکانەوە بۆ شتومەکی مەسرەفی، هاوتەراز کردنی مووچەکان، سەرنج نەدان بە مەسەلەی بەرنامەڕێژی و پاڵنەری، ڕۆژبەڕۆژ ئاشکراتر دەبوو. لە نێوان ساڵانی ٨٢-١٩٧٩ بەرهەمهێنانی شتومەکی سەنعەتی هەتا سەدا ٤٠ دابەزی و ڕادەی بەرهەمەکانی کشتوکاڵ تەنانەت نەگەیشتە ڕادەی ساڵی ١٩٧٨ـ یش و ... لە ساڵانی کۆتایی حکوومەتی بریژنێڤ گەلێک کێشەی ئابووری و کۆمەڵایەتی، هەروەها سیاسی و ئایدۆلۆژیک لەسەر یەک کەڵەکە کرابوون.

لەسەرەتای دەیەی هەشتا ڕێبەرایەتیی حیزب لە هەوڵی دیتنەوەی نەخشەڕێگایەک بۆ چارەسەرکردنی ئەم قەیرانە بوو، "یووری ئاندرۆپۆڤ" سکرتێری تازەی حیزب ١٠ ڕۆژ پاش کۆچی دوایی بریژنێڤ، بە ڕاشکاوی وێڕای هەڵسەنگاندن و ڕەخنەگرتنی جیدی لە سیاسەتەکانی پێشووی حیزب، پێشنیارەکانی خۆی بۆ چاکسازی لە تەواوی بوارەکانی نێوخۆیی و دەرەکی ئاراستەی حیزب کرد. دەورانی

١٥ مـانگەی ڕێبەریـی ئانـدرۆپۆڤ هەرچەنـد کەم بـوو، بەڵام لەبـاری چـۆنیەتییەوە گەلێـک بەنـرخ و ڕێخۆشـکەری ڕەوتـی چاکسـازی بـوو. ئاندرۆپۆڤ لە ڕاستیدا یەکەمین کەسایەتیی سیاسی بوو کە توانی ئەو نەخۆشـییە کـۆمەڵایەتییەی کە هـۆی لاوازکـردن و گـۆڕانی قەوارەی سۆسیالیستی و بەربەستێک بۆ پێشکەوتن لەبواری ئابووری، سیاسی و کۆمەڵایەتی بوو، دیاری بکا و هەنگاوە سەرەتاییەکان بۆ لەنێوبردنی گەندەڵی بە تایبەت لە ئاستی ڕێبەرایەتیی حیزب و دەوڵەتدا هەڵێنێ.

ئاندرۆپۆڤ سیاسەتی هاوتەرازکردنی مووچەکانی وەکوو یەکێک لە هۆیەکانی کێشەی کۆمەڵایەتی پێناسە کرد و پێداگری لەسـەر ئەم خاڵە کرد کە پێویستە ئاستی خۆشبژیویی شارومەندان بەپێی میزانی کاریان بێ. ئەو هەر چەشنە گۆڕانکارییەکی کتوپڕ و خێرای لە ڕەوتی ئەنجام دانی بەشینەوەی کۆمۆنیستیدا ئیدانەکرد و، چوونە سەرەوەی ئاستی مەسـرەفی خەڵکی بەبێ بردنەسـەرەوەی ڕانـدمانی کـار، وەک لادان لە بنەماکـانی سۆسـیالیزم لە قەڵەم دا. ئانـدرۆپۆڤ باسـی لە پێشـێلکردنی دێموکراسیی شۆڕایی و پێداویستیی باشتر کردنی دێموکراسی کرد و، لەسـەر ئەو بـاوەڕە بـوو کە سۆسـیالیزم نەیتوانیـوە تەواوی نـاکۆکی و جیاوازییەکـانی کـۆمەڵگە لەنێـو ببـا. سیاسـەتەکانی ئانـدرۆپۆڤ بـوو بە پێکهێـنەری بنەمـای سیاسـەتی حیـزب و دوو سـاڵ پـاش مردنـی، لە کـۆنگرەی ٢٧ [سـاڵی ١٩٨٦]دا، نـاوی پرێسـترۆیکای بەخـۆیەوە گـرت. بەرنامەی ٥ ساڵەی پەسەندکراوی کۆنگرەی ٢٧ لەسەر چەند دروشمی سەرەکی داڕێژرا:

- ✓ ناکۆجێ کردنی بەرنامەدانانی ئابووری،
- ✓ مۆدێرنیزەکردنی ڕەوتی بەرهەمهێنان،
- ✓ پێکهێنان و پاڵنەری مادی بۆ بردنەسەرەوەی ڕاندمانی کار،
- ✓ پەرەپێدان بە دێموکراسیی سۆسیالیستی لە ئاستی کۆمەڵگەدا.

له پێناوی ئەم ئامانجانەدا ئاڵوگۆڕی جیدی له بواری جۆرواجۆردا کــــرا: بەشـــــێکی زۆر له بەرنامەڕێژییەکـــــانی دەوڵەت درا به بـــــنکه ئابوورییەکـان، بەڕێـوبەرانی کارخانەکـان ئیتـر به دەنگدانی کرێکـاران هەڵــدەبژێردران، له دەزگاکــانی ڕاگەیانــدن به ئاشــکرا باســی کێشــه جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵگه دەکرا. ڕەوتـی خێراکردنـی مۆدێرنیزاسیۆنی ئــابووری – پیشــەیی بــۆ باشــترکردنی ئاســتی خۆشــبژیویی خەڵــک دەستی پێکرد.

بەڵام ســـەرەڕای تەواوی ئەم کــارانه ئیتــر زۆر درەنــگ بــوو، ئەم چاکســازییه به دێرهــاتێکی ٣٠ ســاڵەوه دەســتی پێکردبــوو، گەنــدەڵی و بۆرۆکراســی تەواوی پێکهــاتەی حیــزب و دەوڵەتــی لەخــۆ گرتبــوو و بەشــێکی زۆر له دەســتەڵاتداران بەرژوەنــدییان ئیتــر نەک له ڕەوتــی چاکسازی، بەڵکوو له فەوتانی سیستمی سۆسیالیزمی بەڕاستی ئاراییدا بوو.

ئەم ئامانجه پاش ململانێی دوو هێڵی سەرەکی له نێو حیزب، پاش کۆدەتای نمایشیی ئاگۆستی ١٩٩١ له بەرژوەندیی٧ خوازیارانی گۆڕینی سیستمی سۆڤیەتدا شکایەوه. یەکیەتیی سۆڤیەت به هەموو دەستکەوت و بـاره ئەرێنـی و نەرێنییەکـانیەوه له بێـدەنگییەکی ســەیر و بێـوێنەی خەڵکـی ئەم وڵاتەدا به مێـژوو سـپێردرا، بەڵام بێگومـان ئەزموونەکـانی ئەرێنی و نەرێنی ئەم وڵاته و هاوپەیمانەکانی له خـۆرهەڵاتی ئورووپـا وانەیەکه بــۆ هەنگاوەکــانی دادێــی سۆسیالیســتەکان و ئــازادیخوازانی چەپـــی جیهـــان. ئەگەر ئــێمه سۆســـیالیزم وەکـــوو بزووتنەوەیەکـــی دێموکراتیـک لەبەرچـاو بگـرین، دەبـێ ئەم ڕاسـتییەش ببینـین که هـیچ خەباتێک بەبـێ هەوراز و نشـێو، سـەرکەوتن و تێکشـکان نییه و نـابێ. تەنیـا پێویسـته ئـێمه له ڕابـردوودا نەمێنینـەوه و هەنگاوەکانمـان بەپێـی

ئاڵوگۆڕەکـــانی کــۆمەڵگەی جیهـــانی و نێوخـــۆیی هەڵگـــرینەوە و بە خوێندنەوەیەکی تازە بەرەوپیری داهاتوو بچین.

هەڵسەنگاندنی 'سۆسیالیزم':

"هەتـا چ ڕادەیەک جیهـانی ئەمـڕۆ جـارێ جەوانە و تـا چ ڕادەیەک گاڵتەجارە کە ئێمە بایەخێکی ڕەها بۆ تێڕوانینی ئێستای خۆمان بدەین."
ئەنگلس، ئانتی دۆرینگ

لە ڕاســـتیدا هەر لە ســـەرەتای ســـەرهەڵدانی بیـــر وهـــزری سۆسیالیستییەوە هەتا ئێستا پێناسـەیەکی پەسـەندکراوی گشـتی بۆ ئەم چەمکە بەدەسـتەوە نییە، ئەوەی وا لە سـەرەوەدا باسـمان کـرد کـورتە مێـژوو و ئەزمـوونی بیـری چەپـی کۆمۆنیسـتەکان بـوو. دەکـرێ تەنیـا ئامـاژە بەم دیـاردەیە بکـرێ.لە کـاتی مارکسـەوە خاوەنداریەتی گشـتیی ئامرازی بەرهەمهێنەر وەکوو مەرجی سـەرەکیی سۆسـیالیزم لەبەرچـاو گیراوە و ئەم تێگەیشـتنە بەهـۆی ئەوەی کە بەشـینەوەی دادپەروەرانەی داهـات تەنیـا لە چوارچێوەی خاوەنـداریەتی گشـتی یـان کۆمەڵایەتیـدا وەدی دێ، بیری زاڵ لە نێو سۆسیالیستەکان بووە.

ڕووخـــانی یەکیەتیـــی ســـۆڤیەتی و وڵاتە هاوپەیمانەکـــانی ئەم پرسیارەی هێناوەتە گۆڕێ: بڵێی سۆسیالیزم نەخشـەڕێگایەکی دروسـت بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی مرۆڤایەتی بێ؟ کاتێک ئێمە پاش پتر لە دوو دەیە ســـەیری ڕووداوەکـــانی جیهـــان و بە تـــایبەتی بـــارودۆخی ئـابووری، کـۆمەڵایەتی و سیاسـیی کۆمارەکـانی یەکیەتیـی سـۆڤیەتی پێشوو و وڵاتانی بەناو جیهانی سێیەم، هەروەهـا "بەراوردێک لە نێوان وڵاتە سۆسیالیسـتییەکانی ئێسـتا لەگەڵ درواسـێ سـەرمایەدارییەکانیان بکەیـن، وێنـاچێ ئاکـامەکە زۆریـش بە زیـانی وڵاتە سۆسیالیسـتییەکان

تەواو بێ. بۆ وێنە پێوەری هەژاری و پاشکەوتوویی لە هیند گەلێک بەرزتر لە چینە و برسیەتی بۆ چینییەکان بە پێچەوانەی بە میلیۆن خەڵکی هیند کە کێشەی ڕۆژانەیانە، لەمێژە ئیتر بە مێژوو ئەسپێردراوە."[1] تەنانەت بارودۆخی ژیان لە کووبا پاش ڕووخانی پاڵپشتە سیاسی و ئابوورییەکانی لە ڕۆژئاوای ئورووپا و یەکیەتیی سۆڤیەتی، سەرەڕای قەیران و کێشەی جیدیی ئابووری، ئەگەر باشتر لە وڵاتەکانی دیکەی ئەمریکای لاتین نەبێ، خراپتر نییە. یان کاتێک شایەدی هەڵوەشاندنەوەی یاسای پێشگیریی فرەژنی و کڕین و فرۆشی ژنان و ئازادکردنی ئەم کارە لە وڵاتێک وەکوو کۆماری ئینگووش لە ڕووسیەین، دەبینین کە کۆمۆنیستەکان چ کەسانێکیان کۆنترۆڵ کردبوو!

بەم حاڵەش پرسیار ئەوەیە:

- ✓ ئایا ئەم شێوە ژیان و ئاستی ژیانی کۆمەڵایەتیی خەڵک لە وڵاتە سۆسیالیستییەکان هەر ئەوەیە کە بیرمەندانی سەرەتایی و سەرەکیی کۆمۆنیست وادەی وەدیهاتنیان دابوو؟
- ✓ بڵێی مرۆڤی سەدەی ٢١ بەپێی ئەزموونی یەکیەتیی سۆڤیەتی، چین و هتد ئامادەی قەبووڵی سیستمێکی بەستراوەی یەک حیزبی لەسەر بنەمای ئایدۆلۆژیی حیزبێکی چەپ یان هەر چەشنە بیروهزرێکی فەلسەفی یان ئایینی بێ؟
- ✓ بڵێی پاش ئەم هەموو ئاڵوگۆڕە بەرچاوەی کە لە سیستمی سەرمایەداری و شێوەی بەڕێوەبەری و خزمەتگوزاریی کۆمەڵگە، بە تایبەت لە ڕۆژئاوای ئورووپادا کراوە، ئەگەری شۆڕشێکی کرێکاری و دابینکردنی دیکتاتۆریی پرۆلتاریا بە چەشنی کلاسیک مابێ؟

---

١ آیا سوسیالیسم هنوز راه چارەای برای جهان سوم است؟ کارلوس م. ویلاس، برگردان ناصر زرافشان (نقل از کتاب آینده سوسیالیسم، مجموعه مقالات)

- ✓ بڵێی پرۆلتاریا هەر ئەو تایبەتمەندییانەی کاتی مارکسی مابێ و تەنیا چینی بەڕاستی شۆڕشگێڕ لە پێناوی ڕێبەرایەتیی خەڵک بۆ گەیشتن بە سۆسیالیزم بێ و لەم پێناوەدا تەنیا زنجیرەکانی دەستی خۆی لە دەست بدا؟
- ✓ یان کاتێک بە باوەڕی مارکس و ئەنگلس سۆسیالیزم تەنیا لە وڵاتێک وەدی دێ کە گەشەسەندنی ئابووری بە ئاستێکی وەها بەرز گەیشتبێ کە بتوانێ بێچەوساندنەوەش، سامان و سەروەتی پێویست و شیاو بۆ بەڕێوەبردنی کۆمەڵگە مسۆگەر بکا، ئەگەری سەرکەوتنی سۆسیالیزم لە وڵاتێک و بەتایبەتی لە وڵاتێکی وەدواکەوتوو و هەژاری جیهانی سێیەم هەبێ؟
- ✓ بڵێی کۆمەڵگەی داهاتوو بەبێ دێموکراسی و پلۆرالیزمی سیاسی، هەروەها مافی گۆڕینی دەستەڵات بە دەنگی خەڵک، بتوانێ باس لە دێموکراسی و ئازادی و کەرامەتی ئینسانی بکا؟
- ✓ ئێمە دەبێ ڕوونی کەینەوە لایەنگری کام سۆسیالیزمین و ئەم سۆسیالیزمە دەبێ چ تایبەتمەندییەکی هەبێ کە سۆڤیەت و چین و هتد نەیانبووه؟

ئەگەر جارێ واز لە قۆناغی بەرزتری کۆمۆنیزم بهێنین کە بەڵێنی گەیشتن بە وڵاتێکی خەیاڵی بێکێشە، بێ چین و توێژی جیاواز و هەرچەشنە ئایدۆلۆژییەکی سیاسی، بێدەوڵەت و دوور لە هەرچەشنە نامرۆڤایەتی و بەشینەوەی داهاتەکان نە بەپێی کار، بەڵکوو بەپێی پێداویستی دەدا، باشتر دەبێ تیشک بخەینە سەر چۆنیەتی و تایبەتمەندیی بنەما و قەوارەی کۆمەڵگەی مەبەستمان!

پێویستە ڕوون بکرێتەوە ئەگەر بڕیارە بناغەی کۆمەڵگەی سۆسیالیستی لەسەر خاوەنداریەتی کۆمەڵایەتی بێ، چوارچێوە و سنووری ئەم چەشنە خاوەنداریەتییە هەتا کوێیە؟

بلێی پێویست بێ وەکوو سۆڤیەت تەواوی دامودەزگا سەنعەتی و دووکانە بچووک و گەورەکان و هتد کۆمەڵایەتی بکرێن و خاوەنداریەتی خۆیی لە تەواوی ئاستەکاندا لەنێو ببرێ؟

لە کۆمەڵگەی جێ مەبەستدا شێوەی بەشداریی زەحمەتکێشان لە داڕشتنی بەرنامە و بەڕێوەبردنی یەکەی بەرهەمهێنەر بە چ چەشنێکە و کێشەی سەربەخۆیی ڕێژەیی یەکەکانی بەرهەمهێنەر چۆن چارەسەر دەکرێ؟

پێوەندیی دیموکراسی، ئازادی، جیابیری، دەنگدانی خەڵک و پلۆرالیزمی سیاسی و هتد لە وڵاتێک کە دەسەڵات تەنیا بە دەست نوێنەری زەحمەتکێشان واتە دیکتاتۆریی پرۆلتاریاوەیە، لەگەڵ ئەو هێز و ڕێکخراوانەی کە قبووڵیان نییە چۆن دەبێ؟ بلێی بۆ دووپات نەبوونەوەی کارەساتەکانی سەردەمی ستالین، مائۆ و پۆل پۆت، بۆ دابینکردنی سۆسیالیزم مل بە ڕێگای شێکردنەوە و ڕکابەریی ئاشتیخوازانە بدرێ و یاسا ئەو مافە بە خەڵک بدا کە خاوەنداری چارەنووسی خۆیان بن و، هێزی پێشڕەوی خەڵک لەجیاتی ئەوان بڕیار نەدا؟

بێگومان داڕشتنی نەخشەڕێگایەک بۆ داهاتوو لە ئێستاوە دەتوانێ ڕەنگ و ڕووی خەیاڵی بەخۆیەوە بگرێ، بەڵام لانیکەم پێویستە خاڵە گرنگەکانی بینای سۆسیالیزمی داهاتوو شی بکرێتەوە، لەم ڕەوتەدا پێویستە لە ئەزموونی وڵاتانی سۆسیالیستی وەکوو سۆڤیەت و هاوپەیمانانی لە ڕۆژئاوای ئورووپا یان چین و کووبا و هتد کەلک وەربگیرێ. نکۆڵی لە سۆسیالیستی بوونی ئەم وڵاتانە هیچ یاریدەیەک بە خەسارناسیی نەهامەتییەکان و هەڵەکانی شێوازی دابینکردنی سۆسیالیزم نادا، ئەویش لە حاڵێکدا کە ڕەخنەگرەکان نە مۆدێلێکی جێ

متمانەیـان وەکـوو جێگـر هەیە و نە چەمکـی سـەرمایەداریی دەوڵەتـی لەگەڵ تایبەتمەندییەکانی ئەو وڵاتانەدا دێتەوە.

خاوەنداریەتی کۆمەڵایەتی (دەوڵەتی) و گەلەکۆمە هەر ئەو جۆرەی کە بیرمەنـدانی سـەرەکیی کۆمۆنیسـت گەڵاڵەیـان کردبـوو بنەمـا و جەوهەری ئـابووری و سیاسـیی ئەو کۆمەڵگەیانەیـان پێکهێنـابوو و شـتێک بە نـاوی چینـی سـەرمایەدار و فیئـۆدال بـوونی نەمـابوو، لێرەدا دەکـرێ بـاس لە سۆسـیالیزمی دەوڵەتـی لە چەشـنی بەرنامەدانـانی ناوەندی و نادێموکراتیک بکرێ تا سەرمایەداریی دەوڵەتی.

دەوڵەت هەر ئەو جـۆرەی کە مـارکس و ئەنگلـس لە ئایـدۆلۆژیی ئاڵمانیـدا باسـی دەکەن شـێوازێکە، کە لە ڕێگـای ئەوەوە، کەسـانێک یـان چینێکی دەستەڵاتدار بەرژوەندیی خۆیان ڕادەگەیەنن و دایدەسپێنن. لە نەبـوونی چیـنە دژبەرەکانـدا ئەسـتەمە کاتێـک بنـاغەی ئـابووری و پێوەنـدییە کۆمەڵایەتییەکـان بەگشـتی کـۆیین، بـاس لە سـەرمایەداریی دەوڵەتی بکرێ. چەمکی سەرمایەداریی دەوڵەتی و سۆسیال ئێمپریالیزم زۆرتـر پاش مردنـی ستالین و جیـابوونەوەی چین لە بەرەی یەکیەتیی سۆڤیەتی بۆ دژایەتیکردن لەگەڵ سیاسەتەکانی مۆسکۆ بەتایبەتی پاش کـۆنگرەی ٢١ و ٢٢ پەرەی سـەند. بێگومـان ئەوەی لە یەکیەتیـی سۆڤیەتی بە تـایبەت هەتـا ١٩٣٠ و لە چین تـا سـاڵانی دەیەی ١٩٦٠ تـا ڕادەیەک پێوەنـدییە ئابوورییەکـانی سـەرمایەداری لەژێـر کـۆنترۆڵی دەوڵەتـدا مـابوونەوە، هـیچ ناتەبـاییەکی لەگەڵ تایبەتمەنـدییەکانی کـاتی تێپەڕیندا نییە، بەڵام پەرەدانی ئەم دیارەدەیە بۆ سەر هەموو شـێوەکانی بەرهەمهێنـان و دەسـەڵاتی سۆسیالیسـتی، دوور لە ڕاسـتییەکانی ئەو وڵاتـانەیە. مـائۆ کـاتی خـۆی لە کورتەباسـێکی ڕێکەوتـی ٩ی ژوییـەی ١٩٥٣دا ئامـاژە بە سـەرمایەداریی دەوڵەتـی لە چـین دەکـا و دەڵـێ: "ئـابووریی سـەرمایەداریی ئێسـتای چـین لەو چەشـنە ئـابووریی

سەرمایەدارییەیە کە بەشی سەرەکیی لەژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتیی گەل دایە و، بە چەشنی جۆراوجۆر پێوەندی لەگەڵ ئابووریی دەوڵەتیی سۆسیالیستی هەیە و لەژێر چاودێریی کرێکاران دایە. ئەمە، چەشنە ئابوورییەکی سەرمایەداریی نوێ و تایبەتمەندە، یانی چەشنێکی نوێی ئابووریی سەرمایەدارییە. بوونی زۆرتر بۆ قازانجی سەرمایەدارەکان نییە، بەڵکوو بۆ مسۆگەر کردنی پێداویستییەکانی جەماوەر و دەوڵەتە. ڕاستە کە بەشێک لە قازانجی بەرهەمی کرێکاران دەچێتە گیرفانی سەرمایەدارەکانەوە، بەڵام ئەمە تەنیا بەشێکی بچووک لە قازانجەکەیە، واتە لە نیزیکەی یەک لە چواریەتی. سێ لە چوارەکەی دیکەی بۆ بەرهەمێنانی کرێکاران (بە شێوەی سنووقی خۆشبژیوی/رفاه/)، بۆ دەوڵەت (بە شێوەیماڵیاتی داهات) و بۆ پەرەسەندنی توانای بەرهەمهێنان (بەشێکی کەم لەو قازانجە بە سەرمایەدارەکان دەدرێ) تەرخان‌دەکرێ. بەم پێیە ئابووریی سەرمایەداریی دەوڵەتیی نوێ تا ڕادەیەکی زۆر تایبەتمەندیی سۆسیالیستی بەخۆیەوە گرتووە و قازانجی بۆ کرێکاران و دەوڵەت بووە."[1]

بێگومان نەبوونی ئەزموون و تەنیا پاڵپشت بەستن بەو خاڵە گشتییانەی کە مارکس و ئەنگلس گەڵاڵەیان کردبوو، نەیدەتوانی ڕێخۆشکەر یان تەنیا ڕێنومای پێکهێنانی بینای سۆسیالیزم لەم وڵاتانە بە ئاستی جیاوازی ئابووری و فەرهەنگی و کۆمەڵایەتییەوە بێ، ئەویش لە حاڵەتێکدا کە پێویست بوو پەیتا پەیتا لە وڵاتگەلێکی پاشکەوتووی فێئۆدالی- سەرمایەداری کە لە بارودۆخێکی زۆر خراپی ئابووریی پاش شەڕی جیهانیی یەکەم و دووهەم و خۆڕاگری و هێرشی وڵاتە سەرمایەدارییەکانی جیهانی سەریان هەڵدا، کۆمەڵگەیەک پێک بێ کە

١ منتخب آثار مائو جلد ٥. ص ٨٦ ، انتشارات زبانهای خارجی در پکن، ١٩٧٧

بەپێچەوانەی ڕەوتی مێژووی کۆمەڵگەی چینایەتی و بەبێ پاڵپشتیی ئەزموونێکی سەلمێندراو بوون.

زۆربەی ئەم وڵاتانە تێکۆشاون تا لە ڕوانگەی جۆراوجۆرەوە دیکتاتۆریی پرۆلتاریا و بنەماکانی سەرەکیی کۆمۆنیزم دابین بکەن. ئەم ڕەوتە بە تایبەت بەهۆی تێڕوانینی ڕێبەرانی کۆمۆنیست لە دیکتاتۆریی پرۆلتاریا دوور لە توندوتیژی و کوشتن و گرتنی نەک هەر نەیارانی سۆسیالیزم بەڵکوو کۆمۆنیستەکانی خۆییش نەبوو. تیرۆری سوور لە کاتی لینین، کوشتاری بەکۆمەڵ لە کاتی ستالین، سەرکوتکردنی بیرجیاوازان و تەنانەت کۆمۆنیستان لە شۆڕشی فەرهەنگیی چین و کۆمەڵکوژی لە کامبۆجیا بە ڕێبەریی پۆل پۆت و هتد، نموونەگەلێک لە شێوەی دابینکردنی دەسەڵاتی کرێکاری بوون و ئەمانە ئەو ڕاستییە دەسەلمێنن کە سۆسیالیزم بێ دێموکراسیی ڕاستەقینە، بێ ئازادیی بیر و ڕای جیاواز، بێ هاوبەشیی خەڵک و کۆنترۆڵی دەستەڵاتداران لە خوارەوە و لە ڕێگای یەکیەتی و شۆڕاکانەوە ئاکامێکی باشتری نابێ.

لە لایەکی دیکەشەوە کاتێک بەرنامە دانان لە چەشنی ئابووریی دێموکراتیکی بەشداریکەرانە نەبێ و ژیانی ئابووریی ئینسان واتە بەرهەمهێنان، بەشینەوە و بەکارهێنان و هتد لە ڕێگای ئیرادەی سەربەخۆی مرۆڤەکانەوە ڕێکوپێک نەکرێ، ئەم کۆمەڵگەیە ئاکامێکی باشتر لە سۆڤیەتیی ڕابردووی نابێ. بەپێی وتەکانی مارکس، بەرنامە لە ئابووریی سۆسیالیستیدا دەبێ لە ڕێگای بەشداری کردن و ئاوەزمەندی کۆیی مرۆڤەکان و ڕەوتی بەرهەمهێنان لەژێر کۆنترۆڵی هاوبەشدا بێ. سۆسیالیزم کاتێک مانای دەبێ کە خەڵکی کۆنترۆڵیان بەسەر ژیانی خۆیاندا هەبێ و بتوانن بە شێوەیەکی ئاگایانە بڕیار لەسەر شێوەی ژیان و بەڕێوەبەرایەتیی کۆمەڵگە بدەن.

بێگومان ئەم کێشانە تەنیا ناگەڕێتەوە سەر ئەوەی کە دەستەڵاتدار مرۆڤێکی باش یان خراپ، شۆڕشگێڕ یان ناشۆڕشگێڕە، بەڵکوو پێوەندی لەگەڵ بەشێک لە چەمکە بنەڕەتییەکانی سۆسیالیزم و شێوەی بەکارهێنانیان هەیە.

لێرەدا هەروەها پێویستە پێداچوونەوەیەکی جیدی بەسەر چەمکی دیکتاتۆریی پرۆلتاریا و ڕەوتی تێپەڕین بە سۆسیالیزم بکرێتەوە. بەکار هێنانی وشەی دیکتاتۆری تەنانەت ئەگەر بە مانای دیکتاتۆریی زۆرینە بەسەر کەمینەش بێ، کاردانەوەیەکی نەرێنی لە کۆمەڵگە دەبێ. پێناسەکردنی حکوومەتی کرێکاری وەکوو دەسەلاتی بە زەبر و زۆری چینایەتی لە ئاکامدا بە دیکتاتۆری دەگات و دەسەلاتی حیزبایەتی، جێگای هاوبەشیی خەڵک لە ژیانی ڕۆژانەیان دەگرێتەوە. وێدەچێ بەکار هێنانی دێموکراسیی سۆسیالیستی چەمکێکی شیاوتر بێ.

بەلام بایەخدارتر لە هەمووی ئەوانەش خوێندنەوەی تازە لە بارودۆخی ئێستای جیهان، باری نەرێنی و ئەرێنیی دێموکراسیی بورژوایی، شێوەی تێپەرین بۆ سۆسیالیزم، پێگە و جێگەی تەواوی چین و توێژەکان لە خەبات بۆ ئازادی، دێموکراسی و دادپەروەریی کۆمەلایەتی، هەروەها کەلکوەرگرتن لە ئامرازەکانی ئینسانی بۆ دابینکردنی سیستمێکی مرۆڤانە بەپێی ڕێزگرتن لە مافی مرۆڤ بە گشتییە. ناکرێ بە کەلکوەرگرتن لە ئامراز و شێوازی نائینسانی، کۆمەڵگەیەکی ئینسانی و دادپەروەرانە پێک بێنین و بۆ سازکردنی کۆمەڵگەیەکی تازە بنەماکانی کۆمەڵگە بە یەکجاری و کتوپڕ هەڵوشێنینەوە. ئەم وتەیەی کائوتسکی دوور لە ڕاستی نییە کە دەبێژێ: "ئاڵوگۆڕی سۆسیالیستی وەکوو سەرلە نوێ سازکردنەوەی ماڵێکە کە تێیدا دەژین، ناکرێ تەواوی ئەم ماڵە بە یەکجاری خاپوور بکرێ، پێویستە پەیتا پەیتا، بەش بە بەشی ئەو ماڵە سەرلە نوێ ساز

بکرێتەوە، ئەگەر تەواوی دیوارەکان بە یەکجار بڕووخێنی، میچەکەی بەسەرتدا دەڕووخێ."

هاوکات پێویستە ئەوە لەبەرچاو بگرین کە سەرمایەداریی مێژوویەکی ٥٠٠ساڵەی هەیە و سەرەڕای تەواوی قەیران و کەمایەسییەکانی، جارێ لە حاڵی گەشەکردن دایە، توانایی زۆری ماڵی بۆ چارەسەر کردنی کێشەکانی هەیە و خاوەنداری هێزێکی گەورەی نیزامییە. هەر بەم پێیەش پێویستە سۆسیالیزم وەکوو بزووتنەوەیەکی جیهانی لە بەرامبەر سەرمایەی جیهانی لەبەرچاو بگیرێ کە بەئاکام گەیشتنی پێویستی بە کاتێکی زۆرتر هەیە و لەم ڕەوتەدا دەبێ پەیتا پەیتا لە وڵاتە پێشکەوتووەکانی سەرمایەداریدا پاشەکشە بە سەرمایەداری بکرێ. ئەگەر وێچوونی ئاڵوگۆڕی ڕادیکاڵ بە شێوەی شۆڕش، لانیکەم لە وڵاتەکانی ئاسیا و ئەفریقا و ئەمریکای لاتین هەبێ، ئەم دەرفەتە بۆ وێنە لە وڵاتە سەنعەتی و پێشکەوتووەکانی سەرمایەداری لە ئاستێکی نزم یان دەکرێ بڵێین سفر دایە. ئەمڕۆ کێ دەتوانێ فیکری شۆڕشێکی سۆسیالیستی و کرێکاری بۆ وێنە لە ئەمریکا یان ئاڵمان و فەڕانسە بکا. وڵاتگەلێک کە خاوەنداری دەوڵەتی بەهێز، سەنعەتی و سپای بە هێزی نیزامی و دەزگای ڕاگەیاندنی گشتین، خەڵکەکەشیان بە تایبەتی لە ئورووپادا بەپێی بەرژوەندیی خۆیان لەگەڵ حیزبەکان و دەستەڵات هەڵسوکەوت دەکەن.

لە لایەکی دیکەشەوە، لەم وڵاتانە کاتێک دەرفەتی ئاسایی بۆ خەباتی ئاشتیخوازانە، ڕێکخستنی حیزب و یەکیەتییەکان و تەنانەت ناردنی نوێنەر بۆ پارلمان و بەشداری لە دەستەڵات هەیە، چ پێویستییەک بۆ پەنابردن بە شێوەی زەبر و زەنگی سیاسی بۆ پێکهێنانی سۆسیالیزم دەبێ! دێموکراسی بورژوایی – لیبرالی،

کاریگەریی هێزەکانی چەپ، سەوز و ...، هەروەها ئاستی ڕووناکبیریی کۆمەڵگە ڕێخۆشکەری چالاکی و خەباتی ئاشتیخوازانە و مەدەنییە.

بێگومان توانایی هێزی چەپ لە ئورووپا بە بەراورد لەگەڵ ئەمریکا یان کانادا گەلێک بەرزترە. لێرەدا چەپ مێژینە و کاریگەرییەکی بە هێزی لە ڕووداوە سیاسییەکانی ئەم کۆمەڵگەیەدا هەبووە و هەیە، بەڵام لە جێگایەک وەک ئەمریکا ئێستاش کە ساڵگارێکی زۆر بەسەر کاتی مەککارتیزمدا تێپەڕ بووە، زۆرینەی خەڵک؛ کۆمۆنیزم هاوڕیزی تێرۆریزم لە قەڵەم دەدەن.

چەپ پێویستە بۆ پێکهێنانی بزووتنەوەیەکی بەهێزی نێونەتەوەیی سۆسیالیستی تێبکۆشێ تا بتوانێ نەخشێکی بەرچاو بەرامبەر بە سەرمایەداریی جیهانی بگێڕێ. لەم پێناوەدا پێکهێنانی ڕێکخراوە و دامودەزگاکانی مەدەنی و چینایەتی، کەلکوەرگرتن لە دەرفەتەکانی پارلمانی و بەشداری لە کابینەکانی دەوڵەت، ڕێکخستنی مانگرتن و خۆپیشاندانەکان بۆ پاشەکشەکردن بە دەسەڵات نەخشێکی بەرچاوی لە گۆڕانکارییەکانی وڵات و وەدەسهێنانی دەرفەت و سەربەشایەتیی زۆرتر لە بەرژوەندیی زەحمەتکێشان گێڕاوە و دەگێڕێ. لە لایەکی دیکەشەوە پێویستە وەبیر بێنینەوە کە ئەنگلس لەسەر ئەم باوەڕە بوو کە "تووی کۆمەڵگەی داهاتوو لە سەرەتادا لە بارودۆخی سەرمایەداریدا دەڕوێ" و، ئەگەر دروشمی "لەهەرکەس بەپێی توانایی و بە هەرکەس بەپێی پێداویستییەکانی" لەبەرچاو بگرین، هەموو دەتوانین ببینین کە لە زۆربەی وڵاتە سەرمایەدارییەکانی ئورووپای ئێستادا خەڵکێک کە بێکارن نە بەپێی کارەکەیان بەڵکوو بەپێی پێداویستیی تاک یان بنەماڵەیان یارمەتی لە ڕێکخراوەی دابینکردنی کۆمەڵایەتی (ئیدارەی سۆسیال) وەردەگرن کە سەربە دەوڵەتە. ئەمە و زۆر دەستکەوتی کۆمەڵایەتی و سیاسیی ئەمڕۆی کۆمەڵگەی سەرمایەداری، تەنانەت

پێکهاتنی دەوڵەتەکانی خۆشبژیو، ئاکامی خەباتی بێوچانی چەپەکانە. هاوکـات پێویسـتە پێداگری لەسـەر ئەم خـاڵە بکـرێ کە مەبەسـت نە چاکسازیی سەرمایەداری بەڵکوو پاشەکشەی بەردەوام بە دەستەڵاتی سەرمایەداری تا پێکهاتنی بەدیلێکی بەهێزی سۆسیالیستی لە ئاستی هەر وڵاتێکی سەرمایەداری بۆ وەدەست گرتنی دەسەڵاتە.

بەڵام لێرەدا پرسیارێک لەمەڕ چارەنووسی سیاسیی ئەو وڵاتانەی کە وەکوو ئێران لەژێر دەستەڵاتی حکوومەتێکی دیکتاتۆری دان دێتە پێش، بڵێی لەم چەشنە وڵاتانەدا ئەگەری ئاڵوگۆڕێکی ئاشتیخوازانە هەبێ؟

وەڵامـی ئەرێنـی پێـدان لەم کـاتەدا دوور لە ڕاسـتییە، ئەویـش دەگەڕێتەوە سەر ئەو ڕاستییەی کە دەسەڵات لەم چەشنە وڵاتانەدا بەهۆی دامودەزگـای سـەرکوتکەر و پەنـابردن بە هەمـوو شـێوەیەکی نائینسانی بۆ لەنێو بردنی هەر چەشنە بەرهەڵست و ڕەخنەگرێک، ڕێگە بە هیچ چەشنە خەباتێکی مەدەنی تەنانەت بە هێزەکانی خۆییش نادا. لە نەبوونی مێکانیزمێکی یاسایی بۆ خەباتێکی ئاشتیخوازانە، لە نەبوونی دەرفەتی یاسایی بۆ چالاکیی هێزە بیرجیاوازەکان، لە نەبوونی ئازادی و دێموکراسـی و زاڵبـوونی دەسـەڵاتی ئـایینی و دژ بە تەواوی ڕاسـپاردەکانی مـافی مـرۆڤ، ئەسـتەمە بـاس لە گۆڕانکـاریی ئاشـتیخوازانەی دەسـەڵات بکـرێ. لە لایەکـی دیکەشـەوە ئەم وڵاتـانە جارێ ڕێگایەکی دوور و درێژیان لەبەرە هەتا پێکهێنانی کۆمەڵگەیەکی سۆسیالیستی بێتە نێو دەستووری کاریانەوە، تەنانەت ئەگەر هێزێکی چەپ و سۆسیالیسـتیش بە دەسـتەڵات بگـات نـاتوانێ ئەزمـوونی ناسـەرکەوتووی وڵاتە سۆسیالیسـتییەکان دووپـات بکـاتەوە و بەبـێ لەبەرچـاو گرتنـی ئاسـتی گەشەسـەندنی ئـابووری، کـۆمەڵایەتی و فەرهەنگـی لە ڕێگـای زەبـر و زەنـگ و بە چەشـنێکی خۆویسـتانە

سۆسیالیزم دابین بکا. ئەم ڕەوتە دەبێ وەکوو ڕەوتێکی درێژخایەن لەبەرچاو بگیرێ و پەیتا پەیتا ئاڵوگۆڕی پێویست لە هەموو بوارەکاندا پێک بێ.

کورد و سۆسیالیزم:

کۆمەڵگەی کوردستان لە هەر چوار بەشی خۆیدا بەپێی شێوەی بەرهەمهێنان، ئاستی ئابووری و کۆمەڵایەتی، خاوەنی چین و توێژی جۆراوجۆر، هەروەها حیزب و ڕێکخراوەی ڕەنگاوڕەنگ بە بیر و کردەوەی جیاوازەوەیە. بێگومان ئەوە لە هیچ کوردێکی نیشتمانپەروەر شاراوە نییە کە کورد هاوکات لەگەڵ کێشەی چینایەتی، بەهۆی دابەشبوونی وڵاتەکەیەوە کێشەی نەتەوایەتیشی هەیە، پێویستە هاوئاهەنگییەکی ژیرانە لە نێوان شێوەی خەباتی خۆی بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشانە پێک بێنێ.

لە لایەکەوە بەهۆی کێشەی نەبوونی دێموکراسی، ئازادی، بێکاری، بێماڵی، گرانی و هەموو ئەو خاڵانەی کە دەگەڕێتەوە سەر بژیوی ڕۆژانە، خاڵی هاوبەشی لەگەڵ نەتەوەکانی دیکە لە چوارچێوەی مافی شارۆمەندیدا هەیە، لە لایەکی دیکەشەوە بەهۆی زوڵم و زۆری نەتەوایەتی و دابەشبوونی وڵاتەکەی نەک هەر لە ئاستی ناوچە بەڵکوو تەنانەت لە ئاستی ئەو وڵاتانەی کە بەشێک لە حەشیمەتەکەیان پێک دێنێ، کێشەی نەتەوایەتیشی هەیە. تەنانەت شێواندنی سنووری جوغرافیایی کوردستان، سەرلە نوێ دابەشکردنەوەی بەشێک لە خاکی نیشتمانەکەی، گۆڕینی ناو و لکاندنی بەشێک لە زەوییەکەی بە زەوی نەتەوەدراوسێییەکان و پێکهێنانی پارێزگایەکی تازە، کێشەکەی تا ڕادەیەک ئاڵۆزتریشکردووە و بۆتە بەستێنێک بۆ کێشەی زەوی لەگەڵ نەتەوەکانی دەوروبەر لە داهاتوودا.

لەم بارودۆخەدا هەڵبژاردنی شێوەی خەبات و هەڵسوکەوت لەگەڵ ئەم دوو کێشەیە لە پێوەندی لەگەڵ لێکدانەوەی ئێمە لە بارودۆخی جیهان، ناوچە و خۆجێی بەپێی هاوسەنگیی هێزە دژبەرەکان، ڕادی ئاگایی نەتەوەیی، کاریگەری و توانای ڕێکخراوە کوردییەکان بۆ ڕێکخستنی خەباتی خەڵکی بەپێی بەرنامە و هەڵبژاردنی دروشمی شیاو دایە.

لەم پێناوەدا شێوەی بۆچوون و ڕوانگەی حیزبەکان بۆ چارەسەرکردنی کێشەی نەتەوەیی، لەیەکیان جیا دەکاتەوە. لێرەدا دوو حاڵەت لە پێوەندیی چەپی سۆسیالیستی کورد دێتە گۆڕێ:

ئەگەر حیزبێکی سۆسیالیست پێی وابێ کورد بەشێکی جیانەکراو لە خەڵکی ئەو وڵاتەیە وا ئێستا بە شێوەی فەرمی بەشێک لەوە و تەنیا دابینکردنی سۆسیالیزم کێشەی نەتەوەیی چارەسەر دەکا و "بە لەنێو بردنی چەوساندنەوەی مرۆڤ بە دەستی مرۆڤێکی دیکە، چەوساندنەوەی نەتەوەیەک بە دەستی نەتەوەیەکی دیکەش لەبەین دەچێ"[١] بێگومان ستراتێژیی حیزبەکەش گەیشتن بە سۆسیالیزم هەر لەو وڵاتە دەبێ و چارەسەرکردنی کێشەی نەتەوەییش بەستراوە بە دابینکردنی سۆسیالیزم دەمێنێتەوە، وەکوو کێشەیەکی سەرەکی پێناسە ناکرێ.

بەڵام کاتێک حیزبێکی چەپی کوردستانی سەرەڕای باوەڕمەندی بە سۆسیالیزم باوەڕی بە نەتەوە بوونی کورد و مافی چارەی خۆنووسین تا ئاستی جیابوونەوە بێ، ناتوانێ چارەنووسی گەلەکەی حەواڵە بە کاتی دابینبوونی سۆسیالیزم وەکوو ئاواتێک کە جارێ کاتی وەدیهاتنی دیار نییە، بکا.

---

١ مانیفست حزب کمونیست. ص٤٤

بەم پێـیە، دەبـێ لێـک بـدرێتەوە کـام یەک لەم کێشـانە بـۆ کـورد سـەرەکی و کامیـان لاوەکـین و بەرژوەنـدیی کـورد لە چـی دایە؟ ستراتیژیی چەپی کورستانی چییە و چ شتێک ئەوان لە هێزەکانی دیکە جیا دەکاتەوە؟ ئایا ڕێبازەکەی تەنیا لە چوارچێوەی بەرگری لە مافی چـین و تـوێژی زەحمەتکێشـی کـۆمەڵگە قەتـیس دەمێنێـتەوە یـان تێدەکۆشێ بە بردنە سەرەوەی ئاگایی نەتەوەیی و ڕێنوێنی و هاندانی خەڵـک بـۆ گەیشـتن بە ئـاواتە مێژینەکـانی، واتە دابینکردنـی کیـان و سەروەریی کورد ئەرکی نەتەوایەتیی خۆی بەجێ بێنێ؟

لەم بەینەدا دروشمی ڕزگاری نەتەوەیی هیچ دژایەتییەکی لەگەڵ دابینکردنی سۆسیالیزم وەکوو سیستمێکی دادپەروەرانە و ئینسانی لە کۆمەڵگەی داهاتوو نییە و دەکرێ دروشمی "گەیشتن بە سۆسیالیزم لە کوردستانێکی سەربەخۆ" ستراتیژیی ئەم حیزبە بێ.

لەم ڕەوتەدا ئەگەر چەپـی کوردسـتانی، وڵاتەکەی خـۆی وەکـوو وڵاتێکـی کۆلـۆنیکراو پێناسـە بکـا، دەکـرێ ئەو وتەیەی ئەنگلـس لە پێشـەکی بـۆ چـاپی ئیتالیـایی مانیفێسـت لە سـاڵی ١٨٩٣دا وەکـوو نەخشـەڕێگایەک لەبەرچـاو بگیـرێ کە دەڵـێ: "بەبـێ وەدیهـاتنی سـەربەخۆیی و یەکیەتیـی هەر نەتەوەیەک، نە ئەگەری یەکیەتیـی نێونەتەوەیی پرۆلتاریا هەیە و نە هاوکاریی ئاشتیخوازانە و ئاگایانەی نەتەوەکان بۆ گەیشتن بە ئامانجی هاوبەش"[١] لەکردن دێ.

بێگومان بوونی چەپ بە ئاڵاهەڵگری مافی چارەی خۆنووسین هەتا گەیشتن بە سەربەخۆیی و دەوڵەت و کیانی کورد بەمانای ئەوە نییە کە

---

١ سەرچاوەکەی سەرێ ل ٢٢، ئەنگلس ئەم پاراگرافەی لە پێوەندی لەگەڵ ئیتالیادا هێناوەتەوە، کە لەژێر فەرمانی ئۆتریش و ئاڵمان کە ناڕاستەوخۆ لەژێر فەرمانی ڕووسیەی تێزاریدا بوو و پاش شۆڕشی ١٨ی مارسی ١٨٤٨ لەم حاڵەتە ڕزگاریان بوو.

ئەم هێـزە خـۆ لە کێشــەکانی ڕۆژانەی خەڵـک دوور دەکـاتەوە و بەبـێ یەک و دوو کــردن دەیەوێ لە جیهــانی ئــاڵۆزی ئێســتادا کتــوپڕ بە ســەربەخۆیی بگــات. چارەســەری کێشــەی نەتەوەیــی و گەیشــتن بە سەربەخۆیی ڕێگەیەکی ساف وبێلەمپەر نییە و لە کورتخایەندا وەدی نــایە و پێویســتە بــۆ گەیشــتن بەم ئامــانجە بــارودۆخی ئــابووری، فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی مسۆگەر بکرێ تا خەڵکی بە ئاستێک لە ئاگایی نەتەوەیی بگەن کە بتوانن بڕیار لەسەر چارەنووسی خۆیان بدەن. بەڵام ئەرکـی هێزێکـی چەپ، بردنـی ئەم دروشـمە بـۆ نێـو خەڵـک و چەسپاندن و جێگیرکردنی ئەم بیرۆکەیە لە ڕەوانی کۆمەڵگە دایە هەتا کاتی پێویست خەڵک لەبەرامبەر ئەرکی مێژوویی خۆی بێهەڵوێست نەمێنێ و ئامادەی هەر چەشنە ڕووداو بارودۆخی پێشبینی نەکراو لەم پێوەندییەدا بێ. لە پرۆگرامی حیزبێکی چەپی کوردستانی مەسەلەی سەربەخۆیی وەکوو هەڵبژاردەیەکی مێژوویی دەبێ ڕەنگدانەوەی بێ و بۆ دیتنەوەی ڕێگای گەیشتن بەم ئاواتە نەخشەڕێگایەکی دروست و زانستی مسۆگەر بکرێ. ئەرکی کوردی سۆسیالیست، گرێدانی خەباتی نەتەوەیی و چینایەتی بەیەکەوە، هەروەها بەرگری کردنە لە مافی چارەی خۆنووسینی کورد تا ئاستی جیایی و پێکهێنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆ.